

«TÜRK ALƏMİ» KİTABXANASI

MURAD ADCI

TÜRK VƏ DÜNYA: MUNİS TARİXİMİZ

4466

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
BAKİ - 2006

PREZİDENT KİTABXANASI

«Türk aləmi» kitabxanası
seriyasının redaksiya heyəti:

Hacıyev Tofiq (sədr), Muradov Etimad (elmi katib), Abdullayev Kamal
Babayev Aqşin, Cəfərov Nizami, Əmrahoğlu Arif, Körpülü Şamil,
Məlikov Tofiq, Özyürək Rasim, Turkmən Fikrət, Ülkü İrfan

Ruscadan tərcümə edən.

Tofiq Hacıyev

Murad Adcı. Türk və dünya: munis tariximiz - Bakı, 2006

Kitabda türkün tarixin dərinliyindəki xidmətlərindən, mədəniyyət tarixindən, tarixi coğrafiyasından, Asiya və Avropanın demoqrafik təşəkkülündəki rolundan danışılır. Attilanın yaratdığı Dəşti-Qıpçaq dövlətinin əzəməti, türk hərbi sənətinin möhtəşəmliyi göstərilir. Türkün Böyük Köçü ilə qədim Sibir-türk mədəniyyətinin Avropaya nüfuzu, Avropanın xristianlaşmasında, onun bütərəstlikdən çıxmasında türkün, bilavasitə Attilanın xidmətləri işıqlandırılır. Avropa və rus tarixçilərinin bu zəngin, humanist tarixin üstünə çəkdikləri qara örtük açılır, türkün obyektiv tarixindən geniş oxucu kütləsinə elmi kütləvi üslubda məlumat verilir.

A $\frac{4702060104}{026}$ 115-05

© Bakı Slavyan Universiteti, 2006

GİRİŞ YERİNƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Çar Rusiyasının müstəmləkəçi şovinizmini daha sərt şəkildə davam etdirən Sovet dövlətinin süqutundan sonra türk xalqları tarixinin olduğu kimi yazılması yolunda ilk addım atanlardan biri qıpçaq-qumuq oğlu Murad Adcı oldu. O, bu işə böyük sensasiya doğuran «Qıpçaq çölünün yovşanı» («Polin polovetskoqo polya») kitabı ilə başladı.

Sonrakı kitablarında da türkün dünya sivilizasiyasında oynadığı ciddi rol işıqlandırdı, dünyanın siyasi coğrafiyasına onun göstərdiyi təsirdən danışdı, türk xalqları tarixinin gizli saxlanan, sirri açılmamış bir sıra səhifələrini geniş oxucu kütləsinə təqdim etdi. Bu məzmun son kitabının adında açıq əks olunur: «Türk və dünya: munis tariximiz».

Azərbaycan oxucularına həmin adla təqdim etdiyimiz bu kitab təkcə son əsərin tərcüməsi deyil. Biz Murad Adcının bütün əsərlərindən ayrı-ayrı oçerkləri almış, bir dəst düzəltmişik. Oçerklər bir-birini tamamlayan, türkün tarixi haqqında aydın təsəvvür yaradan bir buketdir.

Murad Adcının bu kitabında türk tarixinin global məsələləri ilə bir sırada adi məlumatlar da var. Ancaq bu adi məlumatlar da yad qələm sahiblərinin türk haqqında formalaşdırdığı yanlış təsəvvürləri dağdır.

Məsələn, rus və rus olmayan xalqların geniş kütləsi içərisində *kazak* necə tanınır: baş kəsən, əzazıl, insafsız bir əsgər-döyüşçü kimi. Çünki insanlar *kazakı* döyüşkən zümrə kimi görüblər. Kazak öz əsgər vəzifəsini şərəflə icra edib - o, həmişə döyüşdən qalıb çıxıb: kazak düşmən ordusu ilə də qəhrəmanlıqla vuruşub, çara qarşı tətillə qalxan, siyasi üsyan qaldıran fəhlələri, zəhmətkeşləri də qəddarlıqla susdurub. Üzbəüz gələndə kazak rusa da, rus olmayana da qarşı amansız olub. Kazakı rəsmi dövlət rus elan edib. Rus da bilib ki, kazak rus deyil, kazak özü də bilib ki, o, rus deyil. Bəs geniş kazak kütləsi kim olduğunu bilibmi? Ancaq kazakın ziyalıları, oxumuşları biliblər ki, onlar nəslən türkdürlər.

Maraqlıdır: rus bu tarixi niyə danıb? Görünür, kazakın zümrəvi igidliyini özünün kimi təqdim etmək istəyib. Kazaka rus deyib, onu rusun istəyi yolunda qəddarlığa, vuruşlara-döyüşlərə təhrik ediblər.

M Adcı əsərində bu məsələləri yaxşı açıqlayır. Onun bu əsəri rus dilində yazıldığı üçün, təbii ki, onu geniş kazak auditoriyası oxuyub və özünü, tarixini özü üçün aydınlaşdırıb.

M Adcı kazak haqqında mövcud təəssüratı dəyişmək üçün əsərinə maraqlı bir səhnə daxil edir: döyüşsüz, vuruşsuz, özü tarix olmayan, ancaq tarixin qavranmasına kömək edən bir səhnə. Murad Adcı kazakın məişətinə girir. Onların adı insan həyatı yaşadıklarının, əməklə-təsərrüfatla məşğul olduqlarının, hətta əmək qəhrəmanları, təsərrüfat başçıları olduqlarının və hamısından da maraqlısı - evdə, ailədə türkcə danışdıqlarının şahidi olub; rusca danışdıqlarında türk atalar sözünün kalkasını - hərfi tərcüməsini işlədib, sonra türkcəyə çevirdiklərini, rusca söhbətlərində yumor məqamında «izvinite» (bağışlayın) deyib türkcə bir söyüş söydüklərini şəxsən eşidib (kitabında vermədiyi xeyli şeyləri Murad mənə şəxsən danışdı və özü də «izvinite» deyib, gül-gülə onlardan bəzilərini söyləyib və əlavə edib ki, elə bizim qumuq qırpaqcasında da belə deyirik). Bəli, kazak türkü də, başqa türklər kimi, ona toxunan olmasa, sakitcə yaşamaq, işləmək, torpağa qan yox, tər tökmək üçün can atır və onun qəhrəmanlıqla vuruşmağı da bu sakit yaşayış üçün olmuşdur.

Başqa bir incəlik. Sibir türkün qədim yaşayış ocağı və qədim mədəniyyət abidələrinin ən çox yeraltı (çünki yüz min illik və ondan da o yana tarix onun üstünü örtüb) və qismən də yerüstü muzeyidir. Arxeoloji tədqiqlərində Sibirin e.ə. yüz - yüz əlli min illik tarixini öyrənən A.Okladnikov Avropa mədəniyyətinin Sibirdən başladığını deyir. Bəs niyə rus belə zəngin tarixli Sibiri sürgün yeri kimi məşhurlaşdırıb. Ola bilsin ki, məhz bu yeraltı və yerüstü muzeylərdən diqqəti yayındırmaq istəyib - bu muzeyin müəllifinin, yaradıcısının tanınması, məlumlaşması yəqin ki, ona əl vermir. Ya ola bilər ki, Sibir iqliminin sərtliyində hər oğul yaşayış qura bilmir. O yerdə ki, qoşqu heyvanı kimi öküz yerinə maraldan istifadə olunur, bu iqlimin

romantikasını hər etnos duya və yaşaya bilməz. Bu romantikanın valideyni türkdür. Türkün qar yumşaqlığı, ürəyinin-niyyətinin qar ağılığı, xarakterinin buz sərtliyi bu iqlimin yetirməsidir.

Əsərində Murad Adcı belə adı həqiqətləri tarixi gərəklilik kontekstində ustalıqla verir.

Sibir - Avropa, arası Avrasiya, *Yaxın Şərq - Uzaq Şərq*, arası Çin, Monqolustan və *Orta Şərq* - bu, türkün ixtisarla təsir dairəsidir, yığcam coğrafiyasıdır.

Oxucu bu əsərdə həmin coğrafiyanın və bu coğrafiyanın sakinlərinin həqiqi, indiyə qədər gizli qalmış tarixi haqqında məlumat alacaq.

M.Adcının kitabı bir şeirdir - şerin məzmununu nağıl kimi dinləmək yox, özünü oxuyub duymaq gərəkdir.

UNUDULMUŞ VƏTƏN VƏ YA ÖN SÖZ YERİNƏ

Avropada «rəsmi» tarixi əks etdirən əfsanələr əsrlərdən bəri hökm sürür. Və bu əfsanələr avropalıların əsil keçmişini düşünməyə imkan vermir.

İnsanların nəsil-nəsil şüuruna belə bir mübahisəli fikir yeridilib ki «Qərb elə Qərbdır, Şərq də Şərqdır». Bu fikir çoxşəkilli planetimizi ikiyə bölməyə məcbur edir və sivilizasiyanın mənbələrini antik yunan heykəllərinə, Roma hüququna, xristian ayinlərinə bağlayır, qalan şeyləri «barbarlıq», «cəhalət», «vəhşilik» sayır.

Bəs belə olarmı?

Yunan heykəlləri, məsələn, sütunlu məbədlər elə belə, özbaşına meydana gəlməyib, heykəltəraşlıq və memarlıq antik Avropaya İrandan¹, yəni Şərqdən gəlib. Roma hüququ da, bilindi ki, Romada doğulmayıb. O da xristianlığın başqa ayın və simvolları kimi, heç olmasa Xristin təvəllüdündən beş, yeddi yüz il əvvəl «barbar» Şərqdə var idi. Və bununla bağlı belə bir təbiəti sual çıxır: Şərq və onun mədəniyyəti harada qurtarır? Və ya Qərb və onun mədəniyyəti haradan başlayır? Son dərəcə gözlənməz cavablar ola bilər. Axı müxtəlif tarixi epoxalarda «Şərq - Qərb» anlayışı dəyişib.

İndiki qarşıdurmada müstəmləkəçilik epoxasının üslubu oxunur - bunun arxasında dünyanın bölüşdürülməsi niyyəti dayanır. Kiməsə lazım olub ki, avropalılar özlərinin Şərq köklərini unutsunlar, əfsanələrə inansınlar. İstənilib ki, insanlar lazım gələndə oyuncaq əsgərciklər kimi müharibəyə qalxınlar, «özlərininkiləri» sevsinlər, yad sayılana nifrət etsinlər...

Biliksizlik toxumu səpmək münasib olub. İnsanların məhz bu bil-məzliyi və sadələvh inamı ilə hakimlər Avrasiya kontinentində tarazlığı saxlaya bilməmişlər. Və dünyada özlərinə düşmən müəyyən etmiş, müharibələr başlamışlar. Roma dövründən məlumdur ki, tarixindən ayırmaqla iki nəsil sonra xalq kütləyə çevirmək olur. Daha iki nəsil sonra onu sürü kimi idarə etmək olar. İnsan sürüsü onunla səciyyəli ki, çobanlarını hədələmir, əksinə, onunla fərəhlənir.

Fransız filosofu Volter deyib ki: «Tarix cinayətlərin, ağılsızlıqların və bədbəxtliklərin məcmusudur». İngilis tarixçisi Eduard Gibbon XVIII əsrdə ona qətiyyətlə etiraz edir: «Tarix nəsə cinayətlərin, ağılsızlıqların və bədbəxtliklərin siyahısından daha böyük hadisədir».

Avropalılar özləri haqqında həqiqətləri ən azı min il bundan əvvəl başlayıblar: Avropa Kilsəni Şərqi və Qərbi olaraq ikiyə böldü. Aralıq dənizinin sahibi Bizans imperatorunun hakimiyyəti yavaş-yavaş tükənirdi. İki əsr sonra səlibçilər Konstantinopolu tutdular və hakimiyyət bütövlüklə Roma Papasının əlinə keçdi.

Papa Bizans koloniyası elan etdi və Şərqi Avropanı öz məqsəd zonası saydı. Bu ideyada Avrasiya üfqləri görünürdü, təcavüz yuvalanırdı. Bu, dünya ağalığı ideyası idi.

Əsil müstəmləkə ekspansiyası başlanırdı, bunu dini simvollarla örtbasdır edirdilər. Xristianlıq müstəmləkəçilik firtinasının vizit kartı idi.

Tarix heç bir müsəlman və ya buddist müstəmləkəsi tanımır, hamısı xristianlara məxsusdur. Papanın siyasətinin sifəti, nəticəsi bu idi.

Əvvəllər Rusiyanı, daha doğrusu, onun böyük hissəsini Dəşti - Qıpçaq (Qıpçaq Çölü) adlandırırdılar. Bu, Baykaldan Alpa qədər uzanan nəhəng, qüdrətli çöl dövləti idi.

Roma katolisizminin təşviqi ilə Rusiyada romanovçuluq (*əslində romaçılıq - T.H.*) başladı. Tədricən ölkəni yaddaşsızlaşdırdılar. Xristianlığın gəlməsi, Avropanın quluna çevrilmə ruslara çox baha başa

¹ - Tənən İran bu gün fars dövləti kimi tanınan diyar deyil. İrəliyə görünəcəyi kimi, bu, Qədim Vətənimizin Mərkəz-Mərkəz, sonralar Azərbaycan adı ilə tanınmış Cənub hissəsidir. Toponim = ir (qədim türk tayfası) + an (qədim türk cəm şəklindəsi) - yəni ırların (>uzların) yaşadığı yer. - T. Hacıyev

¹ - Bunu qonşu ermənilərin Azərbaycanda qədim Qarabağ diyarına qarşı torpaq iddiasında ayarı görürük. Tarixən dövlətçiliyi olmamış ermənilərin işğalçılıq, qəsbkarlıq insan qırğını ideyalarına həmişə Ecmiədzin kilsəsi bağlılıq etmişdir. - T. H.

gəldi. Ölkənin əhalisi qula çevrildi, slavyanlaşdı. Romanovlar (romaçılar) ölüm qorxusu ilə yeni katolik mədəniyyətinə yol açdılar, xalqa öz vətəninə, yəni Rusiyanın - Rusun sələf yurdunu unutturdular. Romanovlara əski dini düşüncə, Tanrıçılıq inamı əl vermirdi.

Çöl xalqı öz vətəninə izqoy' halına salındı, yalanla içirdilib yuxuya verildi.

Romanovlar Rusiya siyasətinə gözlənilmədən gəldilər. Belə qeyri-rus soyadlı adamlar Rusda yox idi. Bu soyadı 1613-cü ildə ilk dəfə şəxsiyyətə çox zəif olan Zaxarin-Koşkin qəbul etdi, sülalənin əsasını qoydu. O, başa düşdü ki, «Romanov» olmaqla «romalı» (roman) olmuş olacaq. Özü yalançı rus patriarxı Filoretin oğlu idi. Filoreti həmin kilsə mənsəbinə I Yalançı Dmitri (Ljedmitri) qaldırmışdı, patriarx kürsüsünə (kafedrasına) isə II Yalançı Dmitri təyin etmişdi. Filoret Vıloda yezuit" kolleci bitirmişdi və ilk rus yezuitlərdən idi.

Beləcə Üçüncü Romanın ssenarisini reallaşdıraraq, Şərqi Avropanı gözəgörünməz Latın (xristian) imperiyasına çevirdilər.

Eradan əvvəl başlamış Altay mıqrasiyası milyonlarla insanın taleyini həll etdi, böyük sosial nəticələrə gətirdi. Avrasiyanı bir bütövə çevirdi. Xalqların Böyük Köçü kontinentlərarası ünsiyyət yaratdı, qədim dünyanın müxtəlif sivilizasiya ocaqlarını birləşdirdi. Vahid planet yarandı: Şərq Qərbi gördü, Şimal Cənubu tanıdı.

Planet tanılmaz dərəcədə dəyişdi. Minlərlə ailələr köçdü, yeni ölkələr, yeni mədəniyyətlər yarandı, köhnə bünövrələr dağıldı. Bu, dünyanın yaranması kimi bir prosesdi. Avropanın əhalisi ən azı iki dəfə çoxaldı, Altayda isə əhali ehtiyatı azaldı. Məlumatlı hər kəs üçün görünür ki, Avrasiya dünyasının yaranması nə deməkdir və bunu kim yaratdı!!!

Altaydan gələnələr, nələri vardısı - zəngin həyat təcrübəsini, vətənlərini, mənəvi zənginliklərini Avropa ilə bölüşdü. Avropa varlı oldu, şəhərləri çoxaldı, gücləndi. Gücləndi və ona bu gücü verəni unut-

- Qədim Rusiyada öz əvvəlki mövqeyini itirdiyinə görə həyat vəsətindən, hüquqlarından məhrum edilmiş adamlara deyiblər - T.H

- Yezuit - mürtəce katolik ruhaniləri cəmiyyətinin üzvü, katolik monarxi. Bu mənsubiyyətin nəliyini bilmək üçün bunu bilmək yetər ki, yezuit sözü məcazi mənada «hiyləgər», «iküzlü», «riyakar» mənalarında işlənir. - T.H

Qədim Altayın müqəddəs yerlərindən biri. İbadət üçün insanlar burada toplanarmışlar.

du. Ona sülh, humanizm aşılayan türk tanrıçılığını kənara qoyub, qəddar, kolonial katolisizmdən yapışdı. Və göründüyü kimi, ona dost kimi baxmış tanrıçılara düşmən kəsildi. Və əslində Avropanın bu düşmənçiliyi öz keçmişinə qarşı yönəlmişdir.

Bəli, Avropa bu gün öz tarixinə qarşı çıxır - xristianlıq bunu rəva bilir (*bu, ustadına kəm baxmaqdır. Bunun öz cəzası var: barama qurdu, özünə ipəkdən ev hörür, sonra həmin yumşaq, ipək, gözəl ev onun qəbrinə çevrilir. Yəqin ki, türkün Tanrısı Altaydan Avropaya gətirilən mədəniyyətə verilən qiyməti görür. Yəqin ki, insanlığın sonuncu dini olan islam, xristianlığın yaydığı anti-Xrist hərəkətə hələ dözməlidir. Haqq-Taalanın sonda öz sözünü deməyi var.* - T.H).

Yox, türklər xalqların Böyük köçünü boş əllə başlamayıblar - bunun zirvəsi Göy Allahına inam oldu. Tanrını İlahiyə qədər ucaldılar. Altaylılar özlərinə dedilər: «Xeyir və şəri, rifah və bədbəxtliyi ancaq Tanrı verir. Həqiqətən hakim odur»...

HİNDİSTAN YARIMADASI VƏ ONUN SAKİNLƏRİ

İnsanlara yardım edən Qadir Tanrı haqqında xəbər quş kimi dünyanı dolaşdı.

Bu xəbər təxminən iki min il yarım, üç min il əvvəl Hindistana çatdı. Türkün tarixinin Hindistan səhifələri açıldı.

Xalqların Köç dalğası bu ekzotik ölkənin şimalını tutdu. O zamanlar unudulmayıb – naqlar haqqında o vaxtlar qoşulmuş əfsanələr indi də əvvəlki kimi yaşayır. Hindlilərin düşüncəsinə görə, naqlar şimaldan gəlmişlərdir. Ağ insanlar olublar. İnsan sifətində yarımallahlar olublar, bədənləri ilanşəkili imiş. İstəyəndə ilana, istəyəndə adama çevrilmişlər. Poeziyanı, musiqini sevirmişlər, onların qadınları nadir gözəllikləri ilə ad qazanıblarmış...

Bəs niyə ilanbədənli? Çünki Şərq əfsanəsinə görə insanlar ilandan törəyiblər.

İlan və ya əjdaha yalnız türklərdə əcdad rəmzi deyil, o, ümumiyyətlə, xeyirxah ruhdur, ocağın qoruyucusudur. İlanı öldürmək günah sayılıb. İlan obraz kimi çoxdan yaradılıb və bu, çətin ki, altaylıların kəşfidir. Şərqin çox xalqlarında bu işıqlı obraz keçmişin və gələcəyin birliyinin rəmzi olub. Bu, parçalanmayan birlik olub və onun müəllifi yoxdur (*məhz bü təsəvvürə görə də ilan ilahi anlayış daşıyıb – ilahi varlığı heç bir qüvvə parçalaya bilməz. – T.H.*).

Görünür, Hindistanda bu kult olmayıb, yoxsa ona bu qədər diqqət yetirib miflərində yaşatmazdılar. Başqa Şərq ölkələrindən fərqli olaraq, görünür, onlarda ilana sitayiş etməyiblər.

Altay əfsanələrinə görə, ilan həm də od və su ilə bağlı olub; guya ilan göydə uçub və eyni vaxtda xəzinələrinin saxlandığı yuvalara, mağaralara, çayların dibinə toxuna bilib. Guya insanlara dəmir külçəsini, qızılı və başqa yeraltı sərvətləri o vermişdir.

Əski Altay əfsanəsinə görə, bir dəfə ilandan «köynəkli» və ya «canavar dərisində» insan doğulub – bunu yaxşı əlamət bilirlər. Lazım gələndə canavar, pələng, ayı, yaxud istənilən heyvan surətinə girir. Və özünü yerə çırpır... Artıq burada vacib bir nəticə baş verir: həmin «köynəkli» insandan Altay qəbilələrində totem nişanəsi olaraq *hami ruh* törəyir. Bunlar ən çox ilan, pələng, quş və ya canavar olublar və qəbiləni qoruyublar. Beləliklə, vəhşi heyvanlar əsilzadə nəsilin rəmzləri olublar. Onların şəkillərini bayraqlarda, gerblərdə veriblər.

Onlara qurbanlar kəsiblər və əlbəttə, onları – qəbilənin himayəçilərini heç vaxt incitməyiblər.

Buradan başqa bir Altay ənənəsi törəyib – bu, sənətdə öz əksini tapıb. Buna «heyvani üslub» (zveriniy stil) deyirlər. Türk ornamentləri, süjetləri bununla xüsusi seçilir. Qədim ustaların sümükdən hazırladığı şəkilləri, heykəlcikləri qəbilənin yaşayışına, mübarizəsinə can verib.

Pələng öküzü parçalayır, canavar qabanı qovur... Belə mənzərələr heyvətamız şəkildə plastikləşdirilir.

Canlı aləmin obrazları peyğəmbər Geserin Altaya gəlməsinə qədər, yəni altaylıların Tanrı inancını qəbul etməsinə qədər çox dəbdə olub. Lakin yeni inamın təsdiqindən sonra da totem nişanı itmədi. Əvvəllər olmuş qurbanlar isə itdi...

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin uzaq keçmişlər haqqında o qədər də az şeylər məlum deyil.

Hətta çox da uzaq olmayan keçmiş haqqındakından bəlkə də daha çox şeylər bəllidir.

Tarixin paradokslarından biri məhz budur: yaxın hadisələr senzuranın qadağası altında olur.

Hindistanda «Mahabharata»nın və ya «Bharatanın nəsiləri» haqqında böyük dastan qorunub saxlanılır. Bu, qədim Hindistanın salnaməsidir. Orada naqlar haqqında səhifələr var. Əfsanələrin verdiyi məlumata görə, onların vətəni şimaldadır – orada tükənməz xəzinə və dəmir xaç var. Ancaq daha maraqlı olan başqa şeydir: Altayda ilandan doğulmuş həmin «köynəkli» insan türklərin gəlişindən sonra Hindistanda da tanındı. Hindlilər onu Bhıma adlandırdılar. «Mahabharata»da yerli

gözəl «qurd qarınlı» təşbehi ilə təriflənən gəlmə qəhrəman həmin fikrə təsdiq edir. Bu, Altay əfsanəsindəki qurd dərilili insandır. Bu *otrazie* yaranmasını xatırlasaq, bu ehtimalın yəqinliyi şübhə doğurmaz. Bu mətndə Altay süjetləri fasiləsiz gəlir.

Nəzərə alsaq ki, Şimali Hindistanda birinci minilliyin əvvəllərində naqların yaratdıqları çar-hökmdar sülalələrinin real izləri gəlmisə, fikrin gerçəkliyi bir daha özünü doğruldur.

«Mahabharata»-nı on səkkiz kitabdan ibarət hesab edirlər

Şərqsünasların fikrincə, eradan əvvəlki I minilliyin hadisələrinə əks etdirən daha dolğun tarix əldə yoxdur.

İki min il yarım və daha əvvəlləri əks etdirən nadir kitablardakı əfsanələr şimaldan gələnlərlə bağlıdır. Mətni təşkil edən iki min beytdən az qala hər birində buna rast gəlinir.

Söhbət mədəniyyətdən gedir. Hindistanda bu mədəniyyət əvvəl olandan fərqlənir.

Qədim mətni detallarına qədər təhlil edən elm müəyyənləşdirib ki, eposun yazılı nümunəsi təxminən min il yarım bundan əvvələ aiddir və ondan bəri onda çox az şey dəyişib.

Bəs qədim əfsanələrin qəhrəmanları olan bu gəlmələr kimlərdir?

Və bu suallara cavablar varmı?

Bəli, bu məsələdə alimlərin fikirləri sərt şəkildə fərqlənir

Bəli, burada siyasət işə qoşulur.

Kimsə onları Urala bağlayır, kimsə Tibetə.

Heç kəs onları Altayla bağlamır.

Burada qərb elminin heyrətləndirici korporativ (qəsdən düşünlü) birliyi üzə çıxır.

Elə bil kiminsə sifarişi ilə bu elm kontinentin tarixində heç nəyi türklərlə bağlamır.

Bu aşkarcı tabudur – qadağadır, yasaqdır.

Ancaq tədqiqatçılar, o cümlədən qərblilər, çoxdan belə bir şeyə diqqət yetiriblər ki, qədim hind eposu («Mahabharata», «Ramayana») və Veda ədəbiyyatı tez-tez təbiət hadisələri təsvir edir. Bunu Hindistanın yerli sakinləri görə bilməyiblər. Məsələn, hərəkətsiz Qütb ulduzu-

nu və Böyük Ayı bürcünü; yaxud aylarla davam edən qar, buz və şaxtalı gecələr; Günəşi batmayan uzun gün (Qütb gecələri); yaxud yalnız şimal dairəsinin əlli beşinci dərəcəsiindən aşağı olmayan vilayətlərdə müşahidə etmək mümkün olan şimal bürcləri və s.

Hindistanda həmin Böyük Ayı bürcü üfünün ardında gizlənmiş olur, o, görünür.

Bununla belə, ona çoxlu poetik istinadlar var.

Qərribə deyilmi?

Bəs həmin en dairəsində yerləşən Qədim Altaydan çıxanlardan başqa bu şimal səmasını kim görə bilərdi?

Tibetin yüksəkliyindən bunu görmək olmaz.

Ural versiyası da etibarsızdır – bunu o adam təklif edə bilərdi ki, o, Qütb Uralında olmayıb, Uralın təbiətini və arxeoloji imkanlarını bilməz.

Ancaq Altayda həmin təbiət hadisələri var.

Çox heyf, burada tarixin işinə *coğrafiya* müdaxilə edir, axı onu senzura ilə boğmaq olmur.

Qədim Hindistanın eposu «coğrafi kəşflərlə» doludur.

Budur, məsələn, bir nişanə, gələnlərin vətəni səciyyələndirən az qala ən əsas əlamət: Meru dağı. Bu hətta dağ deyil, dağ silsiləsidir, şərqdən qərbə qədər uzanır. Eposda Merunu Qızıl dağ adlandırırlar. Bura Allahın iqamətgahıdır, «bütün canlıların ruhu burada olur».

İldə bir gün var ki, parlaq günəş Meru dağına dolanıb yenə onun ətəyinə gəlir.

Bu, gün dönümü hadisəsidir (*yəni Günəşin göy ekvatorunun ən uzaq nöqtəsindən keçməsi vaxtı. Bu hadisə adətən iyunun 22-də və dekabrın 22-də baş verir. Deməli, əfsanə bunu nəzərdə tutur ki, Meru dağının zirvəsi (onun ən uc nöqtəsidir) yəni Göy Tanrısına ən yaxın məsafədədir. – T.H*). Bu hadisə vaxtı – gün dönümü zamanı hindlilər pradəkşin mərasimini keçirirlər – müqəddəs yeri saat əqrəbi istiqamətində dolanırlar. Bu mərasim müqəddəs yerə, ziyarətgaha hörmət əlamətidir.

Hindlilərin düşüncəsinə görə, bu ayini hətta Günəş də edir – müqəddəs Meru dağına başına dolanır.

Həmin müqəddəs dağ Altayda Onquday rayonundadır. Onu Sumer adlandırırlar.

Bu, Altayın ürəyidir. Türk üçün bundan müqəddəs yer olmayıb. Onu ancaq Kaylas dağı ilə müqayisə etmək olar.

Burada yaddaşın gedib çıxma bilməyəcəyi zamanlardan qalmış yüz-lərlə kurqanlar və dua yerləri var. Açıq göyün altındakı əsil ibadətğahın minlərlə il yaşı var. Min illərdir ki, insanlar buraya ziyarətə gəlirlər.

Sumer Altayın səcdəğahı, qurbangahıdır.

Orada ucadan danışmaq olmaz, ov edilməz.

Yayda elə gün olur ki, günəş dağın bir tərəfindən çıxır, o biri tərəfində batır.

Bu, ağla gələn şey deyil. Bu, ona bənzəyir ki, düşüncülər: dağın zirvəsini örtən qarın hər dənəciyi kiminsə ruhudur, onun maddi vəziyyətidir. Bu qar dənəcikləri günəşin parıltısında gözü qamaşdırır.

Hind vedalarında həmin mənzərə belə ifadə olunur:

«Ecazkar quş dəstələri kimi Ağ dağ işıq saçır» - əbədi Meru buzlağı haqqında belə deyilir.

Türkcədəki «su» sözü Sumer adının bütün məzmununu ifadə edir – Hind vedalarının «Səma Qanqı» bu dünyəvi mənəviyyət bulağından başlanır.

Altun gölü (Teles gölü və ya Süd gölü) hindlilər tanıyırdılar. Onun «canlı suyu», meşələrlə, yaşıllıqlarla örtülmüş sahilləri, düzənləri, ətirli çiçəkləri haqqında eşitmişdilər. Bilirdilər ki, bu göl «Merunun şimal ətəklərində» yerləşsə də, qışda yarısinacan donur.

«Süd gölü» – «Ağ göl» haqqında xakas əfsanəsində də danışılır. Burada da müqəddəs Sumer dağına bağlı olan coğrafi koordinatlar göstərilir. Orada göl «at gözünə bənzəyən qızıl sahilləri» ilə təsvir olunur.

«Mahabharata»da möcüzəli odur ki, Altay onu görmüş şəxsin gözü ilə təqdim edilir. Bu ölkə ürəkəçandır, müqəddəs ziyarətğah yurdudur.

Və maraqlıdır ki, diqqət təbiətdən çox insanlara yönəldilir.

Burada Tanrı ədaləti hökm sürür.

Xüsusi qeyd olunur ki, Göy Tanrısına ürəklə inanırlar. İnsan ancaq vaxtilə atıb getdiyi Vətəni haqqında belə danışa bilər. Təsvir ağıldan yox, ürəkdən gəlir.

Deyilir ki, orada müqəddəs hərəkətli «ağ kişilər, qanunun biliciləri, möminlər hökm sürürlər».

Bunlar «bütün xeyirxah əlamətlərlə səciyyələnirlər, ay kimi parlaqlıqlar», «şüalanən, əbədi Allaha daxil olurlar».

Altay belə olub.

Altaylıların ağ inamları belə olub.

Uydurulmamış, təbii olub.

Türkoloqu daha çox maraqlandıran «Mahabharata»nın birinci kitabıdır. Bu kitabda naqlar haqqında, onların həyat təzi haqqında məlumatlar var.

Əslində, bu, Altayın qədim tarixidir, türklərin tarixidir. Bunlar elə məlumatlardır ki, onlara başqa ədəbi mənbələrdə rast gəlinmir. Hindistanın xalq eposu nadir yaddaş xəzinəsidir. Buradakı əfsanələr nəinki xalqların Böyük köçündən, bu Köç dalğasının Hindistana girməsindən, hətta onun burada qalmış nəticələrindən də xəbər verir.

Hind alimləri tam əmindirlər ki, naqlar Şimalı Hindistana gəlmiş real etnos olublar. Onların gəlməsindən iyirmi beş əsr keçib – bu, kiçik rəqəm deyil – və arxeologiya naqların gəlişini təsdiqləyir.

Hər halda «Mahabharata» yalnız nağıllar toplusu deyil. Burada ciddi tarix var, sadəcə, bu tarix əfsanələr formasında verilir.

Hindistanın mədəniyyət ənənəsi elədir. Burada hind alimləri tarixi əfsanələrə inandırıcı sənədlər kimi münasibət bəsləyirlər.

Rusiyadan fərqli olaraq, burada tarixi mətnlər müqəddəsdir. Onların üzərində dəyişiklik etmək və ya köçürmək heç kəsin ağına da gəlmir.

Keçmiş dəyişmək olarmı?

Əlbəttə, yox.

Hindlilər danmırlar ki, «Pracnaparamita»-nı türklərdən götürüblər – bu əbidə Hindistanın məxsusi mədəniyyətinin fundamentinə daxildir. Bu, hindlilərin özünəməxsus, İncili və ya Quranıdır.

Bu, müdrikliyin qədim toplusudur.

Bunu oxumaq üçün ancaq təmiz ürəkli maarifçilərə icazə verilib. Çünki oradakı yubək fikr – haqqı qısqıncıq bu kəlmə müyəsər olmur.

Çox heyrətlidir ki, orada rast gələn frazalar və bütöv süjetlər sonralar İncildə və Quranda da əks olundu.

Hətta təkcə bununla hindlilər dünya mədəniyyətinə böyük xidmət göstərmiş olurlar ki, Altayın bu müqəddəs, əziz düşüncə örməyini qoruyub saxlayıblar.

Hindlilər bəşəriyyət üçün türkün o mənəvi sərvətini saxlayıblar ki, türklər özləri onu biabırçı şəkildə itiriblər.

Gəlmələr haqqında məlumatlar Şambala haqqında əfsanəyə transformasiya olunub.

Hindlilərin Şambala adlı uzaq əyalətinin coğrafi koordinatları var o, Xan Tanrı çayının hövzəsində Sambıl-taşxıl dağının ətəklərindən başlanır.

Bu informasiya da dəqiqdir, etibarlıdır. Tanrı çayı Altayda axır

Və Xan Tanrının zirvəsi yaxşı məlumdur. bu gün Qırğızıstan, Özbəkistan və Özbəkistan türk dövlətlərinin sərhədləri orada birləşir (Tyanşan çincə Tanrı dağı deməkdir – T.H).

Şambala adını müxtəlif şəkillərdə yazırlar: Şambxala, Sambkxala, Şambala.

Görünür, bu toponim *qam balıq* adına gəlir. Belə təkamül baş verib: qam – baluq – kambaluk – çambaluk – şambaluk – şambala. Birləşmə iki qədim türk sözündən ibarətdir: *qam* – ilahi məzmunlu qüvvə və *baluq* – şəhər, qala.

Deməli: ruhani xidmətlərin şəhəri, məskəni.

Bu məzmun Şambala haqqında Hindistanın şimal buddistlərində qorunub saxlanan rəvayəti olduğu kimi əks etdirir.

Tibetdə monastır idarə edən şəxsə *şamo* deyirlər (*şam* və *qam* anlayışları *əski türk mifologiyası ilə aşkarca aydınlaşır və bunlar türk sözləridir* – T.H).

Altayda Ağsu da (Aksu) axır. O da məşhurdur.

Hind çarlarının Günəş sülaləsinin əsasını qoyan hökmdar onun sahəsində anadan olub – bu ölkənin tarixində belə yazılıb.

Səhrlə Şambala haqqında Hindistanda çox şeylər bilirlər. Oranı ruhanilərin, bilik xəzinəsi sahiblərinin yurdu sayıblar, ora bəşəriyyətin

intellektual elitasının evi olub. Yeri gəlmişkən, əfsanəvi arilər buradan, Altaydan gəliblər.

Əfsanəvi Şambalanı çoxları axtarıblar, ancaq tapmayıblar. Çünki həqiqəti olmayan yerdə axtarıblar. Hesab edirlər ki, o (Şambala) Tibetin əl yetməyən dərələrindədir. Çox təəssüf ki, bu adamlar türk dünyasının coğrafiyasını bilməyiblər (*bilsəydilər, deyərdilərmi?* – T.H).

Baş a düşmək gərəkdir ki, planetin məskunlaşması kortəbii, ya kimsə iradəsilə baş vermir, bu, demografik qanun əsasında olur. Bu, birləşmə sistemi olan sosial coğrafiya elminin görəcəyi işdir.

Ancaq və yalnız hazırlıqlı xalq köçməyə, yeni torpaqlarda məskunlaşmağa və orada yaşamağa qabildir.

İki min il yarım bundan əvvəl məhz türklər belə bir xalq oldular. Onlar öz vətənləri Altayda elmi-texniki inqilab etmişdilər.

Bunu inkar etmək olmaz ki, həmin dövrdə dünyanın heç yerində dəmir əmək alətlərini onlar qədər geniş dairədə istifadə edən heç kəs olmayıb.

Heç kəs o zaman onlar kimi mükəmməl at-araba nəqliyyatına yiyələnməyib.

Heç kəs həmin dövrdə onların yiyələndiyi kamillikdə inşaat-quruculuq materialı və ondan istifadə ustalığı, bununla da bağlı yüksək memarlıq sənəti görməmişdi.

Tibetdə və Monqolustanda yayılmış lamaizm şimal buddizminin bir qoludur. Lamaizmin əsasını I əsrdə IV Budda qurultayında türklər qoydular. Yeni inancın qəbulunun rəsmi təsdiqini çar Kanişka öz üzərinə götürdü.

Təsadüfi deyil ki, o zaman Budda ibadətçiləri «imanlarını təkmilləşdirmək və müqəddəs mətnlər əldə etmək üçün» məhz Altaya və Mərkəzi Asiyaya gedirdilər – 260-cı ildə Çindən buraya ibadətə gəlmiş şəxs öz gəlişini belə izah etmişdi.

Lamaizm türkoq üçün ona görə maraqlıdır ki, kökləri birbaşa Altaya gedən adətləri qorumuşdur. Ölməz Tanrı adını lamaizm bilir, halbuki bu inancda Allah yoxdur.

Avropalılar tərəfindən işğal olunana qədər Hindistanda Tanrı obrazı kimi Altay da unudulmamışdır

Bu gün Buddanın şəklini mavi gözlü (hindlilərin dediyi kimi 'arilər kimi) çəkmirlərmi?

Bu, unudulmuş hadisələrin əks-sədası deyilmə?

Məsələn, «şimaldan gəlmişlərin» unudulması.

Axı hindlilər onları naqlar deyil, həm də arilər adlandırırdılar – bunlar ikinci, üçüncü köç dalğalarının iştirakçıları kimi saklar/şaklar adını daşıyırdılar.

Atın qurban kəsilməsi mərasimi diqqəti çəkən hadisədir, bu, min illərdir ki, türklərdə saxlanılmışdır. Qədim hind mifində buna «asvamed-ka» deyiblər.

«Xüsusi seçilmiş atı azad buraxırlar, ancaq çar (yaxud müəyyən olunmuş sərkərdə) ordu ilə onun ardınca düşür.

Həmin atın keçdiyi ölkələrin hökmdarları ya bu atın sahibi olan çara tabe olmalıydılar, ya da onunla müharibəyə qalxmalıydılar. Bu proses bir il çəkirdi. Bir ildən sonra atı paytaxta gətirirdilər. Fəth edilmiş ölkələrin sakinlərinin iştirakı ilə at qurban kəsilirdi» – bu, həmin mərasim haqqında tarixçilərin sözüdür.

Bu, heyvanın öldürülməsi sayılmırdı – at öz borcunu yerinə yetirmiş olurdu.

Qurban kəsilməsi üç mərasim (ritual) ocağı ilə müşayiət olunurdu, qurbangahın qibləsi üzü Şərqə olurdu (*Altayın coğrafi mövqeyi nəzərdə tutulur. – T.H.*).

Bu mərasim Altayda XIX əsrə qədər icra olunmuşdur Hindistanda isə xeyli əvvəl, ingilislərin müstəmləkəsi olandan unudulub.

Türklərdə belə məsəl olub. «At dırnağı dəyən yerlərin hamısı bizimdir»

Yeri gəlmişkən: zamanəsinin hər bir mədəni adamı kimi, Kolumb türk dilini bilib. Tarixi okean səyahətində o, Hindistanın *Böyük xanına* məktub aparıb.

Hindistanda və İranda türk xanlıqlarından Marko Polo da kifayət qədər yazıb. «Kitab»ının üçdə biri onlara həsr olunub – az qala iki sə-tirdən bir «Böyük Kan», «türk» sözləri işlənir.

Budur, dünyanın ən qədim mədəni ölkələrindən biri Hindistanın zəngin mədəniyyətinin yaradılmasında türk iştirak edib (*dünya memarlığının tacı sayılan Tacmahalın memarı türkdür və məhz Azərbaycan türkdür. – T.H.*).

TÜRK HİMNİNİN PARS MELODİYALARI

Göy Allahını tanımayan yalnız Şimali Hindistan deyildi.

Yeni eradan çox-çox əvvəllər Altayın «ağ səyyahları» Orta Şərqdə də olmuşdular. Orta Şərq onda kədərli bir mənzərə yaşayırdı: ölkə üzülüb gedirdi, Babilistanla iflasedici müharibə onu əldən salmışdı. Yerli sakinlər özləri altaylıları dəvət etmişdilər. Öz talelərini onlara etibar etmişdilər. Ayrı çıxış yolları yox idi, Babilistanın köləliyindən ancaq belə xilas olmaq olardı.

Hindistandan fərqli olaraq, xalqların Böyük köçünün ilk dalğasının buraya nə vaxt gəlməsi məlum deyil. Ancaq Əhəmənilər xanədanı o haqda nəşə yada salır. Əhəmənilər eradan əvvəl 558-ci ildə hakimiyyətə gəldilər. Altay çarlarından birincisi Kir oldu. O, Farsıstan adı ilə güclü bir dövlət yaratdı.

Qədim dünyanın yarısını, o cümlədən Misiri, Babilistanı və bütün Mesopotamiyanı özünə tabe etdi.

Buna görə də Böyük təyini aldı.

Çar nəcib nəşildən idi, onun hamisi bars (bəbir) idi.

Yəqin buradan da Kirin yaratdığı dövlət Pars (Persid) adını alıb.

Bu, türk sözü olub, ari nəşəbli insanlarla bağlıdır.

Onlar şimaldan gəlmişdilər – Əhəmənilər özləri belə deyirlər.

Başqa mülahizə də var: «Pars» türkcə pələngin «bars» adlanan bir növünü göstərir. Ancaq pələng Altayın malı deyil – Orta Şərqdə isə var. Hesab etmək olar ki, pələng çar nəşlinin himayəçisi olub. Bundan sonra bir obraz kimi Şərqin sənətinə girir.

«Pələngin» (daha dürüstü «barsın») ölkəsi getdikcə çiçəklənir.

Çarı ilahiləşdirirlər, onu yerə göndərilmiş Xilasedici sayırlar. Bu süjetə sonralar Apokalipsis daxil olur. Bu, «ağ sərkərdənin» başçılığı ilə təşkil edilmiş ilk atlı ordudur.

Bunu dünya görüb və heyrlənib.

Kirin ordusunun əsasını-nüvəsini «məğlubedilməzlər» təşkil edirdilər – min nəfər seçmə süvaridən ibarət olub.

Zireh və dəbilqə geyinmiş bu süvarilər çarın şəxsi mühafizəçiləri idilər. Bunlara xəzərlər deyirdilər.

Burada hər şey Altaydakı kimi gözəl idi.

Bununla belə, Parsın ən çox çiçəklənmə dövrü Daranın zamanında olub. Dara müharibələri ilə yox, dövlət islahatları ilə şöhrətlənib. O, ölkəyə Altayın dövlət quruluşunu gətirdi.

Bu, dünyada ilk türksayağı inzibati islahatlardan biri idi.

Parsda türklər təxminən iki əsr hakimiyyətdə oldular və çox şeyə nail oldular. Ancaq onların qüdrəti qırıldı.

Əski inanclı kahinlər güclü çıxdılar. Qəsd toru qurdular.

Çiçəklənmiş ölkəni dağıtdılar. Heç sən deyən bir müqavimətə də rast gəlmədilər. Çar onları tabe olmağa məcbur edə bilirdi. Etmədi. Öldürə bilirdi. Öldürmədi.

Çar inanca hörmət nümunəsi göstərdi. Əcdadından bilirdi. inancı zorla qəbul etdirmək olmaz. Bu düşüncə Əhəmənilər xanədanına son verdi.

Bəs xanədan necə məhv oldu?

Tarix dəqiq məlumatlar saxlamayıb. Xalqın rəvayətlərində isə belə açıqlanır: Çarı öz təbəələri öldürüb Bu, Altayın ənənələrinə uyğundur. Əgər hökmdar xalqın taleyini çiçəkləndirə bilmirsə, o, qurban getməlidir: onu – Allahın padşahını camaatın qarşısında öldürüdürlər.

Qayda belə idi. Türk hökmdarının səhv etməyə ixtiyarı yox idi, əks halda o, hakim deyil.

Dını ehtiraslar Böyük Parsı payız yarpağı kimi fırladırdı.

Nahaq yerə bu süqutu Makedoniyalı İsgəndərin ayağına yazırlar. Heç bəlkə o, Parsda olmayıb. Onun Parsa yürüşü mifə bənzəyir, sübutlarla təsdiqlənmir.

Bu nizamsızlıq Parsda çox çəkdi.

Nəhayət, başqa bir altaylı hakimiyyətə gəldi. Ona xan Arsak deyirdilər. Bu, türkcə Bahadr Sak (igid sak) demək idi.

O, yeni bir nəşlin, Arsakilər sülaləsinin və Parfiya dövlətinin əsasını qoydu.

Athların Qafqaza gəlməsi hiss olunmadı. Onları ilkin Dərbənddə tanıdılar. Bu qala-səhər Şimalda Cənubun, Şərqlə Qərbin yollarının qovşağında yerləşirdi. Avropaya - Roma imperiyasına yollar buradan başlanırdı.

Həmin hadisə eradan əvvəl 250-ci ildə baş verdi.

O vaxtdan Orta Şərq əbədi olaraq türk mədəniyyəti ilə üzvləşdi.

Şəhərlərdə, ziyalı-işıqlı insanların ağılında, ürəyində bu mədəniyyət baş oldu.

«Xilasedici» sözü göydən yerə endi – yer gerçəkliyi oldu.

Əski Parsın bir hissəsi olan yeni ölkə dağınıqlıqdan çıxdı, yenidən güc qazandı.

Açı-Dahaqa əfsanələri xalqların Böyük köçü ilə bağlı bu tarixə zəif, zərrə şəklində bir işıq salır. Ancaq İranda bu məsələlər haqqında Hindistandakından çox az məlumat var.

Açı-Dahaqa Orta Şərqdə hakimiyyətə gəlmiş bir özgəyerli hökmdardır.

Qədim dastan onun portretini ilan-əjdaha obrazında təsvir edir (Hindistanda naqa olan kimi).

Məlumdur ki, Açı-Dahaqa Göy Allahına inam yolunda mübarizə aparıb, ancaq onu hamı başa düşməyib. Əhalinin əksəriyyəti oda sitayiş ediblər. Təkalüflü onlara yad olub.

Mahiyətcə Hindistandakı süjet təkrar olunub – yerli əhali gələ-

lərin inamına həvəssiz yanaşıblar. Əvvəlki mənəvi mədəniyyətin tərəfini saxlayıblar.

Parsda zərdüştçülüğün, sonra manixeyçiliyin törəməsinin səbəbi var. Bu iki din türkün inancını yerli şəraitə «uyğunlaşdırırdı». Və bunu uğurla icra edirdilər. Əhəmənilərin süqutunun səbəbi də buradan gəlir – onlar insanların şüurunu dəyişdirməyə risk edirdilər.

Mənəvi mədəniyyətin tarixi belə nümunələrə az rast gəlməyib ki, güclü xanədanlar dini ziddiyyətlər ucbatından tarix səhnəsindən gediblər.

Böyük Parsın yerində hadisələrin səhnəsinə Partiya gəldi.

Parfiyada Altay üslubu aydın seçilir. Partiyanın torpaqları Xəzər dənizinin cənub sahillərindən başlayıb cənuba gedir, Hind çayına qədər uzanır. İndi həmin torpağın böyük hissəsinə Azərbaycan İranı deyirlər. Buranın əhalisi əvvəlki kimi yenə türklərdir.

Parfiya çarının qohumları Midiyada, Qafqaz Albaniyasında və Ərmən torpağında hakimiyyətdə idilər.

Parfiya müvəffəqiyyətlə Roma ilə rəqabət aparırdı. Eradan əvvəl I əsrdə ölkə qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı.

Arşakilərin/Arsakilərin kimliyi haqqında alimlər çoxdan mübahisə edirlər. Ancaq bu mübahisələrin nəticəsi yoxdur. Çünki mübahisələrin tozunda çox vacib detallar görünməz olur. Məsələn, çarın möhürü İndi İranın Dövlət muzeyindədir.

Onun üstündə türk run işarələri (Orxon əlifbası) aydınca oxunur.

Əgər möhürün üstündə türk run yazısı varsa, deməli, bu hökmdar turkdür.

Deməli, Arşakilər/Arsakilər türkdürlər.

Ancaq kımə deyirsən, Avropanın və Rusiyanın alimləri Arşakiləri hansı millətin ayağına desən, yazırlar, bircə türkdən başqa.

- Bu tədqiqatçıların siyahısında iki nəfər istisna var:

a) Bunlardan biri P. Melioranski. O, XIX əsrin 90-cı illərində «Kül ügün» abidəsindən danışarkən arşakilərin pulunun üstündə Orxon run yazısının tipində damğa olduğunu söyləyənlərə isnad edir. Özü bu fikri bölüşdürməse də, hər halda faktlığını göstərir – yeni arşakilər dövlətinin pulunda türk damğası – hərfi varsa, deməli, bu mədəniyyət, bu dövlət türkdür.

b) XX əsrin 80-ci illərində türk etnosunun istedadlı tədqiqatçısı I. Qumilyov qatıyyətlə dedi ki, arşakilər türkdür. Hətta arşakilərin Türkdüstandan gəlməyib olmasını deyən alim, onların Azərbaycanda müstəqil sülalələr kimi yaşadıklarını dedikdən sonra məhz belə ifadə işlədi: «Y e n i n VI əsrdən sonra onlar yerli türklərin içində andılar». – T. H.

Çarın möhürü də, başqa sənədlər də, real tarix də nəzərə alınmırsa, hətta İranda Altayla, Böyük Köçlə əlaqəsi görülmürsə, onda iranşünaslığa inam qırılır.

İranlılar sasanilər zamanından, parf çar xanədanını devirəndən sonra tarixi təhrif etməyə başladılar.

Xələflər özlərini çar (kağan, xan) yox, şah adlandırdılar və *İran* terminini işlətdilər. Bununla da Parfiya və Arşakilərin yaddaşdan kökünü kəsmək istədilər. Ancaq bunu çox kobud şəkildə etdilər. İranda «yeniləşdirilmiş zərdüştlük» dövlət dini oldu, maqlar və kahinlər ruhəniliyi ələ aldılar.

Sasanilər Arşakilərin hakimiyyət tarixini iki dəfə azaldılar və onların nailiyyətlərini öz ayaqlarına yazdılar. Onlar türk Parfiyasını unutmağı məcbur etdilər.

Amerika şərqşünası R.Tray təəccüblə yazır: «Biz parflar haqqında sələflərindən daha az şey bilirik».

Qərbdə hətta məşhur alimlərin çox həcmli elmi əsərlərində parf dövrü ümumiyyətlə buraxılır. Elə bil İranda nə parflar, nə də ümumiyyətlə türklər olub.

Avropa tarixçiləri parflara münasibətdə iki istiqamətə ayrılırlar. Biri ancaq pis tərəfdən yanaşır. Məsələn, M.Delafua 1885-ci ildə Parisdə çıxan kitabında belə yazır: «...parflar (*eyni təyinlər türkün adı çəkildə də təkrar olunur* – T.H.) kobud barbar xalqdır. Onun dövlət təşkilatı Attılanınkına bənzəyir».

Təbii belə münasibət əks-reaksiya doğurmalıydı.

Əvvəlcə, ikinci münasibət sadəcə birinciyə şübhə ilə yanaşmaqdan ibarət olub. Ancaq arxeoloji qazıntılar bu şübhələri sübutlarla inama çevirdi.

Tura-Yevropos və Cənubi Türküstanda aparılan qazıntılar ən deməli, ən qışqırqan əks-parfçını da susdurdu. Onların tədqiqlərinin əsassızlığını göstərdi.

Artıq şübhə yeri qalmır ki, Parfiyanın sənəti, memarlığı Avropanın Antik yaradıcılığına təsir göstərmiş. Heç demə, yunanlar öz gözəl heykəllərini və saraylarını yaradarkən parfların ustalarından və sənətkarlarından öyrənmişlər.

Pars ölkəsinin *İran, Eran, Ariana* adlandırılması da maraqlıdır.

Əksər şərqşünaslar bu toponimdə «ari» sözünü görürlər. Və hesab edirlər ki, bu «arilər ölkəsi» deməkdir.

Heç demə, bu toponim Parfiya ilə, xan Arşakın gəlişi ilə bağlıdır. Parfiya torpağını xalq «arilər çarlığı» və ya Ariana adlandırmış.

Tarixçilər çox könülsüz-könülsüz yazırlar: «Ariana... mahiyyət etibarilə Parfiya çarlığı ilə uyğun gəlir». Maraqlı deyilişdir, deyilmi: «odur» demirlər, «ona uyğun gəlir» deyirlər.

Hər halda, fakt onları çaşdırır.

Parfiya tarixi ilə bağlı başqa bir maraqlı hadisə: ikinci türk dalğasının gəlişi ilə yeni bir ad da meydana gəlir: *İran*.

Bu faktı bilə-bilə sasanilər İranda ucaltdılar; Parfiyanı unudurmaq üçün İranda yapışdılar.

O vaxtdan Orta Şərqdə Aryana Veca (Ari torpağı, Ari genişliyi) adlı sabitləşməmiş bir toponim mövcuddur.

Bu sahə həmişə türklər yaşayan əyalətə, türk osmanlıqlarına aid olmuşdur.

Deməli, cıdanı çuvalda gizlətmək olmazmış.

Arşakilər ölkəyə yeni yazı verdilər: run hərfləri – bir halda ki, hərflər, deməli, sürətli yazı. Əvvəlki mixi yazının yerinə *əlifba!*

Bu, İranda tarixinə «Arşakilər yazısı» kimi daxil oldu.

Şərqdə bu yazı «soqd və ya uyğur yazısı» kimi də məlumdur.

İnkarçılar türk yazısını sami (semit) dillərindən birinə aid etmək yolunu tutdular.

Ancaq bu halda nəzərə alırlar ki, o vaxtlar samilər Babilistanın qulları idi. Və Böyük Parsın ağına da gəlməzdi ki, qul dilini beynəlxalq hüquq dilinə çevirsin.

Kır yəhudiləri əsirlikdən xilas etdi, öz vətəninə qayıtmaları üçün onlara icazə verdi (e.ə. 515-ci ildə). Və əvəzində nə dil, nə də yazı götürdü.

Parsda hər şey özünü küldü. Onda türkün ciddi dövlət cizgiləri vardı.

Bu cəhət Daranın islahatlarından sonra daha aydın görünürdü. Onun ordusunda süvari əsas rol oynayırdı. Əvvəllər, parf-türk təsirinə qədər Orta Şərqdə bu tipdə, süvarili ordu tətbiq edilməmişdi. Uğurlar bunun nəticəsi idi.

Daşlar ən qədim türk yazılarını saxlayıb. Burada sözlər sağdan sola və ya yuxarıdan aşağıya oxunur. Axı «katib» bu hərflə qazdığı iskanəni sol əli ilə tuturdu. Deməli, qazdığı-kəsdiyi hər yeni hərflə əli ilə örtməməli idi.

Türklər uzaq məntəqələr arasında (hərbdə və dinc şəraitdə) atla poçt əlaqə usulundan istifadə etmişlər (Herodot bunu heyrətlə tərifləyirdi) Bır halda kı, belə əlaqə vasitəsi tətbiq olunur, deməli, bu, yazı ilə edilmiş və deməli, yazı varmı, əlifba işlənirmiş.

Parf təsiri, ondan da əvvəl Parsda türk mənşəyi onda da görünür ki, Əhəmənilər qeyri-iran (bu İran müasir anlayışdakı İrandır) adları daşıyırdılar. Bunu hətta şovinist-iranist tarixçilər də etiraf edirlər.

Sonra, Türkün run yazısının mənşəyini arami yazısı ilə bağlayanların nəzərinə: bu necə ola bilərdi – axı o zaman samilərin özünün yazısı yox idi!? (Bütün bunlar onunla bağlıdır ki, yəhudilər bir «sentrizm» yaradıblar. Avropalılar dünya mədəniyyətinin Avropadan nəşət etməsi iddiası ilə XIX əsrdə avrosentrizm doktrinasını ortalığa atdılar. Eynən həmin model və metodika ilə yəhudilər iudasentrizm təkəbbürünü meydana qoyublar. Onların iddiaları budur ki, dünyada yaxşı nə varsa, müttərəqqi əqli-elmi, mədəni nə yenilik baş veribsə, hamısı yəhudilərimdir. – T.H.).

Bu arada başqa bir maraqlı detal nəzərimizi cəlb edir. Bunu da şüurlu şəkildə diqqətdən kənar qoyublar: Əhəmənilər zamanı azadlıq alan yəhudilərdə yeni iudaizm törədi. Tora adlanan ayinlər sistemi israililərin qanununa çevrildi. Qədim türkcədə qanuna «törə» deyirlər. Bunu təsadüfi hadisələr tırtına aid etmək olarmı?

Heç olmasa, nəzərə alaq ki, yeni iuda icmasının təşkilatçıları Əzra və Nihemə tərəfindən yazılmış kitalarda Pars çarlarının sənədləri əks olunur və o dövrün hadisələri həmin çarların öz dilləri ilə verilir. İncili türk tanışılıq ayinləri əsasında düzüb-qoşublar. Vaxtilə Hindistanda Vedaların yazılışında, habelə Parsda Avestanın yazılışında həmin materialdan istifadə olunmuşdu.

Bu çarlar türk əsilli olduqlarından, danışılan sənəd və ayinlərin mənbəyi öz-özündən aydınlaşır.

Təbii ki, iudaizmin bu, haqqında danışılan topluları altaylıların mənəvi-ruhanı irsinin yeni redaksiyası (redaktəsi) olmalıydı.

Bunu yəhudi ortodoksları da inkar etmirlər ki, İncil, Avesta və Veda mətnlərinin fraqmentləri bəzən eynidir. Alimlər belə «uyğunluqların» yüzlərlə olduğunu hesablamışlar.

Bu, ıki deyil, beş deyil, on deyil, yüzlərlədir (təsadüfi uyğunluq nə qədər olar!? – T.H.).

Bu, müxtəlif Avrasiya xalqlarının mənəvi mədəniyyət uyğunluğudur.

Bu özü də göstərir ki, din (məhz din bütün təzahürləri ilə) eyni kökdən başlayır. Bu başlanğıc altay Təktanrıçılığıdır.

Bu fikri XIX əsrdə də, daha əvvəllər də deyiblər. Ancaq ucadan deməyiblər (*təbii ki, bu pıçıltının səbəbi qısqançlıqdır – həqiqəti tam dana bilməyiblər, ancaq ucadan deməyi öz Avropa tarixləri üçün rəva bilməyiblər. – T.H.*).

Çar Kir yəhudiləri azad edib, Parsın hakim olduğu ərazidə Yerusəlim məbədinə bərpa etməyə icazə verərkən bunu Göy Tanrısının adı ilə etmişdir – (*Allahın xatirinə Allaha dua üçün imkan vermişdi. – T.H.*).

Bu haqda Yezdranın Birinci Kitabında məlumat verilir – Kirdən belə iqtibas gətirilir: «Pars çarı Kir belə deyir: bütün yer çarlığını mənə cənab Göy Tanrısı vermişdir; və O mənə əmr etdi ki, ona Yerusəlimdə – İudada ev tikdirim».

Buyurun, İudaya Göy Allahı haradan gəlib – Təktanrıçılığın vətəni Altaydan – Şərqdən – Türklərdən!...

Yeni eranın III əsrindən Arşakilər süquta başlayanda Parf mədəniyyəti itmədi. Parf dilı (Parf türkcəsi) İranın ədəbi dili oldu.

Bununla Sasanilər nəslinin yeni hökmdarlarının iradəsi ilə «Pars» İranının yenidən canlanması elan olunmuş oldu.

Və sadəcə, sadədən də sadə, Türkün olanlar İranın adına elan edildi (*zamanında bu, normal görünmüşdür; çünki Pars da indi fars deyilən sözün və deməli, anlayışın əsasıdır – İran da, əvvəldə deyildiyi kimi, türk dövlətinin müxtəlif tarixi mərhələlərdəki adlarındanadır. Eləcə də parflar türklər idilər. Beləliklə, bu türkün olanlar onun adlarından birinə – İranın adına çıxılarda qeyri-qanuni səslənmirdi. Ancaq sonralar İran və Fars (<Pars) anlayışları tədricən bugünkü mənalına – anti-türk məxrəcəinə gətirilmişdir – T.H.*).

Sasanilər haqlı çıxdılar: İran toponimi Parfiya toponimindən daha geniş oldu, həm də nikbin səslənirdi.

Gənc sasanı xanədanı üçün böyük şans yarandı ki, keçmiş Parfiya əhalisini və qonşu xanlıqları birləşdirsin – axı şəhərlərdə və orduda türklər üstünlük təşkil edirdilər.

Buna görə də bu əksəriyyət üçün doğma olan İran adını seçdilər.

Əslində bu, Orta Şərqi tarixinin ən çox dolaşdırılmış, dumanlı hala salınmış məsələlərindən biridir.

Məşhur şərqşünas V.V.Bartold parfi dilinin Farsistandakı ondan öncə işlənmiş dildən (*artıq burada türk köklü Pars (>fars) dili deyil, hind-Avropa mənşəli, indiki farscanın kökü olan dil nəzərdə tutulur. – T.H.*) nə dərəcədə fərqləndiyini belə səciyyələndirir: «Sasani dövrünün ədəbi dili parflardan götürülmüşdü, buna görə də *pəhləviçə* adlanırdı. *Pahlava* (sonrakı linqvistik forması *parthava*) sözünün parflara aid olmasını islamın ilk əsrlərindəki erməni müəllifləri də bilirdilər; ərəblərə ancaq bu məlum idi ki, *pahlau* İranın cənub yox, şimal dairələrinə aiddir (*bu fakt bu gün İranda türklərin ən çox şimal bölgələrində - ostanlıqlarında məskunlaşmış olmasına tam uyğun gəlir. – T.H.*). Pəhləvi dili müasir farsidən az fərqlənirdi. Müasir fars xüsusi çətinlik çəkmədən 1500 il bundan əvvəl (*indi 1600 il - T.H.*) yaşamış əcdadlarının dilini başa düşə bilər; ancaq Sasanilərin ilk əsrlərindəki fars ondan 600 il əvvəl yaşamış əhəməni dövrünün dilini (mixi yazı nəzərdə tutulur – M.A.) daha artıq çətinliklə anlayırdılar».

Bugünkü İranın Parfiya, bugünkü farscanın tarixi farsca, tarixi farscanın tarixi parfi-türkcə ilə münasibətini qavramaq baxımından V.Bartoldun bu sözləri xüsusi dəyər kəsb edir. Bartold sasanilərin ilk mərhələdə öz dövlətləri üçün ədəbi dili, əslində dövlət dilini parflardan hazır götürdüklerini söyləyir. Keçən əsrlərdəki şovinist və avrosentrist mövqeyə fərqli olaraq, artıq bu gün parfların türklüylə qəbul olunur. Deməli, Sasanilər parfi türkcəsini, bir sözlə türkcəni ədəbi və dövlət dili kimi işlədirmişlər. Sasanilər hind-Avropa mənşəli etnosun dövlətini qururdular. Deyildiyi kimi, əlkədə birlik, sakitlik onların quruculuğunda vəcib idi. Bunun üçün də parfları-türkləri özlərindən itələmək xatirinə parfi türkcəni ədəbi dil kimi işlətməyi özlərinə rəva bilirdilər. Görünür, mühüm bir tutacaq da o olmuşdur ki, həmin dövrdə əlkədə ikidillilik yaşamışdır. Farslar türkcəni, türklər də farscanı sərbəst bilməmişlər. «İqor polku haqqında povest»in yarandığı dil mənzərəsi kimi əsar yaranan dövrdə türk və slavyan ikidilliyi olmuşdur. Və həmin dövrdə türkcəni haşqa xalqların da bilməsi Parfiya dövlətinin, həm də farscanın Şərqdəki mövqeyi ilə bağlı imiş. Bəla manzara çox dövlətlərin tarixi təcrübəsində olub (fransızca ilə bütün Avropanı, türkcə ilə bütün Şərqi dənizlərin mümkün olmuş olmasını xatırlayın. Bu haqda bizim «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» [2 hissə, Bakı, 1987] kitabımıza baxın). Ümumiyyətlə, bir dilin haşqa xalqın ədəbi dili olması faktları da az olmayıb və bu gün də var (tarixən Azərbaycanda arab, fars dilləri, Hindistanda ingilis dili və s.).

Sonrakı dövrlərdə, gətirilər qarşına çarpazlaşma prosesi getmişdir: farsların az olduqları yerlərdə farscanın türkcəni, türklərin azlığı təşkil etdiyi regionlarda parfi-türkcəni farscanın içində eriməsi baş verib. Həssas etmək olar ki, bu ənənə islam qəbul olunarkən və ondan sonra da davam etmişdir. Bu zamanda türk şairləri farscanı farslar qədər mükəmməl bilməmiş və fars dilində dünya ədəbiyyatının şedevrlərini yaratmışlar (Xatib, Qeiran Təbrizli, Nizami Gəncəvi, Xaqani və başqaları). Eləcə də fars şairləri türk sözlərindən belə-bol istifadə etmiş və anlaşılmasından heç bir nigarançılıq çəkməmişlər (Suzani, Ənvən, Nəsir Xosrov, Şamsəddin Əhməd, Morzzi və başqaları).

Bilindiyi kimi, Firdovsi «Şahnamə»ni ancaq fars sözləri ilə yazmağa çalışmışdır. Yəqin bu cəhətdə Firdovsi bir milliyətçi fars şairi kimi onun zamanında hələ də davam edən türk-fars ikidilliyinə son qovmaq istəmişdir – T.H.

MOSKALÇI TARİXLƏR*

Yox, Rusiya haqqında söhbəti coğrafiyasından, xalqından, az qala qurunun (Yerin) səkkizdə birini tutan torpağından, Qərbdə və Şərqdə yerləşən bir ölkədən, çoxlu Avropa və Asiya dillərində danışan (və ya danışmayan) ölkədən başlamayacağıq. Bunlar XIX əsrdə də, ondan qabaq da məlum idi.

Görünür, xalqların çoxluğu, torpağın genişliyi, uydurmaların bolluğu Şərqi Avropada bugünkü rusiyalıların müəyyən olunmasında bəzi mənasız söhbətlərə gətirmişdir. Ruslar – kimdir onlar? Rusiya – haradır bura?

Gülünc vəziyyətdir: Sibirə irqi açıqca seçilən minlərlə monqoloidlər yaşayırlar; bunların sifətində slavyanlığın heç izi də, kölgəsi də yoxdur. Ancaq özlərinə rus deyirlər, yalnız rusca danışirlar və rus adlanırlar. Nə vaxt və necə bu aşkar asiyağlılar slavyan oldular?

Heç Rusiyanın tarixinə təəccüblənməyə dəyməz – bu, başdan-başa tapmacadır. Belə ki, ilk siyahıya almaya görə, 1917-ci ilə qədər Rusiyada 196 xalq yaşayırdı, sovet hakimiyyətindən sonra yüz qədəri qalıb. Qalanlarını komissarlar sadəcə olaraq siyahıdan siliblər, rusların və ya başqa xalqların üstünə yazıblar; o zamanlar hakimiyyətin göstərişi ilə insanın milliyyətinə onun əmlakına baxılan kimi baxıblar.

Sovet rejimində adını itirən birinci xalq kazaklardır. Bu qırpaq nəslini olan əhalini kazaklıqdan çıxarıb rus yazdılar, onlar sovet dövrünün «ilk yeni rusları oldular».

Rusiyada, axı hara Rusdur (*orta əsrlərdə Rusiyaya Rus deyilirdi – T.H.*) və hara rus deyil? Sərhədi – kim cızmalıdır?

* Ruscada fəslin adı «Москальские истории»dir. V Dalın lüğətində «москаль» sözü belə şərh olunur. Москвал (moskval) русский (rus) deməli «moskvaçılıq», «rusçuluq» məzmununu bildirir. Deməli, Rusiya ərazisindəki qədim xalqların tarixi mülk rus mədəniyyətinin yaranmasındakı iştirakı rədd edilibmiş. V Dal r lüğətində moskalla bağlı belə kəlamlar var: «Кто идет? Черт. Ладно, абы не москаль» (Kim gəlir? Şeytan. Təki moskal olmasın); «С москалом дружись, а камень за пазухой держи» (Bizdəki qarşılıq: İlla dostluq elə, çəməni əlindən qeyməli); «Знает москаль дорогу, а страшивает» (Moskal yolu bilir, yəne sonuyur – kütlük bildirir). XIX əsrdə yazıya alınmış bu kəlamlar deməli, xalqda çoxdan olub. Bu əvvələn, rus millətinin mənsəyində müxtəlif etnosların durduğu, ikincisi, Moskvanın dövlət siyasətinin qərəzliyindən geniş xalq kütləsinin narazı qaldığını göstərir – T.H.

«RUS» NƏ DEMƏKDİR?

Bu barədə artıqlaması ilə söz deyilib. Mahiyyətə çox sadə olan bu suala müxtəlif nəsilərdən olan şairlər, yazıçılar, filosoflar bir-birindən «gözəl» cavablar vermək üçün çox yarışmışlar. Elmə əsaslanmayan, yalnız emosiyadan doğulmuş nə qədər cavab olar?

Rusiyada təsdiqini tapmış rəsmi baxış belədir: «Şərqi Slavyan şüuru ilə özünü dərk etmiş qədim rusların etnik birliyi erkən feodal çağlarda qədim rus Kiyev dövlətinin (IX-XII əsrlərin Kiyev Rusu) bütövlüyü dövründə formalaşdırılıb».

Bəs Kiyev Rusuna qədər nə olub? Bu, boş yerdə yaranmayıb ki! IX əsrdə Dnepr sahilinə gələn bu insanlar kimlər idi? Haradan gəlmişdilər? Niyə məhz IX əsrdə ora gəlib çıxdılar? Kiyev dövləti o qədərmi bütöv və güclü idi ki, üç əsrdən də az müddətdə onda yeni xalq formalaşsın? Belə olduqda aydın olmur ki, indiki Kiyevin yerli-köklü əhalisi niyə rus yox, ukraynalı adlanır? Axı, guya Rus (*dövlət nəzərdə tutulur – T.H.*) elə məhz Kiyevdir. Nəhayət, bəs niyə ukraynalıların və rusların mədəniyyətləri bir-birindən son dərəcə fərqlidir? Əgər bir kökdəndirsə, axı onlar eyni olmalıdır. Yoxsa yox?

Kiyev Rusunun yaranmasına qədər Misirdə, Qədim Yunanıstanda, Qədim Romada sivilizasiyalar çiçəklənmiş və solmuşdu – hələ Qədim Şərqi demirəm. Bəs Kiyev Rusuna qədər indiki Rusiyanın ərazisində nə olmuşdu? Doğrudan da, səhra ki deyildi?

Təəssüf ki, Rusda bu suallardan sükutla yan keçmək adətdir. Ya-xud cavab əvəzinə yeni suallar və anlaşılmazlıqlar doğuran fərziyyələr söylənilir.

Ancaq o uzaq zamanın sənədləri saxlanmışdır. Bütün dünya bunu bilir. Heç bir sirt yoxdur. Sirt ancaq rusların özü və Rusiyada yaşayan başqa xalqlar üçündür. Bu məlumatları sadəcə onlardan gizlədirlər və ya başqa cür, istədikləri kimi şərh edirlər. Niyə hər şey öz adı ilə deyilməsin? Kimə alatoranlıq işiqdan daha üstündür? Ancaq soxulcanlara!

Məsələn, alman tarixçisi L.Müllerin əsərlərində RUS xalqının adı ilk çəkilən erkən sənədlər təhlil olunur – bu adam qədim Şərqi Avropa üzrə etiraf olunmuş avtoritetdir.

«Bertin salnamələri», «Rus salnaməsi», Konstantin Baqryanorodnının «İmperiyanın idarə olunması haqqında» traktatı və s. mənbələr, hər yerdə eyni şey deyir: ruslar adı ilə skandinaviyalıları – varyaqları tanıyıblar.

Belə çıxır ki, Rusiyanın irəlidə gətirilmiş sitatın götürüldüyü «Dünya xalqları» adlı ensiklopedik məlumat kitabı, yumşaq desək, dəqiq deyil. Əsil ruslar haqqında susub onun adını özünə götürmüş rus xalqından danışmaq kobud səhvdir. Bəli, IX-XII əsrlərdə Kiyev Rusunu həqiqətən ruslar qurublar. Ümumi məlum şeyi gizlətmək nəyə lazımdır? Niyə slavyanları Rusun (*Kiyev Rus dövlətinin – T.H.*) «qurucusu» eləyirlər?

«Bertin annaları»nda (*salnaməsində – T.H.*) məlumat verilir ki, ruslar 839-cu ildə Bizans səfirliyi ilə birgə Mömin Ludovikin (Ludovik Błaqoçestiviy) yanına gəlirlər. Bu, ilk, ən qədim yazılı məlumatdır ki, orada «ruslar» adında xalqdan danışılır.

Onlar milli mənsubiyyətləri haqqında suala cavab verirlər ki, isveçlidirlər. Və buradaca müəllif aydınlaşdırır ki, «biz onlara normanlar deyərik». Belə çıxır ki, ilk ruslar slavyan deyillər. Hələ bu azdır, onlar özlərinin «slavyan» olmalarından tam xəbərsizdirlər. Onların kökü tamamilə başqadır.

Təkcə yunanlar yox, eyni zamanda romalılar, ərəblər, qıpçaqlar, farslar – bütün dünya IX-XII əsrlərdə «rus» sözünü eyni mənada başa düşürdülər. Bu sözlə Rusiyada «varyaqlar» adı ilə məlum olan xalqı tanıyırdılar.

O vaxtın bütün tarixi sənədlərində belə yazılıb, bu barədə mübahisə açmaq cəfəngiyyat olardı.

Şimali Avropada norman epoxası olub. I minilliyin axırlarında onlar yalnız Kiyev Rusunun əsasını qoymayıblar. Məsələn, 1066-cı ildə varyaqlar İngiltərəni işğal etdilər və hakim nəslə çevrildilər. Ancaq başqa ənənələrlə tərbiyələnmiş ingilislər bu barədə susmağı və ya onu inkar etməyi lazım bilmirlər. Həmin tarixi fakt bugünkü ingilislərin heysiyyətini alçaltmır. Bəs onda avstraliyalılar nə etsinlər – onların dövlətini sürgün edilmiş gəlmələr yaradıblar. Bəs pirat nəslinin törəmələri olan maltalılar?

Ruslar (*isveç mənşəli əhali – varyaqlar nəzərdə tutulur T.H.*) güclü xalq idi, onlarla hamı hesablaşırdı. Onlar özlərinə hörmət etdirməyi yaxşı bacarırdılar. Bəs niyə rusiyalılar onları qəbul etmirlər? Niyə özlərinə xüsusi tarix uydururlar?

Maraqlıdır: bəs varyaqlar özləri Kiyev Rusunu – Dnepr üstündə öz yeni dövlətini siftə necə adlandıırıblar?

Onu Rus adlandırma bilməzdilər, çünki qədimdən skandinaviyalılar bu sözlə öz həmtayfalarını adlandıırıblar – Şimali İsveçdən olan, Stokholmdan şimalda yerləşən sahilboyu sakinlərə belə deyiblər, onları elə bu gün də elə adlandıırırlar. Onlar çox cəsur adamlar idilər, şücaətlərinin həddi yox idi: mahir dənizçi, igid döyüşçü idilər, bütün Şimali Avropanı nəzarət altında saxlayırdılar. Suda və quruda tayları-bərəbərləri yox idi.

«Rus» sözünün özü qədim varyaqçada (qədim island dialektində) «avarçılar», «dənizçilər» mənasında olub. Skandinaviyalılar dünyada məhz dənizçi, «dəniz cəngavərləri» kimi tanınıblar. Çaylar onlar üçün magistral yollar sayılıb, dənizsahili sıldırım qayalıqları yumşaq yuvaları biliblər. Qədim saqaları (*skandinav folkloru janrı – T.H.*) bunu gözəl təsdiqləyirlər – onların qədim həyatı bədii lövhələrdə öz tarixliyini saxlayır.

Bu barədə, əgər hələ varsa, son şübhələri finlər və estonlar dağıdırlar – isveçlilərin bu qədim qonşuları öz qədim adətləri ilə bu gün də İsveçi «Roussyia adlandıırırdılar (*«Rossiya» sözü ilə müqayisə edin – T.H.*). Eyni zamanda öz cənub qonşularına – bu yaxınlara qədər xəritədə «SSRİ» adlanan ölkəyə «Veniya» deyiblər. Bu, «venedlər» sözüdür və «slavyanlar» deməkdir.

Həm də «venedlər» sözünü təkcə finlər və estonlar işlətmirlər. Bu, alman dilində də «slavyan» mənasında saxlanmışdır. Həmin sözü italyanlar da işlədirlər, «Ruslar» və «slavyanlar» həqiqətən başqa-başqa sözlərdir, etnoqrafik baxımdan bunların heç bir əlaqəsi yoxdur.

İlk dəfə dünya bir Avropa xalqı kımı slavyanlar haqqında məlumatı Roma yazıçısı və alimi Böyük Plininin (Plini Starşı – y.e. 24-79) əsərlərindən öyrəndi. O, «Təbii tarix» adlı çoxcildli traktat yazmışdı. Bu, qədim dünyanın ensiklopediyası idi. Sonrakı alimlər nəslə məhz bu əsə-

rin zəminində yetişiblər. Plininin məlumatına görə, qədim slavyanlar özlərinə venedlər deyirmişlər.

Başqa Roma tarixçisi Tatsit (y.e. 58-117) venedlər haqqındakı həmin məlumatı təsdiqləmiş və tamamlamışdır – aydın olur ki, bu xalq Avropanın şimalında, Visla ilə Oder çayları arasında məskundur. Slavyanların, daha dəqiqi, venedlərin tarixi dünya elmində həmin dövrdən və həmin məlumatlarla qeydə alınır.

Varyaqlar haqqında, onların siması və davranışı haqqında dünya bir qədər sonra məlumat aldı. Yepiskop Georgi Amastridli öz rəvayətlərində rusların Amastrid şəhərinə (Qara dənizin cənub sahillərində yerləşir) amansız hücumundan danışır, qiymətli, müqəddəs xristian əşyalarını talan etmələrini söyləyir. Bu hadisə 860-cı ilə aiddir.

Ruslar IX əsrdə Bizansı narahat edirdilər. Onların Konstantinopolda, onun sarayları, dini ibadətgahları ilə ilk tanışlığı izsiz-ələmətsiz keçməyib: qədim zəngin şəhərlər haqqında söhbətlər saqalarda (*xalq yaradıcılığında – T.H.*) əks olunmuşdur. Buna görə də 860-cı ildə Amastrid talanı, əlbəttə, təsadüfi deyildi. Varyaqlar 839-cu ildən buna hazırlaşmışdılar. Düzdür, bəzi rus tarixçiləri təsdiqləyirdilər ki, bu talanı «slavyan-rus» deyilən adamlar ediblər, ancaq heç kəs, hətta Georgi Amastridli də bu müəmmalı «xalq» haqqında təsəvvür yaratmır.

Slavyanlar və həmin ruslar hətta qonşu yaşamaıyblar, onları Baltik dənizi ayırırdı. Onlar hər cəhətdən – həyat tərzinə, xarici görünüşünə, mənəvi-əxlaqi sımasına görə ayrılırdılar.

Məsələn, varyaqlar odino deyilən dini inam sahibi idilər, slavyanların o haqda heç bir təsəvvürü yox idi. Varyaqlar dəniz ticarəti ilə, hərbi igidliliklərlə dolanıqlarını təmin edirdilər. Slavyanlar isə köçəri maldar idilər, sonralar gəzəri şəkildə əkinçiliklə də məşğul oldular. Burası da var ki, o vaxtların salnamələrində deyilir: «ruslar slavyanlarla döyüşə gədirildilər», «slavyanlar ruslara vergi verirdilər».

«Slavyan-rus»dan danışmaq ona bənzər ki, tarixdə yunanla ərəbin, romalı ilə mərəkeşlinin bir kökdən olmasını axtarasan.

Şərq tarixçisi İbn Rüstə qeyd edirdi ki: «Rusların əkin-biçini yox idi, slavyanların torpağından gətirdikləri ilə dolanırdılar».

Həmin illərin başqa yazıçısı Hardizi bunu təkrar edirdi: «Onlardan (ruslardan) 100-200 nəfəri slavyanların üzərinə gedir və zorla özlərinə dolanacaq götürüb gəlirdilər».

«SLAVYAN RUSLARI»NIN ATALARINA DAHA NƏ LAZIMDIR?

Georgi Amastridlinin dini əfsanələrində (Jitiye) L.Müller, necə deyirlər, «buğdanı samandan» ayıra bilib – tarixi səmərəli-rasional məzmunu aşkar edib. Bizans üzrə müasir mütəxəssislərin təxminən hamısı onunla razılışır. Ancaq onun ifşa etdiyi, hörmətdən saldığı «slavyan rusları» nəzəriyyəsi özündən sonra təəssüfdən başqa heç nə qoymamışdır.

Bununla belə, rus tarixi haqqında daha bir mif alt-üst oldu – «Kırımın cənub sahillərinə novqorodluların (yaxud kiyevlilərin?) yürüşü və oranın işğalı» haqqında Nestorun sözləri havaya sovruldu.

Gözlənilmədən aydınlaşdı ki, bu yürüş haqqında geniş mətn Rusda təxminən XV əsrə aiddir - yəni hadisədən beş əsr sonra yazılıb. Müller, təbii ki, Stefan Surojnlunun Suroj üzərinə rusların yürüşündən danışan Jitiyesinə əsasən Rusiya versiyasını şübhə altına aldı - heç olmasa, bunu nəzərə alaraq ki, hadisələrin iştirakçılarının xatirələri bu yazılarda əsas mənbədir.

Rus salnaməçilərinin xəbəri olmayan qədim mətn, gözlənilmədiyi kimi, Rusiya versiyasından əsaslı surətdə fərqlənirdi. Slavyanların Kırma Novqoroddan gəldiklərini oxuyanda Müller nahaqdan təəccüblənmədi – axı, o bilirdi ki, IX əsrdə Rusda bu adda şəhər yox idi. İsveç şəhəri Xolmqard var idi, ona çox-çox sonralar Novqorod adı verdilər.

Bəs Suroju kim tutdu? Askold? Yox, yox və yenə yox! Sərkərdənin adının nə slavyanlara, nə Novqoroda heç bir dəxli yox idi. Onun adı Bravlin idi və isveçli idi.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, «Suroj yürüşü» Rusiya tarixçilərinin özlərində də şübhə oyadırdı. Hətta N.M.Karamzın Demıdovun Xronoqrafını «Stefan Surojnlunun möcüzələri» ilə müqayisə edərək, təəccübünü bildirmişdi.

Daha sonrakı mətnlərdə, məsələn, Konstantinopol patriarxı Fotinin moizələrində tədqiqatçılar ruslar haqqında xeyli maraqlı məlumatlar tapıblar. Orada deyilir ki, onlar Konstantinopola şimaldan gəliblər – uzaqdan, gəmilər işləyən çaylarla və dənizlərlə üzərək, yollarda «başqa xalqların diyarlarından» keçərək gəlib çıxıblar.

Bu sənədlər özlüyündə çox məzmunlu və maraqlıdır, ancaq təəssüf ki, onları Rusiyada az tanıyırlar. Bununla belə, az maraqlı olmayan başqa bir şey: daha nüfuzlu bir Rusiya sənədində «İllər haqqında povest»də bunların ifadəsinə az qala hamı müraciət edir.

«İllər haqqında povest» içindəki hadisələrdən iki əsrdən də çox sonra yazılıb, burada tarixi həqiqətlərlə daban-dabana zidd məlumatlar əks olunub. Burada təkcə detallar yox, hadisələrin iştirakçıları da qarışıq salınır. Patriarx Foti rusların hücumunu özgə gözləri ilə görüb, o, xalqı şəhəri müdafiəyə qaldırıb, şübhəsiz ki, o, bu məsələni iki yüz il sonra doğulmuş Nestordan daha yaxşı bilib. Ancaq biz işə bu məsələni daha çox Nestordan öyrənir, bilməzliyin xıtlı bədəsini onun əlindən edirik.

Konstantinopol patriarxının moizələrindən iki mətn saxlanıb. Onlar billavasitə hadisələrin gedişində səslənib: biri rusların (yəni *isveçlilərin* – T.H.) imperiya paytaxtını mühasirə etdikləri vaxt, o biri birbaşa mühasirədən sonra. Bu iki sənədi «İllər haqqında povest»in mətni ilə tutuşduran Müller uyğunsuzluqlardan heyrətə gəlib.

Əlbəttə, burada bütün fərqli oxunuşlardan danışmaq mümkün deyil. Barışmaz ziddiyyətlər tapan təcrübəli Müller qəti bir nəticəyə gəlir: «Povest»ə ümumiyyətlə inanmaq olmaz. Orada hər şey salnaməçilərin kefinə gələn uydurmalarıdır – əfsanələr düzəltmiş və bu əfsanələri böyük Rusiyanın tarixi etmişlər.

Belə çıxır ki, slavyanlardan heç kim Çarqrad qapılarına qalxan-sipər olmayıb, bu sipər məhz varyaq döyüşçüsü olub. Bütün dünya bir yanadır, rusiyalılar bir yana – bütün dünya bir şey bilir, rusiyalılar başqa şey. Ancaq Nestoru qəsdən hadisələri təhrif etməkdə günahlandırmaq bağışlanmaz səhv olardı – günahkar Nestor deyil. Təhrif edən o deyil. Necə baş verib, o barədə bir az sonra.

MÜQƏDDƏS KİRİL VƏ MEFODİ KİMDİR?

Rusiya tarixinin gerçək yazılmadığından şübhələnmək üçün öləri nəzər kifayətdir. Slavyan şişirdici tarixçiləri müqəddəs Kiril və Mefodi qardaşları ilə bağlı Rusiya tarixinə nələr yazmayıblar: onlara abidə ucaldıblar, şərəflərinə bayram keçirirlər. Ancaq kim və harada sübut edib ki, onlar slavyandırlar?

Qardaşlar slavyan torpaqlarından uzaqlarda, çöldə (*Dəsti-Qıpçaq dövləti nəzərdə tutulur* – T.H.), paytaxtı Fanaqori olan Böyük Bulqar xaqanlığında doğulublar. Onlar türkcə (bəzən protobulqar da deyirdilər) danışır və türkcə yazırdılar – o vaxt Çölün dili bu idi. Bunda slavyan adına nə var idi? Yeni yazını onlar öz doğma türk dili üçün düzəltmişdilər – runik yazının (*Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı əlifba nəzərdə tutulur* – T.H.) əsasında və məhz onun əvəzində bu yeni türk əlifbası yarandı.

Qardaşlar çin və ya zulus dillərindən necə baş açırdılarsa, slavyancanı elə bildirdilər – yəni slavyanca bilmirdilər. Müqəddəs Kiril slavyan əlifbası, necə deyərlər, kiril əlifbası kəşf etməyib, o, qlaqoluk əlifba yaratmışdı.

Türklər – qıpçaqlar qədimdən runik əlifbadan istifadə edirdilər. Bu qrafika o vaxt Avropada işlənən yunan və latın hərflərindən fərqlənirdi. Öz yazılarını avropalılarınkı ilə görünüşünə oxşatmaq üçün qardaşlar öz qədim runik yazılarında şəkil dəyişikliyi etmişdilər, vəssalam.

Yunan işarələri (literləri) kor-koranə köçürülmürdü, qlaqoluk yazıda türk dillərinin spesifik səsləri üçün xüsusi hərflər var idi. Buna görə də qlaqoluk əlifbada qırx işarə (hərflər) alınmışdı. Bilindi ki, slavyan dilində bu qədər səs yoxdur.”

Bu epizodu «slavyan mübaliğəçiləri» - şişirdiciləri haradan almışdılar?

* - Daha əvvəllərdə, hələ e.ə. Avropa məhz türkün runik mədəniyyət bəbəsi sayılan etrusk türkləri aparmışdılar. Geniş məlumat üçün bax: Adile Ayda – Etrucker (Tutsakalar) Türk idilər. Ankara, 1992 – T.H.

** - Bu da türk əlifba tarixi ilə bağlıdır. Məsələn, türk-Orxon əlifbasında 35 hərflər işarəsi var. Halbuki samit sistemində bugünkü c, h, g, j, v hərfləri yoxdur. Digər tərəfdən qalın və incə saitlər üçün bir hərflər, yəni 4 işarə işlənilir. 8 samitin qalın və incə variantları var. Orxon əlifbasında 9 sait verilib idi, onda da 40 hərflər alınardı. – T.H.

Heç demə, müqəddəs qardaşlar haqqında dini əfsanənin (jitiye) slavyan versiyasının mətninə səhvən və ya qəsdən bir xəta yol tapır: ilk vaxtlar ona əhəmiyyət verilmir, bir az sonra bu xəta doğmalaşır və hətta onu tarixi fakt eləyirlər. Kiril və Mefodi Jitiyesinin qədim slavyan tərcüməsində deyilirdi: «Xersonesdə Kiril rusun yanında rusca savad və dil öyrənirdi». Hər şey bu ifadədən başlanıb.

Hələ burası bir yana ki, bu sözlər Kirilin rus olmadığını göstərir – bunu hətta heç pravoslav publisistikası da inkar etmir. Yaxud nə Xersonesbəzalıdır, heç bir Xerson-filan yoxdur - onda ora Korsun adlanırdı. Ən rüsvayçısı budur ki, yunanca orijinalda bu ifadə yoxdur.

Bəs məsələ necədir? Aydınlaşıb ki, orijinaldakı «sur» sözü rusca mətnin hər yerində «rus» sözü ilə əvəz olunub. Buradan da hər şey baş-ayaq olub, alt-üst olub.

Əvvələn, xatırlatdığımız alman alimi L.Müller öz işində pedantcasına qeyd edir ki, IX əsrdə ancaq varyaqları «rus adlandırılırdılar, ikincisi, «sur» sözü («rus» məhz bu sözün təhrifidir, r və s səsləri yerini dəyişib – dilçilikdə buna matateza deyirlər – T.H.) «suriyalı» demək imiş. Suriya kitablarına müraciət etmək Kiril üçün də, dövrün başqa maarifçiləri üçün də təbii olardı. O vaxt heç bir rus kitabı yox idi və heç izi - tozu da olmayıb. Axı rusun (*bugünkü mənada «rus»dan söhbət gedir – T.H.*) yazısı yox idi. Belə halda kitab haradan ola bilərdi?

Slavyanlar, daha dürüstü – venedlər (onlar Avropada həmişə belə adlandırılıblar), arxeoloji qazıntılara görə, yazı deyilən şey bilməyiblər. Hərçənd, Tellez gölü yaxınlığında tapılmış qədim slavyan bütələrində yazılar qeydə alınıb, ancaq hansı yazılar? Runik! Türklərdə və ya qədim germanlarda olan runlara bənzəyən yazı! (*Bir az aşağıda german yazılarının türk mənşəliliyi haqqında söhbət gedəcək – T.H.*).

«İlk slavyan əlifba müəllimləri» haqqındakı əfsanə nə Bizans mənbələri ilə, nə də başqa sənədlərlə təsdiqlənir. N.K.Karamzin bu «maarifçi» faktını Nestordan əxz edir. Bilə-bilə ki, bu belə deyil, ona qədər Rusiyada formalaşmış ənənədən kənara çıxmır. Çox təəssüf.

Əlbəttə, böyük rus tarixçisi belə fakt qarşısında qalır: guya imperator Mixail 898-ci ildə Kiril və Mefodini göndərir ki, slavyan dilinə ki-

tblar tərcümə etsinlər; halbuki Mixail 867-ci ildə öldürülmüşdü və təbii ki, ölümündən 31 il sonra Moraviyaya adam göndərə bilməzdi.

Daha sonra – əgər slavyan əlifbası yoxdursa, o necə göstəriş verə bilərdi ki, slavyancaya tərcümə olunsun? Həm də: bəs əgər tərcüməçi-lər slavyan dilini bilmirdilərsə? Belə kitablar kimə gərəkdir?

Kiril əlifbası (kirillitsa) – «xüsusi slavyan əlifbası» Kirilin ölümündən sonra meydana çıxıb. Əsla əvvəl yox! Bu əlifba onun sağlığında heç olmasa, ona görə üzə çıxıb bilməzdi ki, Jitiyedən (dini əfsanədə) göründüyü kimi, qoca öz ölümündən cəmi bir neçə gün əvvəl Kiril adını götürmüşdü – məhz ölüm azarı ilə xəstələnəndə, müqəddəs Kiril gününü müqəddəs sximanı (*xristianlarda yüksək rahiblik dərəcəsi – T.H.*) qəbul etdi. Buna qədər onun adı Konstantin idi, o, bütün ömrünü bu adla yaşamışdı. Belə çıxır ki, hətta «kirillitsa» (Kiril əlifbası) sözünün özü o zaman meydana gələ bilməzdi.

Məsələ burasındadır ki, orta əsr tarixçilərində buna heç bir şübhə olmayıb. Məsələn, bohemiyalı (*Bohemiya Almaniyada yer – T.H.*) Dobner elə beləcə də yazır: əsil Kiril əlifbası qlaqoluk yazıdır, «Qlaqoluk hərflər kobud və səriştəsizdir, çox qədimin nümunəsidir və başqa əlifbalarla bənzəri yoxdur. Kiril hərfəri isə yunanlarınkı kimidir və IX əsrdə o, yeni kəşf sayıla bilməzdi. Buradakılardan yunanlarda yoxdur ki, bunları qlaqoluk əlifbadan götürmüş olsunlar».

Düzdür, N.M.Karamzin qeyd edir ki, qlaqolitsa slavyanlarda ona görə işlənə bilmədi ki, «hərfəri əyri-üyrü idi», ancaq aşkarca biclik edirdi. Kirillitsa ondan az əyri-üyrü deyil. Səbəb, əlbəttə, başqadır və böyük Karamzin bunu bilməyə bilməzdi.

Slavyan dilində yumşaq «q» səsi («g» nəzərdə tutulur – T.H.) varmı-yox, halbuki bu, türkcə üçün səciyyəvidir. Yaxud burun səsləri? Yaxud y-laşma? (*məsələn, söz əvvəlində: inci-yinci – T.H.*). Karamzin nəslən Kırım türklərindən idi və türkcəni, şəksiz, bilirdi. Yox, əlbəttə, iş hərfin qıvrımlığında-əyriliyində deyildi. Sadəcə olaraq, qlaqolitsa slavyan dilinin boyuna biçilməmişdi – türkcə səslər daha çox idi, bu hərfərin sayına uyğun o gəlirdi.

Məhz bu səs azlığına görə yunanlar slavyancanı «olduqca kobud» dil sayırdılar.

Qlaqolitsaya döndərilmiş türk runları Avropada Xalqların Böyük köcündən sonra özünü göstərir. Onu IV-V əsrlərdə Attilanın döyüşçüləri və onların səəfləri bura gətirmişdilər. Bu əlifba Altayda e.ə. məlum idi.

Mərkəzi Avropanın əhalisi üçün türk runik yazısı uzun müddət öz sözlərini kağıza köçürmək və zamana etibar etmək vasitəsi olmuşdur. Avropanın bu hissəsində başqa yazı olmayıb. Ancaq bu yazıdan ulu bir sirt kimi yalnız kahinlər-maqlar istifadə edirdilər.

Kiril və Mefodini «ilk slavyan müəllimləri» eləyərək, rus salnaməçiləri qoca Kirili (daha dəqiqi isə Konstantini) xristianlaşdırıcı missiya ilə Kiyevə göndərirlər. Görünür, bu salnaməçilər nəzərə almayıblar ki, öz dövrünün bu görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyəti başqa mənbələrdə də (əlbəttə, qeyri-slavyan mənbələrində) əks olunub. Ancaq, əlbəttə, heç bir Kiyev səyahətindən söhbət ola bilməz.

RUSUN XRİSTIANLAŞMA «DUMANI»

Rusun (Rusiyanın) xristianlaşmasında da çox dumanlı işlər var. Məsələn ümumiyyətlə bir ədəbsizlik «dumanı» bürüyüb. Bu vacib dövlət aktından danışan, az qala, hər sözdə uydurma və fərziyyə var. Hətta xristianlaşmanın baş vermə tarixi haqqında nəhayətsiz mübahisələr gedir. Ancaq aydınlıq hasil olmur ki, olmur!

Kiyevin qurulacağı torpağa gəlmiş Andrey Pervozvannının haqqında ki əfsanənin yanında hər hansı mif yalandır. Görünür, XII əsrdə düzəldilib.

Yevsevi Kesariylinin Tarixində Apostol Andreyin fəaliyyəti haqqında çox nüfuzlu məlumat verilir. Ancaq orada Andreyin Skifiyaya gəlməsindən danışılır – bura Qara dənizin şimal sahilləridir.

Neçə əsrdir ki, Rusda ona qibləgah kimi baxırlar – guya Andrey Pervozvannı xristianlığı qəbul edən ilk slavyandır.

Müqəddəs Andreyin Qədim Rus «səyahəti» başdan-başa uydurmadır. L.Müllərin ifadəsilə «Bu, çoxdan Rusu dolaşan bir lətifədir». Məsələn, İlmen slavyanlarının yanında apostol rusların buxar hamamına

təəccüb edib. Əfsanəni düzəldənlərin ağına gəlməyib ki, İlmen-göl ətrafına slavyanların gəlişi V-VI əsrlərdən o yana getmir. «Rus buxar hamamı»ndan necə söz gedə bilər?

Yorulmaz Müller «Rusun xaç qəbulu» kitabında bu əfsanənin necə yaranmasına diqqət yetirmişdir. Onu yaradanlar ancaq cəhəldən ilham alıblar. Şayiəni kiyevlilər uydurublar, novqorodlular onu qapmış və tamamlamışlar. Sonra o, qar topası kimi böyümüş, şimal-şərqə diyirlənmiş, xristian Kilsəsinin yayıldığı regionları tutmuşdur. Slavyanlara öz müqəddəs, tarixi kökləri lazım idi. Buyurun, müqəddəs apostol.

Andreyin Rusa «səyahəti» haqqındakı uydurmalar yeni təfərrüatlarla şişir.

Qarşımızda tarixi sənəd yox, hətta Kilsənin də qəbul etmədiyi ədəbi əsər (apokrif) dayanır. Məsələn də budur ki, bu yaramaz uydurma Böyük Rusun tarixində bir ululuq səhifəsinə çevrilmişdir.

Alman tarixçisi «səyahətin» ilk variantının meydana çıxmaq tarixini də müəyyənləşdirib – bu, Rusiya tarixinin cidd-cəhdlə yenidən yazıldığı Vladimir Monomaxın dövrüdür. 1102-ci ildə böyük knyazın nəslindən bir nəfərə Andrey adı verilir. Elə ondaca Rusda Andrey Pervozvannının şərəfinə təqdis edilmiş kilsələr meydana gəlir. «Rusun ilk xristianı» şərəfinə dini mərasim ənənəsi yaranır – halbuki əvvəllər bu haqda heç təsəvvür yox idi.

Bu açıq uydurma Rusa haradan gəldi? Görünür, Bizansdan, Ruslarınkindən bir az əvvəl, IX əsrə yaxın bir apostol Andrey haqqında da əfsanə qurulmuşdu. O Andrey də gələcək Konstantinopol olacaq yerə gəlib guya ilk xristian icmasının əsasını qoyur, sonra da əzablı bir ölümlə dünyasını dəyişir. Ancaq Bizansda bu «zühur» çox az-az yada düşər. Görünür, bəzən elə siyasi səbəblər olur ki, onların xatirinə gözəl əfsanələr yaradıblar və yenə yaradırlar – bir az sonra bunları tarix kimi qələmə verirlər.

Tarix elminin əlində belə məlumat yoxdur ki, yeni rus Kilsəsinin başında kim durur, ibadət hansı dildə gedib, rusun xaç qəbulu necə olub, harada olub? Bu məsələdə mütləq söz demək yersizdir, bu, həqiqətə ziyan verər. Məlum deyil! Vəssalam!

- Skifiya sözü yunanlarda daha çox coğrafi mənada işlənir. Qara dənizdən şimala uzanan ərazini və orada yaşayan yunanlar belə adlandırdılar. «Öz cahillikləri ucbatından» (ifadə N.M.Karamzinindir) yunanlar keltləri və skifləri öz adları ilə verirlər. bütün qalan xalqlara Avropanın Qərb və ya Şərq əhli deyirlər.

Rusun rəsmi xaç qəbulundan xeyli qabaq Kiyevdə Xristian məbədləri vardı. Bu, faktıdır. Məsələn, Poçayn ırmağı sahilində İlya Prorok Kilsəsi fəaliyyət göstərirdi – bu barədə Bizans müəllifləri məlumat verirlər. Başqa kilsələr də vardı. Bunlar kımə xidmət edirdi?

Rusda «İlk xaç sahibi şəxs» haqqında bir söz gəzir. Mütəxəssislərin də etiraf etdiyinə görə, bu versiya zəifdir. Ancaq axı var. Çünki belə bir fərziyyəyə ehtiyac olub.

Konstantinopol patriarxı Foti (820-890) Dairə nəsihətnaməsində göstərirdi ki, varyaq-ruslar (bunlar kiyevlilərdir?) IX əsrin 60-cı illərində xristianlığın sirləri ilə ilk dəfə tanış olurlar. Həmin məndən başqa bir şey də çatır – bu nəsihətnamə yazılan ərəfədə artıq kiyevlilərin yepiskopu var idi. Bu, Vizantiya kilsə hakimiyyətinə məlum idi.

Kiyev Rusunda yepiskop uzunmu fəaliyyətdə olub? Böyük şəxsiyyət sayılıbmı? Onun Ağası (baş keşiş) kim idi? Hamısı qaranlıq qalır. İmperator Konstantin Baqryanorodnının əsərləri ilə Foti versiyasının müqayisəsi də buraya heç bir aydınlıq əlavə etmir. Konstantin babası I Makedoniyalı Vasilinin bioqrafiyasında kiyevlilərin xristianlaşdırılması şərəfini öz babasının və patriarx İqnatinin ayağına yazır.

Yenə hər şey öz yerini almır. Bir «bəs axı» hər şeyə mane olur: bəs axı Foti bu hadisədən əvvəl yaşayıb. Əgər Kiyevdəki xristianlardan Foti yazıbsa, onda patriarx İqnati onları xaç suyuna çəkə bilməzdi.

Haqqında danışılan sənədlər çox mübahisəlidir, ancaq onlar bir mübahisəsiz nəticə çıxarmağa imkan verir: IX əsrdə Kiyevdə artıq xristian ənənələri var idi.

Bu ənənələr şəhərin Helq (Oleq sözünün tarixi deyilişidir) tərəfindən tutulmasından sonra da qalırdı. 882-ci ildə, Rusun rəsmi xaç qəbulundan yüz il qabaq bu varyaq qulduru kiyevlilərə öz odinoçuluq inancını zorla qəbul etdirməyə çalışmışdı. Onlar müqavimət göstərüb, xristianlıqlarını daha yüz il də saxladılar – bu müddətdə bütperəst varyaqların özləri xaç qəbul etdilər.

Bəlkə elə buna görə – Allaha sədaqətlərinə görə ukraynalılara «xaxol» deyirlər? «Xaxol» türkcədən tərcümədə «göyöglü» deməkdir (xox-qoq-gög, ol isə «oğul» sözüdür – bu gün də türk dillərində oğul

mənasında ol ul işlənilir – T.H.). Olum xofuna qarşı «göy oğulları» müqəddəs Georgi adasında toplaşıb Poçayn ırmağı sahilindəki İlya Prorok Kilsəsinə gədirdilər. Hətta Kiyevi işğal edən knyazların – rusların əhatəsində xristianlar meydana çıxırdı. Bu haradandı?

«İllər haqqında povest» əfsanəvi tarixi məqamlardan təkcə Rusun xaç qəbul etməsi haqqında məlumat vermir. Məsələn, Kiyev knyaginyası Helqənin (Olqanın) Bizans imperatoru VII Konstantinlə «nişanlanması» haqqındakı məlumatı götürək. Bizans tarixini yaxşı bilən şəxs vəqın bu salnamə epizodunda da bir saxtakarlıq tapacaqdır. İş orasıdır ki, Kiyev knyaginyası yanına gəlincə Konstantin xanım Yelena ilə evli idi, onun evlənmək problemi vaxdı. Bundan başqa, Helqə Konstantinopola xristian kimi gəlmişdi. Onun Bizansda xaç suyuna çəkilməsi haqqında söz ola bilməz.

Ancaq faktlar. Knyaginyanı Konstantinopola aparən rus səfirliyinin heyətində Kiyev keşişi Qırıqori atanın da adı var. Bu faktıdan, sənəddən necə qaçmaq olar? (Deməli, Helqə Konstantinopola xristian kimi gəlir – T.H.) Hələ bu da hər şey deyil. Kiyev knyaginyasının Konstantinopolda təntənəli qəbulu haqqında məlumat saxlanmışdır. Helqənin imperator ailəsinə gəlişi, onun məlikə Yelena ilə qısamüddətli dostluğu barədə söhbət gəlir. Bütperəsti çətin ki, Konstantinopolda belə qarşılasınlar.

Bəs Helqə nə vaxt və harada xaç qəbul edib? L. Muller hesab edir ki, 944-cü ilin vaxından bütperəst ərinin ölümündən sonra 946-cı ilin əvvəllərinə qədər ola bilərdi. Nəzərə alsaq ki, yaşlı adamın xaç qəbulu mərasımı aylarla çəkir, onda 945-ci il bu iş üçün kifayət edərdi.

Yaşlının xaç qəbuluna aid qədim pravoslav ayını beş ardıcıl aktdan ibarət idi. Birincisi elan etmədir. Keşiş kilsə kəndərində diz üstə çökmuş şəxsi üç dəfə xaçla ortur, ruhunun təmizlənməsi üçün dua oxuyur, ona İncili, Zəburu və başqa vacib duaları oxumaq hüququ verir. Bu ilk mərhələni keçən adam hələ xristian sayılmır.

İkinci elan Boyuk pəhrizin 2-ci və 3-cü bazar gününə təyin olunur. Yenə şəxs diz üstə çökür, uzunu şərqə tutur və yenə üç dəfə xaçla ortulur. Ancaq bu dəfə xaç qəbul edən lut olur, bu, abır-həyanı qavtarmaq

üçündür – Adəmin keçdiyi yol xatırladılır. Bu dəfənin kulminasiyası şeytanın qovulmasıdır.

Üçüncü aktda şeytandan üz döndərilir. Bu, axırıncı pasxa cüməsinə təyin olunur. Patriarxın duası altında xaç qəbul edən şəxs satanadan ayrılıb üzünü şərqə tutur və «İnanıram» duasını oxuyur.

Dördüncü akt xaç suyuna salınmadır, bu, ən təntənəli mərhələdir. Rəhmət bazar gününün və ya başqa bir böyük bayramın ərəfəsində icra olunurdu.

Beşinci akt yuyunmadır – müəyyən olunmuş qayda ilə bədənə sürtülmüş zeytun yağı təmizləyir. Bu, xaç çəkildəndən sonra səkkizinci gün olur.

Bələliklə, bu mərasim bəziləri üçün dörd-beş ay, bəziləri üçün illərlə davam edib.

Helqənin xaç qəbulunun harada olması bilinmir. Ola bilər, Kiyevin özündə olsun, ola bilər Korsunda, yaxud başqa bir şəhərdə, məsələn, Bryanskda (əsl: Brinçi) olub. Ancaq Konstantinopolda, Bizansda olmayıb (*onun Konstantinopola səfəri qısa müddətdə olub – T.H.*).

Helqənin Konstantinopola gəlişi ilə bağlı müəmmalar çoxdur. Getməyin məqsədi aydın deyil. Kiyev knyaginyası imperatorla nə danışıqı apara bilərdi? Ola bilsin ki, cavan Kiyev-Rus dövlətinin beynəlxalq statusu haqqında söhbət gedib. Ola bilər, dini problemlərdən danışblar – təsadüfi deyil ki, gedişqabağı Knyaginya xristianlığı qəbul etmişdi və s.

Lakin Helqənin Konstantinopoldan qayıtması ilə bağlı bir təfərrüat diqqəti cəlb edir. Rus tarixşünaslığında bu, yoxdur. Bu, Maqdeburq yepiskopu Adalbertin Xronikasında onun Kiyevə səfəri ilə bağlı qeydləridir. Yepiskopu Helqə dəvət edibmiş. Şəhərlə tanışlıq çox maraqlı olub, ancaq yepiskopu heyrətləndirən odur ki, kiyevlilər onu tələm-tələsik öz evinə qaytarıblar. Rədd ediblər.

Latınpərəst din xadimi, deməli, yerinə düşməyib.

Adalbertin xronikasından görünür ki, cavan xristian Helqə üçün Şərq və Qərb Kilsələri arasında fərq yoxmuş. Niyə? Bu barədə düşünmək lazımdır. Bu, təsadüfidirmi ki, latınpərəst keşiş Kiyevə dəvət edilmişdi? (*Ola bilər ki, Konstantinopoldakı qəbul Helqəni təmin etməmişdir, dövlətlərarası münasibətlərdə dinin mühüm rol oynadığını görərek*

latınpərəst yepiskopun vasitəsilə öz ölkəsində Romaya – katoliklərin davağına rəğbət oymaq istəmişdir. Ancaq Knyaginyanın əhatəsi və xalqı bunu qəbul etməmişdir – T.H.)

Məlum olduğu kimi, kiyevlilər qədim pravoslav ayinlərinin, Şərq Kilsəsinin tərəfdarı idilər, buna görə də yepiskop Adalberti qovmuşdular **Qədim pravoslavlıq – budur Rusiyanın unudulmuş xristianlığının əsası.**

Butpərəst rusları, Kiyev knyazları Svyatoslav və Yaropolkun nəsil şəcərələrini təhlil edərək L.Müller daha bir aşkar yenilik tapıb. Alman tarixçisi belə bir məlum fakta xüsusi əhəmiyyət verir ki, Yaropolkun və qardaşı Valdemarın (Vladimirin) anaları ayrı-ayrı adamlardır. O, onların bioqrafiyasını addım-addım öyrənərək, müəyyən edib ki, X əsrin 70-ci illərində (diqqət yetirin: yenə Rusun xristianlaşmasından əvvəl) Kiyevin varyaq camaatında xristian ideyaları çox kütləvi imiş. Yaropolk Kiyevdə «oturmuşdu» və arvadı xristian idi. Valdemar Novqorodda slavyanlara knyazlıq edirdi. Halbuki X əsrin sonunda Novqorodda xristianlığın nə olduğunu bilmirdilər.

Knyaz Valdemarın (Vladimirin) hərəkətlərində butpərəst psixologiyası özünü göstərir. Kiyevdə hakimiyyəti ələ keçirərək, o, xristianların kütləvi edamını təşkil edir. Eyş-işrətləri də butpərəst qaydasınca edirdilər. Rusu xaça dəvət edən «kişi» tarixə belə düşüb.

987-ci ildə bu pozğun knyazın başına gələnlər bir daimi tapmacadır. «İllər haqqında povest»dən görüldüyü kimi, həmin ildə o, yanına xristian, yəhudi və müsəlman nümayəndələri dəvət edir ki, din seçsin.

«İllər haqqında povest», «Korsun əfsanələri», mitropolit İlarionun «Qanun və bərəkət haqqında hekayətlər», monarx İakovun «Knyaz Vladimirin barəsində xatirələr və mədhələr» əsərlərinin müqayisəsi göstərdi ki, bunlar bir çox rus tarixçilərinin güman etdikləri kimi, tarixi faktlar deyil. Bunlar sadəcə, ədəbi əsərlərdir ki, Rusun xristianlaşması ilə bağlı versiyaları hər müəllif kefi istədiyi şəkildə verir.

Bununla belə, seçmə problemi olub. Ancaq dini yox, geopolitik seçmə gedib: millətlərarası həyatda cavan Rus dövləti kimə arxalansın?

Əlbəttə, məsləhət üçün Valdemar heç kəsi dəvət etməyib, özü bir-

başla Bızans kursunu götürüb. Knyaz doğru hesab edirdi ki, qərbdənsə, şərq təsiri altında olmaq Rus üçün daha çox arzu olunan siyasətdir.

Bəli, seçmə nədə göründü: Şərqlə Qərbdən birini, dünyanın müxtəlif dinlərindən birini qəbul etməkdə. Əvvəlki vəziyyətində qalmaq Rus üçün dünyəvi həyatdan, mədəniyyətdən, ticarətdən kənarlaşmaq demək olardı.

«Knyaz Vladimirin barəsində xatirələr və mədhlər» əsərinin müəllifi monax İakova elə mənbələr məlum olub ki, onlar bizə çatmayıb. Ancaq həmin mənbələrə Bizans müəllifləri də istinad edirlər. Monax İakov məlumat verirdi: Kiyev knyazı Valdemar Korsun yürüşünə iki il qalmış xristianlığı qəbul edib. Ancaq Rusiya tarixçiləri bunu qəbul etmirlər, başqa fikirdədirlər.

Xristian sərkərdənin başçılığı ilə rus ordusu Korsun məbədlərini xarabazara çevirdi. Bəlkə heç «Korsunda» xaç qəbulu olmayıb?

Maraqlıdır ki, Rusun xristianlığı qəbul etməsinin tarixi Bizans Kilsəsində heç qeydə alınmayıb. Bu faktı nəzərə almamaq mümkün deyil. Bəlkə buna görədir ki, Bizans yazıçıları (Psell və başqaları Rusu büt-pərəstlər ölkəsi adlandırırdılar. Yaxşı, əgər Bizans Rusun xaç qəbulunu dərhal bilməyibsə, bəs Kiyev knyazı xristian xaçını kimin əlindən qəbul edib?.. Bu sirin üstündə yeddi qifil var.

TARIXİN ÜZÜNÜN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Bilməçələr, sirlər... Axı məhz bu bilməçə və sirlərin içində yatır ki, Kiyev Rusu ilə Bızans arasında NƏ İSƏ olub – şüurlu şəkildə bunu sirt dumanına bürüyüb rus oxucusundan gizlədirlər. Dəşti-Qıpçaq adlanan bu NƏ İSƏ tez-tez və güclü şəkildə Rusdakı hadisələrə təsir edib. Həm də təkcə Rusdakı hadisələrə yox. Məhz buna görə də rus tarixinin ilk səhifələrində bu hadisələrin şərhində qeyri-dəqiqliyə yol verirlər; adamın yadına cidanı çuvalda gizlətmək düşür. O zamanlar planetin ən böyük dövləti sayılmış bir ölkəni əritməyi qərarlaşdırıblar. Başlanğıc üçün pis deyil.

Əsrarlı Dəşti-Qıpçaqdan əvvəl (onsuz da bu kitab ona həsr olunub) bir daha qeyd edək ki, ruslar (slavyan olmayan, əsil ruslar nəzərdə tu-

tulur – T.H.) varyaq adları daşıyırdılar – bu, belə də olmalı idi, onlar skandinaviyalı idilər. Bunlar sonralar sadətil salnaməçilər tərəfindən slavyan məxrəcinə salındı: Helqə oldu Olqa, İnqvar-İqor, Valdemar-Vladimir. Sənədlərdə X əsrdə Kiyevin bu hakimlərinin adları var: Helqə, Helq (sonra Oleq), Valdemar, Hunnar, Vermun, Fauler, İnqald

Qədim Kiyevdə hakimiyyətdə slavyan olmayıb. 911-ci ildə Kiyev knyazları ilə Bızans arasındakı müqavilənin mətni bunu israrla təsdiqləyir

Həmin müqavilə belə başlayır: «Biz - Rus nəslindən Karl, İnqelot, Farlov, Vərəmid, Rulav, Hudu, Raul, Karn, Flelav, Rürar, Aktutru, Lidulfost, Stemid...». Buyurun, Rusu bunlar təmsil edirdilər, Rusun adından danışmaq bu adamlara etibar olunmuşdu. V.O. Klyuçevski (1841-1911) yazırdı: «İlk rusların – varyaqların və onların drujinniklərinin adları, ümumən, skandinav mənşəlidir».

Şübhəsiz, iş yalnız onda deyil ki, bu sənədlər hansı dildə yazılıb və bu adamlar hansı dildə danışmışdılar. Həmin müqavilənin 7-ci və 8-ci maddələrində şərt qoyulurdu ki, ruslar və yunanlar «qul kimi satılıb-almalı bilməzlər». Slavyanların adı çəkilmir. X əsrdə slavyanlar ruslar üçün «canlı əmtəə» və gəlir mənbəyi idi. Ruslar Bizansın və Şərqlin qul bazarlarında slavyanları alıb-satırdılar. Bu qul alveri barəsində Bızans imperatoru Konstantin Baqryanorodni da, başqa müəlliflər də yazıblar.

Buna görə də 911-ci il müqaviləsinin slavyan dili haqqında N.M Karamzinin düşüncələri, yumşaq desək, özünü doğrultmur. Həmin müqavilənin rus mətni dünyanın istənilən dilində ola bilərdi, bircə slavyanca yox – çünki hökmdarlar qul dilində yazmırdılar.

Daha munasibə belə olardı: müqavilənin ikinci, itmiş (itirilmiş daha düz olardı – T.H.) nüsxəsi olsaydı, mütləq türkcə yazılmış olacaqdı – bu, Dəşti-Qıpçağın hakim dili idi. Bızansın Skifiya ilə rəsmi iş yazışmaları beş əsr bu dildə aparılıb. Kiyevdə öz hakimiyyətləri dövründə varyaqlar da bu dili bilməyə bilməzdilər.

Rus salnaməçiliyinin bilicisi A.A.Şahmatov (1864-1920) vaxtilə aşkar etmişdi ki, «İllər haqqında povest» bu əsrlər müddətində ən azı

Arxeologiya imkan yaradıb ki, qədim insanların necə görünməsi, geydikləri paltarlar bizə məlum olsun. Hətta türkün xəncərinin də forması fərqlənirdi. At kimi silahı da xüsusi qiymətləndirirdilər. Hindistanda, Orta Asiyada və Avropada türk mədəniyyətinin görünüşü dəyişməyib.

iki dəfə əsaslı surətdə işlənib. Sonrakı tədqiqatçılar müəyyən etdilər ki, povestin ayrı-ayrı yerləri beş dəfə işlənib-köçürülüb. Nəticədə qara ağ olub, yaşıl da qızarıb. Nestorun əsərindən mahiyyətə heç nə qalmayıb.

Xronoloji uydurmaları təhlil edən A. A. Şahmatov (ixtisasca dilçi – rus dili tarixçisidir – T.H.) mümkün bilib desin ki, rusun bu baş salnaməsində 945-ci ilə qədər cəmi dörd tarixi epizod tarixi gerçəkliyə uyğun gəlir. Qalanlarının babalı sonrakı müəlliflərin boynuna.

Şahmatovun fikrincə, Rusda salnamələr (başqa tarixi ədəbiyyatlar da həmçinin) «əxlaqi-tərbiyəvi məqsəd əvəzinə, dövlət siyasətinin məqsədinə» qulluq edib, bunun üçün də əfsanələr, uydurmalar, təbii ki, həqiqətdən daha çox arzu olunub.

P.N.Milyukovla razılaşmamaq mümkün deyil – o, 1898-ci ildə yazırdı: «XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində onlar (rus tarixşünasları – M.A.) özlərinə müasir hadisələri tendensiyalı-qərəzli verməklə kifayətlənməyib, keçmişdəkilərin də işıqlandırılmasında istədikləri mövqedən yazırdılar.

Rus dövləti, Kiyev vərəsəliyi və nəhayət, Bizans imperatorlarının hakimiyyəti ilə bağlı Moskva hökmdarının, Moskva siyasi sərəncamlarının ədaləti barədə bir neçə əfsanə uyduruldu».

Buyurun, «moskallıq nə vaxt doğulub: XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəli. Və Rusiyanın «moskallıq tarixi» meydana gəlir. Bununla da üzünü köçürüb dəyişdirmə, quraşdırma normaya çevrilib.

Günümüzə akademiklər Rusiyanın tarixini növbəti dəfə köçürəkən həqiqəti çağıran faktları qoyub salnamələrin miflərinə əsaslandılar. Saxta patriotizm yaratmağa çalışan akademiklər – Rıbakovlar köhnələrlə kifayətlənməyib yeni miflər düzəldiblər. Yerevanda «bünövrə daşı» basdırıb Erebuninin tarixini e.ə. VIII-VII-ci əsrlərlə bağlayıb, Yerevanın 2500 illiyini keçirən ermənilərin əfsanəsini təkrar edərək, bu akademiklər Kiyevin yaşını dəyişmək istədilər. 1994-cü ildə, senzura buxovu zəiflədikdə ak. V.L.Yanin yazdı: «IX-XII əsrlərin hadisələri haqqında biliklərin mənbəyi salnamədir. Ancaq o, sonrakı yüzilliklərin redaksiyasında saxlanıb. XII əsrin əvvəllərində yazılmış salnamə əfsanəvi elementlərlə doludur. Sonrakı redaktələr onları daha da gücləndi-

rib. Mifoloji elementlərin ikiqat şəkllə düşməsi bunun nəticəsidir: salnamədəki əfsanələrə tədqiqatçıların əfsanələri əlavə olunmuşdur.

Rusiyanın tarixi heç də, indi göstəriləni kimi, qəhrəmanlıq «peyzajları» olmayıb. Bunu deməklə həmin Yanın min dəfə haqlıdır ki, «...yalnız mənbələrin tənqidi təhlili yolu ilə kök salmış miflərin yaratdığı tarixi təsəvvürlərdən təmizlənmək mümkündür».

Bütün bunların başlanğıcını Vladimir Monomax qoyub. 1116-cı ildə Peçer monastırından Nestorun Salnaməsini götürüb Vıdubis saray monastrına veririr. Burada salnamə kişi monastırının başçısı (iqumen) Silvestrin əlinə düşür. O, ilk dəfə Rusun tarixinin üzünü köçürür.

Slavyancasına tərbiyələnməmiş knyaz Vladimir burada slavyan Rusunun tarixini görməyib narazı qalır.

İki ildən sonra yeni mətn peyda oldu. Vladimir Monomaxın böyük oğlu knyaz Mstislav qətiyyətli bir rusçu redaktor kimi Salnamənin üstündə «çox əziyyət çəkmişdi». İngilis kralının nəvəsi, İsveç kralının kürəkəni, Novqorod boyarlığında tərbiyələnməmiş knyaz Mstislav Rusiyanın tarixini öz ağına gələn kimi yazdı: onun redaktəsində slavyan Novqorodu Rusdan daha məhrəm, daha doğma idi.

Knyazın qələmi ilə Novqorod Kiyevi kölgədə qoydu. Kiyevin rusların (skandinav rusları – T.H.) fəthindən əvvəlki tarixinin üstündən xətt çəkildi. Kiyev təxminən üç yüz il cavanlaşdı. Beləliklə, tarixdə varyaqların rolu yeni şəkil aldı.

Daha Kiyevin Helq tərəfindən işğalı yox idi. Heç Kiyev xaqanı Askoldun öldürülməsi də yox idi. Uydurulmuş Kiydən başqa heç nə yox idi.

Slavyan-norman redaktoru knyaz Mstislav özündən sonraya o qədər cəfəngiyyət qoyur ki, adam çəşir. Bu uydurmalar zaman-zaman Rusiya dövlətinin tarixinə çevrilir. O, Nestorun salnaməsində hər şeyi silirdi - Kiyevin V əsrdə binası qoyulandan bəri ilk tarixi orada qərar tuturdu. Yeni rusların (slavyan ruslarının) sələfi sayılan Kiyev ruslarına bir səhifə də yer qalmırdı.

Bu qəddar redaktor inandırıcılıq üçün hətta slavyan tayfalarının siyahısını tuturdu – guya bu tayfalar Kiyev Rusunun əsasını qoyublar. Ona qədər belə slavyan tayfalarını heç kəs tanımırdı.

Hər halda, Rus indi təsəvvür olunan ərazi deyildi. Məsələn, indiki Rusiyanın göbəyi sayılan Moskvada o zaman fin-uqor mənşəli xalqlar sakin idilər. Ona şərqdən və cənubdan birləşən torpaqlarda türk (qıpçaq) xalqı yaşayırdı. Slavyanın vətəni Avropanın mərkəzində idi. Az qala, XIII əsrə qədər vəziyyət belə idi.

Moskva çayının bir tərəfində vepsilər, çeremislər və başqa fin-uqor xalqları, o biri tərəfində türklər-qıpçaqlar ömür sürürdülər. Cənab Allahın əmri belə idi.

Müxtəlif zamanlarda Moskva knyaz-varyaqlarının hakimiyyəti altına düşən bu yerli xalqlar indi «rus» adlanırlar. Moskva da Rusun paytaxtı sayılır.

Bizim öz köklərimizi bilməməyimiz nəminə Rusiyanın tarixi elə ha fasiləsiz, təzədən-təzədən köçürülüb. Belə eləyiblər və yenə eləyirlər ki, biz özümüzü unudaq, əsil qohumlarımızı xatırlamayaq.

«KONKRET DƏLİL ZƏRRƏCƏDİR»

Slavyanların Şərqi Avropada görünməsi birinci minilliyin axırlarına aiddir. Buna qədər indiki rusların əcdadı başqa slavyanlarla birgə bir-birinə yaxın bir ərazidə, haradasa, Karpatdan şimala, Visla və Oder arasında yaşayırdı.

Harvard universitetinin professoru Riçard Payps yazır: «Slavyanların tarixəqədərki taleyi haqqında çox az şey məlumdur. Hansısa bir etnik və ya irqi qrupa aidiyyəti bilinməyən arxeoloji materiallar, qədim əsərlərdə və səyyahların hekayətlərində yoxa çıxmış xalqların dilləri və etnik adları ilə bağlı daşlaşmış qəlpə-xəbərələr müxtəlif nəzəriyyələr doğurmuş, ancaq konkret dəlil zərrəcədir».

Plini və Tasit kimi, tarixçi İordan (VI əsr) öz əsərlərində venedləri yada salır, onlar est və başqa Baltıqətrafi xalqlarla qonşuluqda yaşayıblar. Venedlər döyüş məharətlərindən çox saylarının bolluğu ilə ad qazanıblar. Bir də onunla şöhrətlənmişdilər ki, keçmişlərdə Şimal okeanına tökülən Eridan çayından yığıqları kəhrəbanı Yunanıstana gətirirdilər. Homer bu haqda yazıb. Eridan deyilən çay, görünür, bugünkü Dauqavadır.

N.M.Karamzin yazırdı: «Alman slavyanları dunaylı həmsöyləri kimi çay, göl, bulaq və meşədən ötrü sinov gedərdilər. Və onların gözə görünməyən pəriləri üçün qurban verərdilər. Dindarlara görə, bu pərilər bəzən danışır və zəruri anlarda insanların yanına gələmişlər. Məsələn, slavyan xalqını böyük təhlükə hədələrkən, Retr gölünün Pərisi qaban sifətinə düşmüş, sahilə üzmüş, dəhşətli səslə bağırmış və dalğalarda görünməz olmuşdur. Biz bilirik ki, Rusiya slavyanları da göl və çayların ünvanına müəyyən ilahilik və müqəddəslik yazmışlar». Daha sonra: «Slavyan xalqlarının çoxunda qoruq meşələr olurdu. Heç vaxt buradan balta-dəhrə səsi gəlməzdi, ən qəddar düşmənlər burada dava salmazdılar». Bu meşəliklərdə insanlar dualar oxumağa və büt-pərəst bayramlarına gələrdilər.

Nəhayət, dövlətçiliyi olmayan köçəri maldarlar tayfalar halında birləşdilər. Ancaq mədəni səviyyələri elə deyildi ki, qonşu xalqlar onlardan bir şey götürsünlər.

Slavyanların məişət sadəliyi bir ibarədə yaxşı ifadə olunur: «Onlar, oğru kimi, olanlarını gizlədilər». Döyüşə gedərkən və ya bir qızğın düşməndən gızlənərkən, slavyanlar adətən varyiyyətlərini qazıb torpağa basdırardılar. Bu xalqın adəti bu idi: «Mülklə özünü buxovlamaq».

V əsrin ortalarına qədər slavyanlar Avropanın mərkəzində, öz qədim vətənlərində yaşayıblar. Bizanslıların türk-qıpçaq adlandırdığı hunlar hələ onları narahat etməmişdilər, xalqların Böyük köçü başa çatırdı.

Məhz Böyük köç zamanı slavyanlar xalq kimi ayrı-ayrı tayfalara parçalandılar, hərəsi bir qismət üçün Avropanın meşələrinə dağılıdılar. Onda Rusiyada İlmen-göl meşələrində ilk slavyan qazma-dəyələri üstülənməyə başlayır – meşə sakınlərinin ev tikmək təcrübəsi yox idi.

Əlbəttə, yad iqlimdə, yad xalqlar arasında slavyanların günü xoş keçmirdi. Avropanın və Şərqi bazarlarında slavyanların uzun zaman «canlı əmtəə» olması, görünür, bununla izah olunur.

591-ci ilin yazında Bizansa üç slavyan düşür və bununla Avropa tarixində ilk dəfə «slovinlər» qeydə alınır. Həmin üç slavyan haqqında məlumat Simokattın «Tarix»indədir.

Həmin mənbədən bu da məlum olur ki, «slavyanlar üstlərində silah daşmazlar, çünki onların ölkəsi dəmirin nə olduğunu bilmir». Onlar qərb okeanının qurtaracağında yaşayırdılar. Bizansdan oraya bir neçə aylıq yoldur. Görünür, yolun uzaqlığı bizanslıların slavyanlara marağını azaltmışdır. Sorğu-sualdan sonra üç əsiri Herakliyə (indiki Monastıra) qul bazarına göndəririlər.

Göründüyü kimi, mənbədə slavyanların Çarqradda tənənəli qəbulu haqqında heç bir işarə yoxdur. Ancaq Rusiyada kim isə bu sorğu-sualın əvəzinə, əsirlərin böyük hörmət və tənənə ilə qarşılandığını qəbul edir. Rusiyanın çoxcildli tarixində növbəti əfsanə belə yarandı.

Rusiyada slavyanlar barəsində uydurmalar az deyil. Axı müqəddəs kitablar deyirlər ki, yalan danışmaq günahdır.

Həqiqətən, slavyanlar haqqında az yazılmayıb, ancaq məsələ budur ki, onlar öz qədim «vened» adını niyə dəyişiblər. «Slavyanlar» haradan çıxıb? Bəlkə elə belə?

Məsələn, Hatter necə yazsa bilərdi ki, Attilanın döyüşçüləri «slavyanları təslim edib onların dilini məhv etməyə çalışdılar».

O uzaq keçmişin Avropasını göz önünə gətirək: venedlərin torpağında düşmənlər tufan qoparır, venedlər çıxılmaz vəziyyətdədirlər? Olum? Kələlik? Tale onlara daha nəyi təklif edə bilərdi? Başını götürüb qaçmaq. Düzənliklərdən köçmüş venedlər xilaslarını Cənubi və Mərkəzi Avropanın dağlarında tapdılar. Kimisi də şimal meşələrinə getdi – düşmən atlıları ora keçə bilmədiilər.

Kələliyə düşənlər özləri haqqında nə deyirdilər: biz tutulduq, əsir olduq – «мы словлены». «Lov» sözü əsir deməkdir. Yada salaq ki, Simokattın «Tarix»ində məhz «slovinlər» sözü qeydə alınır.

Tutulublarsa, kim tərəfindən tutulublar? Ancaq türklər-qıpçaqlar tərəfindən. Onda bütün Avropanı məhz onlar fəth etmişdilər. Yunanlar onlara hunlar deyirdilər. 572-ci ilə aid Bizans əlyazmasından bırı parça. «Bu zaman hunlar, onları həm də türklər adlandırdılar...»

Bəs venedlər? Türkləri-qıpçaqları venedlər necə adlandırdılar?

Poloveslər. Ancaq «poloveslər» (половцы) sözü ilə. İngilis tarixçisi C.Fletçerin qeyd etdiyi kimi, «po» qədimdə «xalq» demək olub. Bələliklə: po+loves=xalq+loves. Burada da «lov» tutma deməkdir.

Bununla bağlı tarixi sənədlər və faktlar nə deyir? N.M Karamzin göstərir ki, «Oleqin zamanında» Rusda poloveslərin haqqında heç nə hilmirdilər. Doğrudan da, yazılı sənədlərdə heç yerdə qeyd olunmur ki, kiyevlilər cənub və şərq qonşularını belə adlandırmışlar.

Niyə? Çünki Kiyevdə hakimiyyətdə varyaqlar oturmuşdular, şəhərdə ikidillilik hökm sürürdü, ancaq yazı türkünkü idi – qlaqolik yazı işləndirdi. Türk dilində isə «poloves» sözü yoxdur, «qırpaq» sözü var və yalnız ondan istifadə olunurdu. Ancaq hakimiyyətə başqa sulalə gələndən, türkcə dövlət dili kimi slavyanla əvəz olunandan sonra məişətə «poloves» sözü daxil oldu. Bu da düzdür ki, Karamzin həmin sözün arxasında Kiyev Rusunun sərhədlərində yeni «xalq» görürdü.

Axı XI əsrdə xalqların ikinci köçü olmayıb. N.M. Karamzin bunu insafı yazır ki, «Xalqlar göydən düşmüş və yerin altında gizlənmirlər».

Belə bir mənasızlıq başqa bir mitik «xalqın» - peçeneqlərin tarixi ilə bağlıdır. Bu da təzə deyil, qırpaqların adlarından biridir. «Peçeneq» hərfən «təbə olmayan, doğrayan» deməkdir («*biçmək*», «*doğramaq*» mənalarda «*biçənək*» sözüdür – T.H.). Şərq xalqlarının döyüşçülərini bir sözlə çağırırdılar – onlar VIII-IX əsrlərdə türk səhra qaçanlıqlarını bir vahid dövlətdə birləşdirməyə çalışırdılar. Bu barədə bir az sonra.

Yenə «Rusiya əski rejimdə» əsərinə – dünya slavyan tarixi və mədəniyyəti mütəxəssisi kimi etiraf olunmuş Paypsın kitabına üzümüzü tutaq: «Bu dövrün (VII-IX əsrlər) şərq slavyanları barəsində olan az məlumatımızdan belə çıxır ki, onlar tayfa icmaları təşkil edibləmiş Əksəriyyətinin yaşadığı meşə zolağında kəşib-yandırdıqları ağacların yerində təsərrüfatla məşğul olurdular. Bu ibtidai metod onların yaşama şəraitinə uyğun idi. Ağacları kəşib daşıyaraq, kəndlilər kötükləri və kolaları yandırardılar. Alov sönəndən sonra qalan potaş və əhənglə zəngin küldə kiçik bir əməklə toxum səpirdilər... Bu əkinçilik texnologiyası daimi hərəkətdə olmağı tələb edirdi». Başqa sözlə, köçəriyyə gətirirdi.

Görünür, professor bir vacib detallı nəzərə almayıb: məlum olduğu kimi, slavyanlar metalı tanıyırdılar və deməli, onların baltası ola bilməzdi. Görünür, onlar sadəcə meşəni odlayırdılar, ibtidai icma quruluşunda olan kimi.

Professor Payps davam edir: «Başqa ölkələrdəki tayfa təşkilatları kimi, burada da patriarx idarə edirdi - o, həmtayfalarının və onların əmlaklarının üzərində hədsiz hökmran olurdu. Bu mərhələdə slavyanların dövlətçilik təsisatları, mülki və hərbi vəzifə daşıyan məmurları yox idi. Deməli, cüzi dövlətçilik formasını xatırladan heç şey olmayıb».

Belə çıxır ki, o vaxtkı slavyanlarda öz dövrlərindəki dünya sivilizasiyasının heç rüşeymi də yox idi.

Bəs onda belə bir sual yerinə düşər: məsələn, Bizansın dəbdəbəli hökmdarları bu səviyyədə olan slavyanlarla ittifaq arayardılarmı? Axı onlar ibtidai insandan çox az fərqlənirdilər. Rusiya tarixçiləri isə bunun əksini inandırmağa çalışırdılar.

Slavyanların öz mədəniyyəti var idi, bu, mübahisəsizdir. Bu nadir mədəniyyət imkan verirdi ki, onlar meşədə yaşasınlar və orada təsərrüfat qursunlar. Bu mədəniyyət meşə camaatının səviyyəsini əks etdirirdi. 1932-ci ildən Novqorodda aparılan arxeoloji işlər bu mədəniyyətin üstündəki pərdəni gözəlcə kənar edir. Slavyanların minlərlə məişət əşyaları tapılıb. Onların ornamentləri, formaları çox özünəməxsusdur. Rusiyanın başqa heç bir ərazisində bunların bənzəri yoxdur. Bu IX-XII əsrlərdə Rusiyada slavyanların yerləşmə mənzərəsini göstərir.

Başqa sual: slavyanlar Dnepr sahilində Kiyev paytaxt şəhərini necə qura bilirdilər? Əmək aləti olmadan bu mümkün mü? Ev yox, qala yox (bunlar da olmayıb), məhz şəhər, hətta möcüzə baş versəydi belə, slavyanlar öz yaşadıkları meşə zolağından səkkiz yüz km cənubda Kiyevi qura bilməzdilər. Həm də bu sahələr arasında bərbəşə yol yox idi – arada Litva knyazlığı var idi.

Ruslar (*əsil ruslar – skandinaviyalılar – T.H.*) öz saqalarında (*xalq ədəbiyyatı forması – T.H.*) Kiyev Rusunu «Hardarik» - «şəhərlər çarlığı» adlandırırlar. Dəyələrdə yaşayan slavyanların ölkəsinə belə ad yaraşmazdı.

Bu ad Çöl Dəşti-Qırpağına yaraşır. Ərəb səyyahları da Dəşti-Qırpağı Şəhərlər ölkəsi adlandırırlar. Kiyev bu ölkə idi.

QIPÇAQ KIYEVI

Hər yeni yalan, şübhəsiz, əvvəlkindən daha acıdır. Ancaq bu aksiom Rusiyaya aid deyil. Hadisələrin yeni «izah-şərhi» burada yeni və gözəl şərh-interpretasiya uydurmaq istəyini daha da gücləndirir. Kiyev şəhərinin tarixi buna aydın sübutdur.

Bəzi salnaməçilər şəhərin 854-cü ildə bina edildiyini söyləməklə Kiy Rurikin müasiri sayıblar. Arxeoloji qazıntılar inandırır ki, burada insanlar V-VI əsrlərdə məskunlaşıblar. Bunu ərəb mənbələri də təsdiqləyir. Beləliklə, 300-350 illik zaman müddəti rus salnamələrində sifəti endirilir.

Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, I Pyotr Stalinin müasiri olub

Zamanın qısaldılmasına böyük cidd-cəhd göstərilib. «İllər haqqında povest»də giriş hissə xüsusi «yaradıcı təxəyyüllə» köçürülüb.

Elmə inanıb Kiyevin bina edilməsinin tarixi haqqında arxeoloqların materiallarını qəbul etsək, Kiyin tarixi haqqındakı söhbətlər cəfəngiyyata dönür – axı V-VI əsrlərdə slavyanlar Dneprə çatmamışdılar. Bundan əlavə, Nestora qədər (XII əsrə qədər) heç bir sənəddə nə bir-başa, nə dolayı şəkildə Kiy adı çəkilir.

Salnaməçilərin göstərdiyi 854-cü il tarixi ilə razılaşılsa, onda heç slavyanlara yer qalmır: Dneprin yuxarılarında varyaqlar – ruslar (Skandinaviya rusları) aqalıq edirdilər; bunlar slavyanlardan ibarət «canlı əmtəələrini» qul bazarına gətirirdilər.

Çıxılmaz quyudan belə asan çıxmaq ancaq Rusiyada olar: XI əsrdə slavyanları rus elədidilər. Ola bilər ki, əvvəlcə bu ad altında «rus təbələri», «varyaqlar insanları» düşünülürmüş.

Ancaq qeyri-adi, həm də adı bir iş görülür: varyaqlar hakimlərinin adlarını dəyişdirirlər. Vəssalam. Bununla Kiyev Rusunun tarixi slavyanın olur.

Bununla iş bitirmə? Bu kifayətdirmi ki, yeni ölkənin, yeni xalqın yeni tarixini başlayasan? Görək bir səbəb olsun ki, slavyanlar baş qaldırınsınlar, ana dilində danışsınlar və, nəhayət, hakimiyyətə gəlsinlər. Necə və nə üçün qullar ağa oldular? Burada müfəssəl təhlil olmalıdır ki, bu da Rusiya tarixşünaslığında yoxdur.

Heç olmasa, həmin dövrün dünya tarixinə müxtəsər nəzər salaq.

XI əsrdə bəxt Bizansdan üz döndərirdi, ölkə sönüb gedirdi – xris-

tian kilsəsində beş əsrdən bəri davam edən parçalanma Romanın xeyrinə həll olunurdu. Bu, siyasətdə və iqtisadiyyatda dərhal görünürdü. Bizans xanəndanlığı gün-gün dağılırdı – 1204-cü ildə Konstantinopol küçələrində Roma legionerləri gəzəcəkdilər.

Bir zamanlar üzünə uğurlar gülümsəyən Bizansda məğlubiyyətqabağı hava yavaş-yavaş tutqunlaşırdı: yunanlar istər-istəməz çox şeylərdən imtina edirdilər, məsələn, rusların (skandinaviyalılar) onların ölkəsinə gətirdikləri cah-cələdan, təbii sərvətdən – kəhraba, xəz, qalay və sairədən slavyan-qulların əvvəlki satış bazarı kasadlaşırdı.

Kasıblaşmış Bizansa rusların (skandinaviyalıların) marağı daha yox idi. Varyaqdan yunana gələn yol zəifləmişdi, rusların özləri də kasıblaşmışdılar. Xəzəristan üzərindəki məqsədsiz qələbədən sonra ilk cəfanı onlar özləri çəkirdilər – İranla ticarətdən məhrum oldular. Bu ticarət xəzərlər vasitəsilə gedərdi. İndi də Bizans sıradan çıxırdı. XII əsrin ortalarında pul-sikkə kəsilməsinin dayanması ilə rus (varyaqlar) knyazları ciddi maliyyə çətinliyi qarşısında qalır və tam müflisləşirlər.

«Canlı əmtəə», xırda pul rolunu oynayan slavyanlar daha heç kəsə lazım olmadılar. Onları nə alan, nə də satan vardı. Diqqətdən kənar qalan bu xalq başını qaldırdı. Meşələrdən boşalmış xalq varyaqlar (rus) şəhərlərinə axıxdı – Pskov, Smolensk, Novqorod şəhərlərinə. Varyaqlar (rus) Xolmqar məhz ondan sonra Novqorod adlanmağa başladı.

Slavyanlar, əlbəttə, Kiyevə də üz tutdular. Varyaqdan yunana yolum tənəzüllü ilə bu çiçəklənən gömrük şəhəri də süquta başlamışdı.

Kiyev knyazları Rusiya – Skandinaviyanın keçmiş yardımından məhrum olmuşdular. Buna görə də Novqorod boyarlarının təhriki ilə Novqorod knyazı Kiyevin üstünə yeridi. Asanlıqla oranı tutdu. Keçmiş adlı-sanlı Kiyev daha yox idi.

Kiyev salnaməçiləri slavyanları «meşələrdə vəhşi həyat tərzi sürmüş insanlar» xasiyyətnaməsi ilə qeydə alırlar. Görünür, «yeni» və «əski» kiyevlilər arasında tez-tez toqquşmalar olur. Məişətə «katsaq» sözü (türkçə: saqqallı keçi) daxil olur. Kiyevlilər «vəhşi davranışına» görə slavyanları belə adlandırıldılar. Cavabında «xaxol» sözü eşidilirdi. Söyüş yerinə işlətdikləri bu sözün əsil mənasını, görünür, slavyanlar bilmirdilər.

Tale slavyanların üzünə gülürdü, tənəzzülə düşmüş ölkədə onların tale ulduzu parlayırdı. Novqorodlu knyaz Kiyev taxtına çıxanda meşə köçkünləri ictimai dilənçilikdən tam xilas oldular. Görünür, Allahın iradəsi belə imiş.

Varyaqqlar (skandinav rusları) slavyanlara Rus dövlətini təhvil verdilər. Ancaq Kiyev Rusunun əhalisində xalq bütövlüyü varmı? Rusiya tarixçilərinin inandırmağa çalışdıqları kimi, rus xalqı formalaşmışdı-mı? Çətin ki, bunu birbaşa təsdiqləyən heç nə yoxdur. Real gerçəklik bunun əksini deyir: XII əsrdə Kiyev dövləti ayrı-ayrı knyazlıqlara bölünmüşdü. Hansı knyazlıqlara, necə və nə üçün? Bu suallar tam dərinliyi ilə araşdırılmayıb. Lakin fakt faktlığında qalır ki, orada slavyan dövləti və ya başqa bir dövlət yox idi.

Novqorodun tozağacı yazıları (tozağacı qabığına yazılmış hüquqi və s. məzmununda sənədlər) Rusiya tarixçilərinin son iki əsrdə ciddi-cəhdlə dediklərini rədd edir. Akademik V.L. Yaninin yazdığı kimi, bu sənədlər «bir sıra problemin həllinə yeni şəkildə yanaşmaq imkanı verir, bunların ilk şərh mübahisəsizdir».

Əvvələ, «IX-XII əsrlərin qədim rus dövlətinin yaranma mexanizmi haqqındakı təsəvvür kökündən dəyişir. Bu dövlət iki MÜXTƏLİF mədəniyyətin – Kiyev və Novqorod mədəniyyətlərinin sahibi olan xalqların birləşməsi ilə meydana çıxıb, Kiy, Oleq, ya daha kimsə bir başqasının ifa etdiyi mifoloji tamaşa kimi icra olunmayıb».

Kiyev və Novqorod mədəniyyətləri bir-birindən çoxlu əlamətlərlə fərqlənib: məsələn, Novqorod slavyanlarının dili venedlərin və ya V.L.Yaninin adlandırdığı kimi, Cənub Balti slavyanlarının dialekti olub, kiyevlilərin isə başqa dili olub.

İkinci, tozağacı yazılarından, nəhayət ki, həm də Novqorod «dövlətçiliyinin» mexanizmi aydınlaşdı: sübut olundu ki, slavyan və hakim varyaqqlar arasında müqavilə olub. «Bu müqavilə boyarların iqtisadi qüdrətinin əsasını təşkil edib»... Varyaqqlar knyazının öz drujinası ilə gəzib vergi yığmaq hüququ olmayıb. Müqaviləyə görə, yığılan vergidən knyaza pay verilməmiş. Bunu ancaq idarə (hakimiyyət) haqqı kimi almışlar. Beləcə, Novqorod «respublikasının» mexanizminin canı müqavilə

vilədə imiş. Qonşu fin-üqorlardan vergi yığmaq üçün də varyaqqlar və slavyanların müqaviləsi varmış.

Gördüyümüz kimi, Vladimirin və onun nəslinin şəxsində slavyanların əldə etdikləri Kiyev Rusu onların öz cəmiyyətinin məhsulu deyildi.

Buna görə də Rus sadəcə parçalanmırdı, məhz düşmən knyazlıqlara parçalanırdı: hakimlər və xalq uzun zaman bir-birinin qarşısında bircəşər yaşaya bilməzlər.

Ölkənin yad hakimlərlə idarəsi nəticəsində belə daxildən partlayış xalqların tarixində dəfələrlə olub – bu, dünya imperiyasının aqibətidir. Ancaq elə hallar olub ki, partlayış yumşaq, elastik formalarda baş verib və ölkə dağılmayıb. Vaxtilə İngiltərəni həmən varyaqqlar tutmuş və özlərindən hakim qoymuşlar. Rusda olduğu kimi, orada da varyaqqları ancaq və ancaq vergi maraqlandırır. Bu gəlmə hakimlər öz təbəələrinin taleyini zərrəcə düşünmürdülər.

Ancaq kiçik adalardan ibarət olduğu üçün İngiltərədə işlər Rusdakı kimi deyildi. Adalarda əsrlərlə müharibələr getməsinə baxmayaraq, varyaqqlar bu və ya başqa şəkildə İngiltərəni saxlaya bildilər.

Böyük ərazi, yerli xalqların çoxluğu, qonşuların cənubdan, şərqdən və qərbdən təzyiqi Rusda vəziyyəti başqalaşdırırdı. Varyaqqların yuxarı təbəqələri özlərini slavyan adlandırıb hakimiyyəti saxlamaq istəsələr də, bu, uzun çəkərdi... Meksikanı tutan ispanların nəvə-nəticələri daha ispan deyildir. Ruslar da (varyaqqlar) belə.

Ancaq ispanlardan fərqli olaraq, ruslar (varyaqqlar) yerli etnik kütləyə «rus» adını verdi. Bu ölkədə onlardan qalan ancaq bu ad oldu.

Buna görə qarmaqarışq XII əsrdə knyaz Mstislav «İllər haqqında povest»in tələm-tələsik ikinci dəfə üzünü köçürdü. Kiyev Rusunun əvvəlki tarixini istədiyi səmtə yönəldi, ona slavyan aksenti verdi...

Onun versiyası yaşadı. Doğmalaşdı. Bu yalan məntiq heç kəsin tövrünü dəyişmədi.

Məsələn, niyə Kiyev Rusunun yerli əhalisinə ruslar yox, ukraynalılar deyirlər? Niyə ukraynalılar novqorodlulardan, voloqdalılardan yerlə göy qədər fərqlənirlər? Həm də təkcə zahirən fərqlənmirlər. Paltarını, mətbəxini, nəğmələrini, rəqslərini, tikintilərini... Nəyini istəyirsiniz, alıb müqayisə edin. Hər şey fərqlənir. Minimal oxşarlıq var.

Yahərdə görünən bu qartal, yaqin ki, yəhər sahibi döyüşçünün qoruyucu-hami rəmzidir.

Bu, təəccüb doğurur. Rus və Ukrayna əsla eyni deyil. Onların arasında heç vaxt təbii ünsiyyət olmayıb. XII əsrdə və XIII əsrin ortalarına qədər, cəmi üst-üstə 70 il aralarında güclə əlaqə düzəldilib. Sonra hər cür əlaqə kəsilib. Yalnız 1620-ci ildə bərpa olunub. Ancaq necə?

«Ukraynanın Rusiya ilə yenidən birləşməsi» haqqındakı sənədlər göstərir ki, tamam müxtəlif xalqlar «yenidən birləşiblər», onlar bir-birinin dilini anlamır, tərcüməçilər – dilməncilərlə əlaqə saxlayırdılar. Vasili Buturlunun başçılığı ilə Moskvanın Ukraynadakı ilk səfirliyinin tərkibində iki tərcüməçi vardı: türk Bilal Baytsa və Stepan Konçinski. Onlar «yadelli çərkəslərin» (o vaxt Rusdakı kazakları «çərkəs» adlandırırdılar) və «litvalıların» (yəni qərbi ukraynalıların) məskəni Ukraynaya gəlmişdilər. Görünür, birincilər türkcə, ikincilər slavyan dialektlərindən birində danışırdılar – «rus» slavyanları onları tam anlamırmışlar.

«İki qardaş xalqın» (bu kinaya sovet dövrünün məşhur möhür-İfadələrində işarədir – T.H.) «yenidən birləşməsi» çətin başlanırdı – sıfırdan start götürdü. Bu «yenidən» birləşmənin mənasını sərəncamlarından birində II Yekaterina belə ifadə edirdi: «Çevik üsullarla nail olmaq gərəkdir ki, onlar ruslaşsınlar, canavar meşəyə baxan kimi öz keçmişlərinə baxmaqdan əl çəksinlər». Bu müstəmləkə düşüncəsi deyil də, bəs nədir?

Ruslar getman hakimiyyətini məhv etdirdilər ki, «getmanların dövrü və adı, bu addakı zat – nəcabət təəssürat itsin» (*tarixən Ukraynada kazak qoşunlarınınun başçısına, sərkərdəsinə getman deyirdilər – T.H.*). «Qardaş xalqın» Kilsəsi də beləcə başını kəsmək fəlsəfəsinə, izini itirmək islahatına məruz qaldı. Çünki Kilsə ruslara şəkk edirdi.

Ukraynalılarla rusların «əbədiyyət ittifaqına» nöqtəni II Aleksandr qoydu: onun 30 may 1876-cı ildə verdiyi qanunla ukraynalı dilinin kütləvi işlənməsi, o dildə kitab çapı, o dildən tədrisdə-məktəbdə istifadə edilməsi qadağan olunurdu; hətta o dildə mahnı-nəğmə oxunması da yasaq elan edilirdi. O vaxtdanca ukraynalı dili rusun qulağı üçün ildən-ildən anlaşılan hala düşür, «doğmalışıq» və «slavyanlaşır».

Əgər doğrudan da, ukraynalılar başqa kökdən yox, slavyan mənşəlidirsə, niyə başqa «rus» slavyanları (məhz rusların özü) çöllülər kimi papaq qoymur, çöllülər kimi uzunboğaz çəkmə geymir, gen şalvar-çaxçur, yan-yaxa köynək (boğazı qatlanmayan məlum ukraynalı köynəkləri) geymirlər? Niyə onlar çöllülər kimi ürək sızıldadan mahnılar oxumurlar, çöllülər kimi qızğın, təsirli rəqslər eləmirlər? Niyə at Novqorodlu üçün yabıdır, nəqliyyat vasitəsidir? Halbuki çöllü üçün at candır, bədəndir, onun ikinci «mən»idir.

Sual mınlərcədir, ancaq bir həqiqət var ki, tarixin saxtalaşdırılması Rusiyada norma olub, elə kök atıb ki, bilinmir: həqiqət haradadır, yalan harada

«Yent başlanğıcdan» - XVII əsrdən Rusiya və Ukrayna arasındakı münasibətlər heç nədən ıkmənalılıq kəsb edir. Və həmişə davam edib: bir cür deyilir, başqa cür edilir. Hələ onda Moskva «kazak torpağının» sakınlərinə düşmən kimi baxırdı; V.N. Tatişşevin ifadəsinə görə, onlar Rusiya dövlətinə qarşı dəfələrlə qiyamlar və zərərli işlər başlamışlar». Bu iki «qardaş xalq» heç vaxt bir-birini anlamamışdır. V.N. Tatişşev və V.O. Klyuçevski bu haqda çox yazıblar.

Bu əlamətdar deyilmə ki, Ukraynanın Rusiyaya ilhaqından sonra «bir getman öz əcəli ilə ölməyib və Malorusiyada (*ruslar slavyanlara belə adlar qoyublar: özlərinə velikorus-böyük rus, o birilərinə belorus və malorus – ukraynalılar – T.H.*) bir getman qəbrni yoxdur». Getman sözü

türkə xalqın «ruhunun daşıyıcısı», «şərəfinin sahibi» demək olub

Bəli «çerkaşın» (çərkəs), yəni «ukraynalı» ləqəbi uzun zaman Moskvada «satqın» mənasında işlənib. II Yekaterina «Malorusiyanın bu komandiri» Pyotr Rumyansevə Təlimatında məhz belə də yazırdı: rus xalqı «maloruslara gözə çarpmayan-xəlvəti nifrət bəsləməyə vərmişdir». Unudurdu ki, maloruslar da həmişə onlara nifrətlə baxıblar.

İki «qardaş xalqın» bu qarşılıqlı rəğbətsizlik hissini XIX əsrdə alman səyyahı İohan Kol dəqiq verib: «Malorusiya xalqının Velikorusiya xalqına qarşı ikrahı o dərəcədə böyükdür ki, bunu milli nifrət kimi səciyyələndirmək tam ədalətli olar».

Yaddaşsızlıq təəccüblü xəstəlikdir. Rusiya ona tutulub. Təkcə o devil Məşhur fransız tarixçisi Mark Ferro gözəl bir kitab yazıb, adı belədir «Dünyanın müxtəlif ölkələrində tarixi uşaqlara necə nağıl edirlər». Aydın olur ki, özləri haqqında kefləri istəyənləri qoşurlar. Bu, «rəsmi» tarixin ümumqəbul olunmuş normasıdır.

Məsələn, Hindistanda, Mark Ferronun fikrincə, tarix mahiyyətindən çıxıb, kökündən mifləşdirilib. Ərəblərin tarixi «gözəl şəkillərdən ibarət mənzərədir». Farslara görə planetdə sivilisasiyanın mərkəzi İrandır. «Hədsiz məğlubiyyətlər görmüş Ermənistan öz tarixini həvəslə mübaligələşdirir, ideallaşdırır, onu əzabkeşliyin parlaq obrazına çevirir» Buna görə də bunu ruslara irad tutmaq olmaz, onlar özləri haqqında başqalarından çox uydurmurlar. Bəlkə bir az çox olar.

Görünür, bəzən müəyyən məqamlarda yaddaşsızlıq faydalıdır, dərman kimi xalqın mənəvi yaralarını sağaldır, tarixən gördüyü sarsıdıcı üzüntüləri ona unutturur. Ancaq zaman keçdikcə yaddaşsızlığın davamı zərərli işə çevrilir. Qədim qıpçaq kəlamıdır: «Özgənin ardınca gədersən, özününkünü itirərsən».

Yaddaşsızlıq könüllü şəkildə öz «mən»indən ımtına etməkdir. Rusiya özünə bu yolu seçib. Nəyin xatirinə?

Rusların (skandinav varyaqları) vepslərin, finlərin, slavyanların, qıpçaqların və başqalarının torpağında qurduğu faciə həmişə yada düşür və heç vaxt da yaddan çıxmıyacaq. Axı yeni xalq yarana bilməz, hər xalqı Allah özü törədir. Heç vaxt rus xalqı, sovet xalqı, amerikan

xalqı kimi «yeni» xalq olmayacaq: tarixi kökdən məhrum olan kütlə xalq deyil.

Allah xalqları yaradanda hakımlərin iddialarını nəzərə almayıb, öz düşündüyü kimi edib. Dünya xalqları ancaq zahirən fərqlənmirlər, ancaq mədəniyyətlərinə, davranışlarına görə də ayrılırlar. Bioloqların sübut etdikləri kimi, onlar həm də genetik səviyyələri ilə müəyyənəşirlər. Buna görə də zənci ailəsində çinli doğulmur.

Antropoloji, fizioloji, biokimyəvi əlamətlər istisnasız olaraq bütün xalqlara məxsusdur, bu əlamətlər hökmdarların hakimiyyətinin fəvqində durur. Məsələn, çöllü-türklərin sümüük və toxuma hüceyrələrinin zülalının tərkibi meşə zonasında yaşayan slavyan, veps və başqa xalqlarından fərqlənir. Çöl təbiəti öz sağlamlığı, öz dünyaduyumu ilə xüsusi insan tipi formalaşdırıb. Şimal xalqlarının orqanizmində cənublularda olmayan genlər olur.

Buradan – bioloji fərqlərdən rus, ukrainalı və ya başqa adla tanınan rusiyalıların xasiyyət, əxlaq, fiziologiya və həyatı qavramasındakı fərqlər meydana gəlir.

Buradan da, bu bioloji fərqlərdən də, varyaqların yaratdığı rus «xalqının» nadir xisləti üzə çıxır: nə qədər kədərli olsa da, bütün dünya xalqları ilə müqayisədə bu xalq heyrətləndirici dərəcədə dostuna etibarsızlığı, təcavüzkarlığı, öz qardaşlarına və həmsöylərinə hörmətsizliyi ilə səciyyələnib. Bunun minlərlə dəlili var.

Ən təzəsi – 1993-cü ilin payızında Ağ evdə və Ostaninodakı qətl. Bu həm 1937 repressiyasıdır, həm vətəndaş müharibəsidir, tarixin pillələri ilə üzü aşağı Puqaçovun, Bolotnikovun, Bulavinin, Razinin xalq hərəkətlərinin amansızcasına məhv edilməsidir. Bu, opricinadır (*opriçnina İvan Qrozni zamanında hakimiyyəti qoruyan dövlət təbəqəsi və qoşun hissəsi – T.H.*) və çoxlu-çoxlu epizodlardır ki, ruslar məmnuniyyətlə, şirin bir ehtirasa öz ruslarını məhv ediblər. Doğma qanı duymadan özlərininkini düşmən kimi qırıblar. Dünyada heç bir xalq özününkünü belə dıdıb parçalayıb. Haram etnoqrafik sınaq bununla bitir... Əlbəttə, Rusiyada bu hamının ürəyincə deyil və mən də bu sətirləri məmnuniyyətlə yazmıram...

Kiyevin varyaqlara heç bir dəxli yoxdur: onlar hazır şəhər tutdular İşğal tarixini şəhərin bina olunması tarixi etdiriblər. X əsrdə boynu kündəli, ayağı qandallı gələn slavyanların Kiyevi özlərinin saymağa heç ixtiyarları yoxdur. İlk rus salnaməçiləri şəhərin qədim tarixini bildirdilər, buna görə də sonrakı hökmdarlar bu tarixi cidd-cəhdlə salnamələrdən sildirir, tələf edirdilər.

IX əsrdə hamı yaxşı bildirdi ki, kiyevlilər qədimdən türkcə danışılar, çünki onlar türk-qıpçaq olublar. Kiyev türkcədə «kürəkən yurdu» demək olub (*Kiy* – «göy», «kürəkən»; *ev* – «eb», «ev» - T.H.).

Görünür, məskunlaşma V əsrə aiddir, ya paytaxt olub və ya daha əvvəlcə Ukrayna xaqanlığının gömrük şəhəri olub. Kiyevin hakimləri xaqan adlanıblar.

Qonşu Avaristan, Böyük Bulqarıstan və Xəzəristanın da hakimləri xaqan titulu daşıyıblar. Axı bu xaqanlıqların hamısı Dəşti-Qıpçaq (Qıpçaq çölü) ölkəsini təşkil edirdi.

Çöl ölkəsi sovet ensiklopediyasında yazıldığı kimi, XI əsrdə yox məhz IV əsrdə meydana çıxır. Xalqların Böyük köçünün nəticəsində yaranan bu ölkə XVIII əsrə qədər yaşayıb.

Niyə Ensiklopedik lüğətdə indiki Rusiya ərazisinin yarısından çoxunu təşkil edən bu ölkə haqqında belə miskin məlumat verilir. XI-XV əsrlərin ərəb və fars mətnlərində İrtiş çayından Dunaya qədər, Krimdən Böyük Bulqara qədər qıpçaqların at səyirdikləri bu ölkənin adı «Dəşti-Qıpçaq» adlandırılır. Bu ölkə XIII əsrdə monqol-tatarlar tərəfindən tutulur. XVI-XVIII əsrlərdə «Dəşti-Qıpçaq»ın ancaq şərq hissəsi (indiki Qazaxıstan ərazisi) öz əvvəlki adı ilə adlanır.

Bax beləcə məlumatlar var.

- Ola bilər ki, şəhərin adı «qiy», «kiy» sözündədir. Bu da türkcədir, məhz türkcədir: «hüdə», «səhəd» «qıraq» mənalarını verir. V əsrdə şəhər gömrük mövqeyində idi, səhəd, qırtaracaq idi. Görünür, həmin türkcə mənə slavyancaya «okraina» (kənar, qıraq) tərcümə olunmuş və ölkəyə Okraina deyilmiş, sonra Ukraina (Ukrayna) şəklini almışdır.

ŞƏKİLLƏR SALNAMƏ SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Böyük Rusun və onun Kiyev şəhərinin tarixi var – bu tarix beş dəfə köçürülüb və on dəfə quraşdırılıb. Bu, tarix deyil, şəkilli bədii romandır.

Burada redaktorun gözündən qaçmış bir şey varmı? Qeyd-şərtsiz nəyə inanmaq olar? Rusiyada hamının imkanı yoxdur ki, qədim Rusun L.Müller, A.Poppe, F.Fon Liliyfeld, R.Payps və başqa müasir xarici tədqiqatçıları kimi bağlı arxivlərə bələd olsun. Biz rusiyalılar özümüz öz ölkəmiz haqqında həqiqəti harada və necə tapaq?

Heç demə, həqiqətin izləri öz ölkəmizin əsərlərində də saxlanıb. Özü də ən görünən yerdə. Ondən hətta «rus ideyasının» qızğın tərəfdarları istifadə edirlər.

Salnamələrdə iz adına şəkillər qalıb – bunlar sözlərdən də təsirli-dir. Onu düzəltmək hamının yadından çıxıb. Rusiya tarixinin redaktorlarının başı, görünür, mətnə qarışıb, şəkilləri unudublar.

Akademik B.A.Rıbakovun kitabları buna aydın misaldır. Bu kitablar əvəzsiz poliqrafiyası və gözəl illüstrasiyalarının bolluğu ilə seçilir. Kitabdakı salnamə şəkillərində insanlar qıpçaq geyimlərində, qıpçaq yaraq-əsləhələri ilə əks olunublar, qıpçaq arxitekturalı binalarda qıpçaq mebellərində oturan, qıpçaq qab-qacaqlarından istifadə edən insanlar təsvir olunurlar. Şəkillərdəki insanların üzü tipik qıpçaq sifətidir: geniş, əzələli. Bəziləri hörükcük və kəkilləri ilə diqqəti çəkirlər. Bunları başqaları ilə qarışdırmaq olmaz. Ancaq heç nə ağına gəlmədən kitab müəllifi bu adamları rus adlandırır, hətta ukraynalı da yox, məhz rus. Axı insanın da şəklini xalqın kimi əşyaları, məxsusi detalları ilə çəkirlər. Bəzən tanımaq üçün bir ştrix bəs edir.

Azları (*qədim türk tayfası* – T.H.) tanımamaqda bu adlı-sanlı müəllifi danlamaq çətindir. O, nə etdiyini gözəl bildirdi. Müxtəlif tarixi sənədlərin təhlili göstərir ki, o, bu məsələlərdən yaxşı baş açır. Məsələn, o, Radzivil (Lavrenti) salnaməsini, daha doğrusu, salnamənin surətini

peşəkar şərh edir. Mətn 1130-1140-cı illərə aiddir. Orada əlli yeddi miniatür var – bu, bütöv xəzindir.

B.A. Ribakov, əlbəttə, haqlı təsdiqləyir ki, rəssamın qarşısında «içində Kiyev rəssamlarının çoxlu illüstrasiyaları olan tam əlyazması olub». Yəqin olub. Ancaq niyə Vladimirdə onun mətnini ixtisar ediblər?

Üzü çıxarılmış şəkillər qalıb, mətn isə yoxa çıxıb. Akademik yazır ki, «yalnız Kiyev salnaməsi ilə tanış olduqda, mətnsiz də şəkillər dərk olunur». İtmis şeylə necə qarşılaşdırmaq olar?

Sualın əsası var – orijinal hanı, Kiyev salnamələrinin əslı hanı?

Belə düşünsək, necə olar ki, Şimali Rus monastirlərində tapılan başqa toplular kımı, Radzivil salnaməsi də surət deyil, tərcümədir? İki-dilli, hətta üçdilli, çoxmillətli Rus da mümkündür. İxtisar edilmiş bu «müxtəsər Rus tarix kursu» nəyə gərəkdir? Paytaxtın həyatı haqqında yığcam tərcümə isə əyalətdə lazımdır.

Nədəndir ki, Rusiya tarixi arxivinin rəflərində ancaq Şimal Rus salnamələri durur? Qlaqolik yazılı toplular hanı? Guya ölkənin cənub torpaqlarında monastirlər olmayıb. Yoxsa savadlı adamlar olmayıb. ya şəhərlər olmayıb?

Əlbəttə, gec-tez Rusiyanın cənub şəhərləri də danışmağa başlayacaq, öz doğma dilində danışacaq, qlaqolik hərflərlə yazılmış kağızlarından dil açacaq...

Ribakov yazır ki, X əsrdən rus salnamələrini rəngli miniatürlər bəzəyir. Nəhəng alim çox incə müşahidə aparıb. Bu müşahidədən aydın olur ki, 997-ci ilə qədər rus salnamələri rəngli miniatürlərlə bəzənməyib.

O zamanlar rus salnamələri olubmu? Bu barədə müəllif susur

Akademik şüurlu şəkildə oxucuları ən vacib, ən gizli mətləblərdən uzaqlaşdırır: X əsrdə rus salnamələri yox idi, deməli, bəzəməli bir şey olmayıb. Qədim Kiyevin həmin (slavyanaqədərki və varyaqaqədərki) dövrü rusları, həqiqəti aşkar etmək namınə yox, əksinə, onu ört-basdır etmək üçün maraqlandırdı. Xarici tədqiqatçılar dəfələrlə təəccüblərini bildiriblər ki, məgər Rusiya arxivlərində Kiyev Rusu haqqında bir sənəd qalmayıbmı? Cənubi Rusiyanın yazılı irsi hara qeyb olub?

Qədim Kiyevin xronikalarında yəqin ki, miniatürlər olub. Olmaya bilməzdi. Qırçaq üçün göz yaddaşının ənənəsi var idi. Bu ənənə qayaüstü şəkillərdən gəlirdi – qırçaq üslublu rəsmlərdən. Belə şəkilləri indi də Altay qayalarında görmək olar. Qırçaqlar Dneprə, Dona, Dunaya oradan gəliblər. Belə şəkillər Çölün daş abidələrində də, arxeoloqların tapdığı kurqan zərgərlik əşyalarında da qalıb. İtməyib.

Elmlər doktoru Soslan Bayçorov «Avropanın qədim türk runik abidələri» adlı kitab buraxıb. Orada möcüzəli şeylər çoxdur. Deməli, Kiyevin kitablarındakı Çöl mədəniyyətinin ənənələri varyaqlardan, onların Kiyev Rusundan çox qədimə gedir: əsrlərlə, minillərlə kamilləşə-kamilləşə gəlib.

X-XII əsrlərin salnamə miniatürləri o dövr Kiyevinin həyatı haqqında əyani təəvvür verir. Hətta şəkillərin surəti çıxarılməkən o həyatın arxak cizgiləri pis saxlanmayıb.

Məsələn, silah, binaların görünüşü, hərbi geyim-yaraqlar, baş geyimləri, mebel, paltar və s. sanki xırda şeylərdir, ancaq məcbur edirik ki, dəfələrlə redaktə olunmuş mətnlərin verdiyi məlumatlara şübhələnmək. Axı doğrudan, xalqın portreti onun yaratdığı, işlətdiyi əşyalarla bağlıdır.

Məsələn, niyə qırçaq döyüşçülərinin Kiyevdən çox-çox uzaq bir kurqanda tapılmış silahı, hərbi geyimi eynən salnamədəki şəkillərdə əks olunur. «Rus» slavyanlarında tamam başqa cür silahlar olub – bunu da arxeoloji tapıntılar sübut edir: bu silahlar piyadalara məxsus olub. Qırçaqlar ki piyada vuruşmayıblar. Vallah, dərindən düşünmək bir yana, çox-çox şeylərə qəti şübhələnməyə əsas var. Bu şəkillərin böyük, dağıdıcı gücü var.

Tədqiqatçılardan biri Radzivil salnaməsinin miniatürlərini «itmmiş bir dünyanın pəncərələri» adlandırır. Gözəl obrazdır. Pəncərə varsa, demək, ondan baxmaq olar.

Əvvəlcə şəkillərin süjetləri barədə. Bunlar diqqətlə seçilib, ən vacib, ən əsas xüsusiyyətlər əks olunub. Bu süjetlərdə hətta müəlliflərin və ya sifarişçinin hadisələrə münasibəti görünür. Sənətkarın əhval-ruhiyyəsi əsrlərlə qorunub-saxlanılıb.

Rusun slavyanlaşdırılması illərində salnamələrlə bağlı bütün işlərə knyaz Böyük Mstislav rəhbərlik edirdi.

Yalan rəvac tapdı, saxtakarlıq ayaq tutub yeridi. Sərt rəhbəri mülayim əhli-keflə əvəz etdilər. Knyaz Mstislavın tac sahibi atası Rusiyanın gələcək tarixinin icmalını verdi («Monomaxın nəsihətləri») itaətkar oğul onun fikirlərini həyata keçirdi, xüsusi rus salnamə və illüstrasiya üslubu yaradaraq, deyilənləri həyata keçirdi. Daha təəccüblənmək olarmı ki, bütün Rusiya tarixi boyu edilən kımı, salnamələr qələbələr və qəhrəmanlıqlarla doludur, hətta olmamış müharibələrin qələbəsi də yazılıb. Qalan hər şeyin üstündən sükutla keçilir. Əfsus, Rusiyanın tarix ənənəsi budur.

Məlumdur ki, qələbələr hay-küylü və müxtəlif olur. Bunlardan birini N.M. Karamzin belə ifadə edir: «1095-ci il. Qələbələr Nəhayət. Böyük Knyaz və Vladimir qəmli xalqın ruhunu qələbələrlə fərəhləndirirdilər. Poloves (qırpaq) sərkərdələri İtlar və Kitan Monomaxla sülh bağlayaraq, onun oğlu Svyatoslavı girov götürdülər. Kitan şəhər yaxınlığındakı düşərgədə təhlükəsiz yaşayırdı; İtlar Pereyaslavda ayan Rati borun mülkündə qonaq qalırdı. Kiyev knyazı qələbə üçün bu fürsətdən istifadə etmək istəyirdi. Fevralın 24-də gecəyarısı ruslar Kitan xanın düşərgəsinə daxil olub, onu yuxulu-yuxulu doğradılar. Hər şeydən xəbərsiz İtlar mülayim ev sahiblərinin xanədanında səhər yeməyinə oturduğu yerdə Rotiborlar ailəsinin oğlu Olbək oxu onun köksünə buraxdı. Yazıq İtlar çoxlu adlı-sanlı yoldaşları ilə dövrünün comərd şəxslərindən sayılan Rusiya Knyazının hiyləgər qəsdinin qurbanı oldu».

Əgər «o dövrün comərd knyazları» belə edirdilərsə, bəs namərdləri necə edirdilər?

Həyat gerçəkliyi idi, ondan qaçmaq olmazdı. Vladimir Monomaxın oğlu hər şeyi təhrif edərək, səhifəni səhifə ardınca köçürdü.

Knyaz Mstislavın istedadına söz ola bilməz – həyatın kələ-kötürlərini ustalıqla cilalayıb-hamarlayıb. O, Rusun I nömrəli Baş Redaktorudur. Hər şeydən əlavə, salnamə illüstrasiyalarında görünməmiş bir iş görür: əlavə şəkil qoşdurur. Dövlət salnaməsində təmsil (alleqoriya) rəmzləri danışmağa başlayır. Belə edirdilər, haşiyələrə şəkillər çəkir-

dilər – gözəl miniatürlərin yanına qabiliyyətsiz əldən çıxmış eybəcər şəkillər qoşurdular. Bir neçə nümunə:

- 1111-ci il. Monomaxın Şimali Doneskə və Salnitsə yürüşü. Atlı döyüşçülərin təsviri. Yanında: atlı nizə ilə qırpağın rəmzinə bildiren ilan öldürür.
- Həmin yürüş. Çöldə qaçan it göstərilir – yenə qırpağı nəzərdə tuturlar.
- 1112-ci il. Svyatopolkun oğlu yatvyaqlara qalib gəlir. Haşiyədə Litva meşəliklərinin rəmzi kimi ayı şəklində çəkilib.
- 1120-ci il. «Tork»lar və bersideylər Rusa hücum ediblər və qaçırlar. Haşiyədə bir hürkək meymun yerləşdirilib.
- 1127-ci il. Mstislav öz ordusunu Polotsk üzərinə göndərmiş. Oğlu İzyaslav knyaz Bryaçislavı əsir edib. Siçan tutmuş pişik əlavə olunub.
- 1127-ci il. Poloveslər Mstislava düşmən olan Davudu qovublar. Geri qayıdan ayı şəklində əlavə olunub, döyüşçü onun üstünə qılınc qaldırıb.
- 1132-ci il. Yuri Dolqoruki xəyanətlə Pereyaslavlı tutub. Bundan sonra Yaropolk onu qovub. Əlavədə şir şəklində var, döyüşçü çatal uclu palıd ağacı ilə ona qıcanır. Şir Yurinin və nəslinin gerbli nişanəsidir.

Salnaməçilikdə «yeni» rus sözü şəkil bəsitliyindən çox kəskin hiyləgərliyi ilə heyran doğurur. Əlavə şəkillər knyaz Monomaxın xeyri üçün hədəfə çox sərrast vururlar. Onlar sonrakı əsrlərin ictimai rəyinə ton verir. Qorxaq meymun və siçan tutmuş pişik bu aydın və kəskin simvolları salnaməçiliyi irəliləmə bilməzdi.

Radzivil salnaməsinin şəkillərində müəmmalar çoxdur. Hətta bəzən məlum olmur ki, kim kimdir. Sanki rəssam, məsələn, rus və qırpaq döyüşçülərinin xarici əlamətlərini verməyin qayğısına qalmır. Rəngləmə, geyimləmə, axı nəyinsə vasitəsilə döyüşçü fərqlənməlidir, axı onlar düşmən idilər, ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərini təmsil edirdilər. Ancaq hamı bir cür verilir.

Bu, rabitəsizlik deyil ki? Ona oxşayır. Qırpaq kurqanlarının arxeoloji qazıntıları kifayət qədər material verir ki, qırpaq döyüşçüsünün xarici görünüşü və silahı təsvir edilsin. Çöllü döyüşçünün obrazı bu salnamə səhifələrindəkindən çox qabaq məlum idi. Arxeoloqlara rus əsgərinin də surəti məlumdur. Onları tutuşdurmaq çox asandır.

Qədim Rusiyanın Çöl xalqları üzrə mütəxəssis professor S.A.Pletnyova əsərlərindən birində yazır: «Kişi qəbirlərinin çoxunda meyitlə yanaşı yəhərli-cilovlu atını və silahını da yerləşdiriblər. Adətən, bu növ əşyaların bizə ancaq metal hissələri gəlib çatıb. Bundan başqa, az qala hər qəbirdə kiçik metal bıçaq və çaxmaq daşı tapırıq. Bütün tapılan əşyalar ölçü və formalarının son dərəcə uyğunluğu ilə diqqəti çəkir. Bu standart Urala qədər bütün Avropa çölündə köçərilər üçün səciyyəvidir. Bu əşya tiplərinin dəyişilməsi hər yerdə eyni zamanla düşür. Bütün bunlar polovslərin (həmçinin başqa çöllülərin) qış düşərgələrində öz ənənəvi çöl üsul və meyarlarını izləyən yaxşı dəmirçilik istehsalının olmasına qərar verməyə imkan verir».

Professor Pletnova öz kitabları ilə təsdiqləyib ki, çöllülər məxsusi zahiri görünüşü ilə seçilib, onların «ənənəvi çöl üsul və meyarları ilə» öz məişəti olub. Mübahisəyə ehtiyac yoxdur. Qeyd-şərtsiz qəbul etməliyə: Çöldə dünyanın bütün mədəniyyətlərindən fərqlənən mədəniyyət olub. Bax budur xalqın portreti!

Onların qılınclarının, nizələrinin, dəbilqələrinin, zirehlərinin, atlarının yəhər və cilovlarının öz «ölçü və formalarının son dərəcə uyğunluğu» onları yaradanların mədəniyyət bütövlüyünü göstərir. Çöllülərin ornament-naxışları da özlərinin idi. Bu naxışlar da İNFORMASIYA bildirirdi. Söhbət «avtoportretdən» gedir, bu, təsadüf deyil.

Belədirsə, onda Kiyev salnamələrindəki miniatürlərə baxıb düşünmək olar: orada yalnız və yalnız çöl mədəniyyətinin sahibləri əks olunublar

Orada slavyanlar və ya ruslar yoxdur. Düzdür, şəkillərin altında «ruslar» ünvanı gedir, ancaq gözlərinə inanma! Rusların başqa silahı başqa paltarı olub, onlarda hər şey başqa cür idi.

Heç bir arxeoloq slavyanların və ya rusların məskunlaşdığı yerlərdə çöllülərinkinə bənzəyən dəmirçilik məhsulları tapmayıb. Dəmiri olmayan «rus» slavyanları Novqorod meşələrində dəmirdən dəbilqə, zireh, qılınc istehsal edə bilməzdilər. Əlbəttə, slavyanlarda və ruslarda (varyaqlarda) silah vardı, ancaq hərəsinin özünə məxsusdu. Ancaq atlının daşdığı qövsvari qılıncı piyada slavyan işlədə bilməzdi. Onlar düz qılıncdan və ya təbərzindən (aypara şəkilli balta) istifadə ediblər.

Qıpçaqlar şahinlə ovu sevirdilər, çölün azad genişliklərində öz hünərlərini göstərməkdən ləzzət alırdılar.

Süvari ordu qıpçağıdır. Hərb sənətində bunun qədim ənənəsi var.

Buyurun, Lev Diakon rusların (varyaqların) 971-ci ildə Vizantiyaya hücumunu belə təsvir edir: «Svyatoslavın döyüşçüləri ilk dəfə at üstündə görünürdülər, ancaq atı idarə edə bilmirdilər».

Yaxşı bəs piyada ruslar 965-ci ildə Xəzəristanı necə qalib gəliblər? Az (xəzərlər) igidlərini tanımadan onlar atlı qoşunla necə vuruşa bilərdilər?

Svyatoslavın İdilə (Volqaya) yürüşündə ordunu ruslarını təşkil edərdilər? Svyatoslavın Bulqar xaqanı ilə ittifaqı ki var idi.

Səniçün necədir ki, Xəzəristanın paytaxtı Səməndəri öz həmsöyləri olan çöllülər dağıtsın, ancaq ruslar öz ayaqlarına yazsınlar? Suallar çıxılmaz vəziyyətlər yaradır.

Ruslara (varyaqlara) ata minmək qadağan olunmuşdu. Orvad Odde haqqındakı varyaq saqasında (xalq şerində) bu haqda danışılır. At minən ilk normanlardan biri rıtsar Odde qıpçaqla birinci döyüşdə məğlub oldu. Dəniz döyüşünün həvəskarı varyaqlar rıtsar Odde və onun atı haqqında bir saqa qoşmuşdular. Bu saqa bütünlüklə Rusiya tarixinə daxil olmuş, lakin rıtsar Oddenin yerinə knyaz Oleqin adı işlənmişdir, qa-

lan hər yeri, hətta atın kəlləsindən ilan çıxması da, eyni gəlir Süjeti kim kimdən götürüb: Odde V əsrin rus (varyaqlar) qəhrəmanıdır. onda varyaqlar ilk atlı döyüşçü gördülər. Knyaz Oleqin ölümü tamam başqa cürdür, nə atla, nə ilanla bağlıdır. «Uzaqgörən Oleq» gözəl ədəbi əsərdir, ancaq nədənsə rusiyalılar bu bədi epizodu öz qəhrəmanlıq tarixlərinin bir parçası sayıblar.

Kiyev ordusunda atda oturmağı bacarmayan slavyanlar yox, qırçaqlar vuruşurdular. Onlar, Ukrayna xaqanlığının sakinləri, rusların (varyaqların) «yadelli çərkəslər» adlandırdıqları indiki ukraynalılar vuruşurdular, Ukraynanın Rusiyaya birləşməsindən sonra onları slavyan kimi qələmə verdilər. Ruslar, məhz varyaq-ruslar qırçaq xalqını böyük bir günaha çəkdiilər, qardaş qırğını törətdilər. Qardaş qardaşın (qırçaq slavyanlaşmış qırçağın - ukraynalının) üstünə yeridi: biri slavyan-rus bayrağı altında, biri öz bayrağı altında döyüşdü. Budur, salnamə miniatürlərinin əsrlərdən əsrlərə verdiyi həqiqət budur: döyüşən tərəflərin ikisi də eyni antropolojidə olan əsgərlərdir – ikisi də qırçaqlardır

Bu qardaş qırğınının sonra rus-varyaqların hakimiyyəti başlayır buradan Kiyev Rusu başlayır.

Salnamə miniatürləri, doğrudan, «itmiş dünyaya pəncərələrdir» Bu pəncərələrin çirki yuyulsa, oradan çox şey görünər. Rusiyanın ikinci yarısı – Cənubu görünər.

Çap olunmuş əski şəkillərdən biri kəskin surətdə o birilərindən seçilir, bu şəkildə çöl döyüşçüləri ayrı cür görünürlər. Niyə? At, yəhər üzəngilər, əyri qılinc – eynidir, ancaq başlarında haşiyəli papaq (kalpak) var. Bu nədir? Bu kimdir? Və axı niyə belə?

Papaq qazax və ya qırğızların milli kişi baş geyiminə bənzəyir. Aydın olur ki, şəkildə Dəşti-Qırçaq xaqanlığının şərqiindən gəlmiş adamlar göstərilir. Onları «peçeneqlər» adlandırdılar. Qırçaqlar Dəşti-Qırçağın qərb xaqanlıqlarının ənənəvi papaqlarını daşıyırdılar, qışda onlar börk qoyardılar. Qalan geyimlər eyni idi. Miniatürlər müqəddəs zəriflik zövqü tələq edir: onlardakı hər simvol tələsmədən durub baxmağa, tamaşa edib düşünməyə sövq edir...

Silahları da, məişət əşyaları da, sənətləri də alimlərə deyir ki, bu Çöldə bir zaman Qırçaq mədəniyyəti hökm sürüb.

Bu mədəniyyəti poloves, peçeneq, bulqar və ya başqa bir adla adlandıırırlar, ancaq kökü birdir. Çünki çöldə bir xalq yaşayır - qırçaqlar. Bu başqadır ki, qırçaqların içində alanlar, adıgeylər və başqa xalqlar da var idi. Ancaq... Bu «ancaq» çox əhəmiyyətlidir: Çölün xalqı bir dildə danışır – türkcə. Bir mədəni qayda ilə yaşayırdı – türkcəsinə. Eyni mənəvi inanc dəyərləri var idi – türk inancı (*tanrıçılıq – T.H.*).

Burada, Rusiya tarixçilərinin təsdiqlədiyi kimi, heç də xalqların yığınağı yox idi. XII əsrdə xüsusi vizitlə Çölə gəlmiş italyalı monax Plano Karpini belə yazırdı: «Bu xalqların hamısının bir formada sifəti və bir dili var idi, ancaq bölgələrə və dövlətlərə ayrılırdılar».

Çöllülərin hunlar, xəzərlər, qumanlar, qara qalpaqlar, bulaqlar, torklar, brodnilər, berendeylər və s. adlanması onların günahı deyil, bədbəxtliyidir. Onlar özlərini qırçaq adlandıırıblar, ölkələrinə «Dəşti-Qırçaq» deyilib.

Kiyev salnamələrinin şəkillərində qırçaq məişətinin əşyaları da rəsmiləşib. Məsələn, knyaz Vsevolod Oleqoviçlə sülh bağlanması nişanı kimi knyaz Yaropolka gətirilən cam-pıyalə. Həmin camlardan Kiyevdən min kilometrə uzaqda qırçaq qəbirlərində nə qədər tapılıb?! Bu cam indi də türk xalqlarında işlənir.

Kiyev knyazının baş geyimi də qırçaq məişətindən gəlir. Bu xəz haşiyəli, bəzəkli, ucu şiş papağa klobuk (*qalpaq* sözünün dəyişmiş şəkli) deyirdilər. Bu, çöllülərin milli geyimi idi. Qırçaqların ruhanı kübarları məhz klobuk (qalpaq) qoyardılar. Klobukun xəz haşiyəsi samur dərisindən olardı. Bu xəzin iyi həşaratları qovur, paltardakı xəz vorotniklər də (yaxalıklar) bu qovucu işə qulluq edirdi (*vorot* da türk sözüdür). Miniatürlərdəki kübarlar kaftanda təsvir olunurlar. Bu paltar da qırçağın milli geyimidir. Adı da türkcədir.

Qədim Kiyevin salnamə şəkillərində yalnız qırçaqlar deyil, burada ruslar (varyaqlar) da əks olunublar. Rus rəssamların əlilə çəkilməmiş bu insancıqlar tamam başqa qiyafədədirlər, avropalı paltarlarındadırlar. Ruslar bu xarici görünüşdə olublar.

Qeyd edək ki, avropalı kişilər onda çöllü qiyafəsində şalvar (şarvar) geymirdilər. Şəkildəki rus kişiləri şalvarsızdılar.

Çöllərdə bu insancıkların əlindəki şeypur da avropasayağıdır. Qıpçaqların nəfəslı trubaları bükük yox, düz olardı (*qaranay – T.H.*). 1153-cü ilin şəkildə bir qıpçaq şeypuru görünür.

Bu. Qıpçağın qədim musiqi alətləri kimi indi Altayda, Xakaslarda, Qırğızıstanda, Karpatda, çöllülərin nəslı qalan hər yerdə səslənir – kökünü unudanlar da ulu babalarının musiqisini və alətlərini yaşadırlar.

Miniatürdəki dəfn səhnəsi də diqqəti çəkir: ruslar və slavyanlar ölümlərini tabutda, türbədə, kurqanda basdırırdırlarmı? Qəbrin dibinə – döşəməsinə məhz qıpçaqlar müqəddəs küknar (yolka) qanadı qoyardılar... Bu barədə bir az sonra.

Bilindiyi kimi, dəfn mərasimi bütün xalqlarda son dərəcə mühafizəkardır. O çox nadir hallarda dəyişə bilər. Nə vaxtsa qıpçaqlar həmtayfalarının cəsədini şərq qaydası ilə yandırardılar. Xristianlığın yayılması ilə IV əsrdən çöllülər bu adətdən əl çəkdiilər. Ancaq onda da taxta tabutlarda və ya qamışdan hörülmüş tabutlarda dəfn edərək, qədim adət üzrə, meyitin altına kül və ya əhəng səpərdilər. Slavyan və ruslarda dəfn başqa şəkildə idi.

XI-XII əsrlərdə yeni rus mədəniyyəti müəyyənleşərkən üç xalq öz adət, mərasim və ənənələri ilə mübarizəyə başladı – ən yaxşılarını saxladılar. Niyə hər şeyi slavyana və ya ruslara çıxmaq lazımdır? Heç olmasa, qıpçaqdan da xırda-para nəşə qalmalıydı. «Xalq yoxdursa, problemi də yoxdur».

Çox təəssüf ki, rus hakimləri çöl mədəniyyətinin bütün dəyərlərini özlərinə çıxdılar. «Dəşti-Qıpçağ»ın özünü tarixin xəritəsindən sildilər, heç elə bil belə ölkə, dövlət olmayıb. Bu həris acgözlük onları nə qədər gülcünc hallara salıb: hətta daşları udublar, axı daşı həzm etmək olmur.

Əlbəttə, qonşu xalqların bir-birinin mədəniyyətlərindən mənəvi inkişaf namınə mənimsəmələri olub. Ancaq normal mənimsəmə faydalıdır, ağına-bozuna baxmadan, acgözlüklə qarmalamaq məntiqsiz nəticələrə gətirir.

Bir misal. İndi ruslarda xalq nağılı sayılan Kolobok (Qoğal) vaxtilə qıpçaqların əfsanəsi olub. Hər bir nağıl kimi, bunun da əxlaqi-tərbiyəvi mənası olub. Rus Kolobokunda bu tərbiyəvi nəticə nədən ibarətdir? Hiyləgər tülkü hamıya üstün gəlib Koloboku yeyir. Sanki burada heç bir əxlaqi məna yoxdur. Çünki Kolobok sözünün mənasını bilmirlər – bu, rus sözü deyil. Bu, türklərdə tarakanın (dozanqurdu) nəcisdən, çirkəli şeylərdən yumrulayıb diyirləyə-diyirləyə apardığı şardır («*bok*» *hissəsinə fikir verin sözün əvvəlində b-p və sonunda k-x əvəzlənmələrini təsəvvür edin.* – *T.H.*). Türkün «koloboku» diyirlənib-diyirlənib tülkünün ağzına düşür. Mənası budur: «Tülkü kimi hiyləgərlik edərsən, kolobok yeyərsən». Bu, doğrudan, mənadır, tərbiyəvi-əxlaqi sözdür. Əlbəttə, bu, tülküyə aid deyil, göründüyü kimi, məhz tülküsiyyət insanlara aiddir. Bir əsrdir ki, bu koloboku yeyən təkçə tülküdülmü?

VƏHŞİ ÇÖLÜN DÜNYASI

Qoğal məsəli həm ibrətli, həm təsirlidir: anbarında un olmaya özün də dadlı bir şey bişirəsən. Çiyədə qarışdırılsa da, o «qoğal» yeyilməz. Tarixlə də bağlı bir şey görürük: həqiqi faktsız böyük bir xalqın tarixi mümkündürmü?

Hətta daстанları da (bilinə) etiraf edir ki, ruslarda hər şey asanlıqla hasil olmayıb. Məsələn, Dobrin Nikitiçin «çöllü» qızları, deməli, qırçaq qadınları var idi. O, çöldə kimsəsiz atlı qadının üstünə hücum çəkir: ruslar müdafiəsiz kəslərə cummağı sevirlər axı. Əlbəttə, məsələ başqa cür olur: çöllü atlı qadın rus pəhləvanını nifrətlə yəhəridən qayıb dəri kisəyə soxur. Bu, zəif düşmənlə qarşılaşan çöllülərin sevimli fəndi idi. Neyniyəsən: xalq daстанını senzura redaktə etmir, onları nə-sildən-nəslə olduğu kimi xəbər verir.

İndi, acı da olsa, Rusiya üçün HƏQİQƏT ən yaxşı dərmandır.

Belə də olub ki, rus pəhləvanları, yəni dünənki qırçaqlar çöllülərlə qardaş qırğınına qalxıblar. Onları aldadıblar. Nə olar ki, qardaş qardaşdan küsər. Ancaq aydın olmayan odur ki, doğma qardaşlar nə qədər kor-koranə düşməncilik edəcəklər? Və nəyin xatirinə?

Küsülülüyn nədən başladığını unuduqları kimi, qohumluq da çoxdan yadlarından çıxıb: neçə əsrdir ki, bir-birinə qurd kimi baxırlar: Bu, Kiyev Rusundan başlanmır...

IV əsrdə Xristian mövludundan sonra bütün Avropa titrədi: at ayaqlarının tappılısı eşidilir, yollardan toz qalxırdı. Bu, azad qırçaq dəstələrinin gəlişini xəbər verirdi. Xalqların Böyük Köçünü başa çatdıraraq, onlar dünyaya öz həyat qanunlarını diktə edirdilər. Şöhrətli zamanlar idi. IV əsrdə müasir Avropanın siması müəyyənləşirdi.

Bu sifətlər bizə necə tanışdır! Bunlar qədim türklərin surətləridir. Ədədlərimiz belə görünüblər. Elə bil qədim rəssam onları bu gün görüb.

Təəssüf ki, qırçaqlar haqqında, onların çarı – planetin böyük sərkərdələrinin ən böyüyü olan Attila haqqında çox az məlumat qalıb: öz gördüklərini yazıya almış Bizans elçisi Priskin ordan-burdan qeydləri, vəssalam. Qalan hər şey sonralar qorxaqların əliylə sıradan çıxarılıb.

Heç bir xalq, heç bir ölkə haqqında Attila, onun Dəşti-Qırçağı yarıdan həmsöyləri barəsində deyilən qədər cəfəngiyyat, aşkar yalan yazılmayıb. Dünyaya məlum olan bütün günahları onların ayağına yazıblar, köçərilər, dağıdıcılar, barbarlar deyiblər. Tarixçilər qəsdən onları «xalqıqlara», qəbilələrə bölmüş, heç vaxt bir bütöv kimi, milli vahid kimi qələmə almamışlar. Onlar da biabircasına susmuşlar. «Asiyalı» sözü Avropada uzun zaman cahillik, simasız vəhşilik, gerilik mənalarında qəbul olunmuşdur.

Qırçaqlara təsadüfən yeni adlar uydurmayıblar: orduları ilə ilk tanışlıq illərində yunanlar onlara «hunlar» demişlər. Bu halda yunanların lüğətində «hun» və «türk» sözləri fərqlənmiş.

Doğrudan da, qırçaqların bayraqları altında onların məğlub etdikləri ölkələrin döyüşçüləri dayanırdılar – güclü zəif özünə tabe etmişdi. Ancaq əlində çöl bayrağı tutan «hunların» yerli xalq olmasına heç bir işarə yoxdur; Bizans və Roma tarixçilərinin cəhdi ilə qırçaqlar adsız kütləyə çevrilirlər. Komandirlərin adı ilə bağlı sükut edirlər; axı bunlar türkcə əmrlər, qərarlar verirdilər.

Hunlar kim idi?

Geniş yayılmış rus Ensiklopediyası lüğətində oxuyuruq:

«II-IV əsrlərdə Ural ətrafında türkdilli hunlardan və yerli uqor və sarmatlardan təşəkkül tapmış köçəri xalq. Bunların Qərbə kütləvi axını (IV əsrin 70-ci illərindən) Xalqların Böyük köçü adlanan köçə təkən verdi. Bir çox german və başqa tayfaları özünə tabe edərək, qüdrətli tayfalar ittifaqı yaratdılar, çoxlu ölkələrin üstünə dağdıcı yürüşlərdə bulundular. Attilanın zamanında daha böyük qüdrət qazandılar. Hunların Qərbə irəliləyişi Katalaun çölündəki məğlubiyyətləri (451-ci il) ilə dayandırıldı. Attilanın ölümündən sonra (453-cü il) bu tayfaların ittifaqı dağıldı».

Bu qısa ensiklopediya qeydində hər deyilən fıkirdə, az və ya çox dərəcədə, dəqiqsizlik var. Belə ki, məsələn, Xalqların Böyük köçü IV yox, II əsrdə, həm də Ural ətrafında yox, Altaydan başlanır.

Ural ətrafında türklər yaşamayıblar: Sarmatlar da həmçinin. 451-ci ildə Attila ordusunun məğlubiyyəti deyilən şey olmayıb – kökündən uydurmadır.

Dəşti-Qıpçaq (Qıpçaq çöli) hansısa bir həqir tayfalar ittifaqı ilə əvəz olunub.

Bəli, IV-V əsrlərdə Roma imperiyası və Bizans kimi böyük Avropa dövlətləri var idi: ancaq axı Dəşti-Qıpçaq də var idi və bu böyük dövlətin ikisi də ona vassal vergisi verirdi.

Əcdadları necə var, elə qəbul etmək gərəkdir, nə şişirtmək, nə də kiçiltmək lazımdır.

Dəşti-Qıpçaq torpaqları hər kəsə öz təsirini göstərüb. Bu ərazinin müqabilində Roma imperiyası bir həqir əyalət kimi görünərdi. Bizans bir daldabucaq qəzaya bənzərdi. Dəşti-Qıpçaq Qərbdə Alpdan, Dunayın mənbəyindən, bu nəhəng çayın başlanğıcından başlayırdı (qıpçaqlara qədər bu dağa İstr deyərdilər) və minlərlə kilometr Şərqə – Baykal gölündən də şərqə uzanırdı: Dəşti-Qıpçağın şərqindən qərbə səkkiz aylıq at yolu idi. Deyəsən, bu nəhəng çöl ölkəsini Avropa unudub

Dəşti-Qıpçağın cənub sərhədləri Bosfordan keçirdi – bu sərhəd indi də qalır, Bolqarıstan boyu. Bolqarıstan o vaxt Dəşti-Qıpçağın bir xa-

qanlığı idi – Böyük Bulqar xaqanlığı adlanırdı. Şimalı Qafqazın dağ ətəkləri də Dəşti-Qıpçağın bir xaqanlığı idi – Böyük Bulqar xaqanlığı adlanırdı. Şimalı Qafqazın dağ ətəkləri də Dəşti-Qıpçağa daxil idi.

Attila çarlığının şimal sərhədlərini keçilməz meşələr və bataqlıqlar kəsirdi. Bu sərhəd sahələrdən biri Moskva çayı, başqaları Oka çayı və Polos bataqlıqları boyunca keçirdi.

Attila çarlığının bu ucsuz-bucaqsız ölkəsi, əlbəttə ki, Roma və Bizansın ona həsəd aparən hakimlərinin gözüne tikan kimi batırdı. Onlar çöllülərə nifrət edirdilər, ancaq V əsrin ortalarına qədər bu qüdrətli insanlara tabe olmağa məcbur idilər. Avropalılar sonralar nə deyirlər desinlər, hər halda Attila haqqında o dövrdən bəzi obyektiv sənədlər qalıb. Təəssüf ki, bunlar çox azdır.

Budur, məsələn, romalı əyan Romulun yazdığı və xoşbəxt təsadüfdən məhv edilməmiş sözləri: «Skifiya, yaxud başqa ölkələr üzərində çarlıq edənlərdən heç biri Attila qədər böyük işlər görməmişdi, özü də qısa bir zamanda. Onun hökmranlığı okeandakı adaları da əhatə edirdi. O yalnız skifləri yox, romalıları da vergi verməyə məcbur edirdi. Onun hərbi gücü elə idi ki, heç bir xalq ona qarşı dura bilməzdi». Bu, romalıların öz dediyidir.

Bu deyilənin şərhə ehtiyacı yoxdur. Niyə? Attila o dövrün siyasətini gözəl bılırdı, siyasəti o, özü müəyyən edirdi.

Həqiqətən, dünyada qıpçaqlardan iradəli xalq tapılmazdı. Dəşti-Qıpçaqdan qüdrətli ölkə yox idi. Təkcə Avropa yox, Çin də ona vergi verirdi.

Qıpçaqların kimi ordunu Avropada heç ağıla gətirməzdilər. Çöllülər dəmir qılınclarla (şaşka) və uzun nizələrlə döyüşərdilər. Onlar zireh geyimlər geyər, dəbilqə qoyardılar. Avropalıların silahları, qalxanları tuncdan idi. Çöllülər vuruşa at belində çıxırdılar. O vaxt Avropa orduları döyüş meydanına piyada cərgələrlə gələrdilər.

Ancaq qıpçaq ordusu haqqında danışarkən Avropa tarixçiləri çox vaxt bu «vəhşi köçərilərin» texniki və taktiki üstünlüklərini nəzərdən qaçıırırlar. Çar Attila məhz öz döyüş taktikası və mükəmməl silahları ilə ibtidai səviyyəli avropalıları qalib gəlirdi. Onun ordusu böyük deyildi, ancaq yaxşı təşkil olunmuşdu.

Avropalılara məlum olmayan bu yeni döyüş taktikasına görə qırçaqları «barbarlar» adlandırırdılar. Bu sözün ilkin mənasında sonrakı alçaldıcı çalar yox idi. «Barbar» «bir işi qaydasınca etməyən» mənasını bildirib. Avropalıların əski döyüş qaydası qırçaqların nəyinə görə idi. Onlar ki müharibə meydanında bu yeni döyüşün sənətkarları, ustaları idilər.

Bəs sonralar, revanşdan sonra avropalılar öz əski zəifliklərini qırçaqlara bağışladılar mı? Qətiyyətlə. Buna görə çöllülər öz qəhrəmanlıq tarixindən məhrum edildilər.

Qırçaqlar, məsələn, Bizansa onda ancaq öz borclusuna baxan kimi baxardılar. Attila Bizans elçilərini at üstündə dinlərdi, onlardan ötrü dəm-dəstgah düzəltməzdə. Bizanslılar acizliklərinin ucundan neçə dəfə Attilanı zəhərləməyə cəhd ediblər – onu məğlub etmək üçün başqa çarələri yox idi. Növbəti qəsdin üstü açılarkən, elçilərin üzr diləyən nəticə Attila bir kəlmə ilə cavab verdi: «Müharibə». Və bu söz bütün Bizansda vəlvələ, çaxnaşma yaratdı. İmperator Feodosi könüllü olaraq vergini ikiqat artırıq ödəməyə söz verdi, bütün Konstantinopol sarayı qəzəblənmiş çarın istənilən istəyini yerinə yetirməyə hazır idi – birçə müharibə olmasın.

Priskin bizə çatan qeydlərindən aydın olur ki, qırçaqlarla avropalıların mənəvi ab-havasında çox fərq olub. Bir dəfə Attilanın iştirak etdiyi qonaqlıqda bir mübahisə qalxır – yunanlar öz imperatoru Feodosini Allahla müqayisə edirlər, qırçaqlar isə təmiz ürəklə etiraz edirlər: «İnsanı Allahla müqayisə etmək olmaz».

Onlar üçün Allahın obrazı hər şeydən yüksəkdə dururdu. Avropada yaşayıb sonralar bu hissi xırdaladı, ona xəyanət etdilər.

Onda həqiqətən mənəvi azadlıq çöllülərin qanında idi. E.ə. çox-çox qədimlərdə belə bir münaqişə çinlilərlə onların arasında olmuşdu: onlar da öz imperatorunu Yerdə canlı Allah sayırdılar. İnanc münaqişəsi başladı.

Çinlə təxminən beş əsr müqəddəs müharibə getdi. Qırçaqların yığcam ordusu çinlilərin milyonluq ordularını dəfələrlə məğlub etdi (*bu məqamda, başqa yerlərdə də var, müəllif qırçaq sözünü ümumiyyətlə*

türk mənasında işlədir-oğuzların da döyüşlərini qırçaqlarınkı sayır – T.H.). Nəticə etibarilə qələbə döyüş meydanında həll olunmadı. Diplomatiyada mahir olan çinlilər qırçaqların – türklərin cəmiyyətinə nifrət toxumu səpdilər və axır ki, onları şimal və cənub qollarına ayırdılar. Cənublular Çinlə sülh bağladılar, şimallılar isə Qərbbə hərəkət etdilər: xalqların Böyük köçü başladı.

Çar Attilanın Roma və Bizansla münaqişəsi də hərbi səciyyə daşıyırdı: döyüş meydanında mübahisə olmurdu. Heysiyyətli çöllülər Allahı bütələrin sifətində görənlərə ciddi etiraz etdilər. Bizans da, Roma da bütperəst idi. Onlar yalnız IV əsrdə, qırçaqların zamanında indiki dini qəbul etdilər. Bəli, bu da din münaqişəsi idi.

Çöllülərin dini inancları haqqında ayrıca söhbət olacaq, hələlik onu qeyd edək ki, Prisk qırçaqları V əsrdə xristian sayırdı, bunu İordana da göstərmişdir. Ancaq daha sonrakı tarixçilər ciddi-cəhdlə bunu da «unutdular», çöllüləri «vəhşilər» kimi təqdim etdilər – nəzərə almadılar ki, Avropaya gələndən VII-IX əsr əvvəl türklərdə Tanrı-Ata (Allah) obrazı var idi.

Attila çarlığı dövründən məlumat verən yeganə ədəbi əsər VI əsrdə İordana tərəfindən yazılmış «Getikad»dır. Təəssüf ki, müəllifin o illər haqqında bulanacaq təsəvvürü var, axı olmuşlardan yüz il sonra hadisələri qələmə alıb. Həm də qabaqcadan nəzərdə tutulan yanlış planla və hiylə ilə yazıb. Az qala o vaxt Avropadakı bütün qara rəng bu səhi-fələmə süvanıb. Heyf, başqa ədəbiyyat yoxdur.

Ancaq orası var ki, hadisələrin məntiqi, işlərin planı saxlanıb – bu özek-nüvə məntiq verilən mətnlə bir araya sığışmır.

İordana qırçaqları «getlər» və ya «qotlar» adlandırır (onun əli ilə xalqa bir ad da yapıdırıblar). Görünür, «İordana» psevdonimdir və ya Avropa məxrəcəni köçürülərək təhrif olunmuş bir qırçaq adıdır. Bunu düşünməyə müəllif özü məcbur edir.

O inandırır ki, «Oxucu, bil ki, əski yazanların ardınca gedərək, mən onların çox geniş çəmənzarından azca çiçəklər dərmişəm, onlardan maraqlananlar üçün, öz ağımcıca bir çələng hörmüşəm. Lakin heç kəs düşünməsin ki, mən, öz mənsəyini yuxarıda adı çəkilən tayfadan götü-

rən şəxs, oxuduqlarımın və bildiklərimin əksinə olaraq, o tayfanın xeyrinə nəşə artırmışam. Əgər bu adamların bəzəsində yazılanların və danışılanların hamısını əhatə etməmişəmsə, mən bunu onların şöhrəti naminə yox, onlara qalib gələnlərin şərəfi üçün etmişəm». Axırda İordan yazır: «Getlərin qədimliyi və əməlləri haqqında əsər qurtardı. Bunlar o getlərdir ki, imperator Yustinian onlara imperiyanın sədaqətli konsulu Velizarı vasitəsilə qalib gəldi».

Necə dərin düşüncəli sonluqdur. Çox müəmmalıdır. Ancaq etdikləri üçün tövbə oxunmurmu – axı o öz xalqını çox alçaltmışdı. Düzdür, müəllif işarə edir ki, o ancaq «maraqlananlar üçün çələng toxuyub», belə çıxır ki, yalnız maraqlananlar oxuyub lazım olanları anlayacaqlar. Doğrudan da, İordan öz həmtayfalarının xeyrinə bir söz də yazmayıb, onun əvəzindən gətirilən faktlar danışır. Onun əsəri məhz bu cəhəti ilə qiymətlidir.

Bəlkə əsərində İordanın təbii müdriqliyi əks olunub? Bəlkə qarşımızda bir sirlə yazı durur, gələcək maraqlanan nəsillər çöl xalqının həyatında baş vermiş fəlakətin sirtını aşkar edəcək? Ayrı cür yazmağa imkan verərdilərmə?

Bu əsər çox ziddiyətlidir. Əvvəliyədən axırı bir-birinə düz gəlmir. Qalibin təriflənməsində ölçü hissi yoxdur, bu ölçüsüzlük nəticə etibarilə onun ziyanıdır.

İordan qırpaqdırımı? Bu sual «Getika»nın oxucularını əsrlərlə düşündürüb. Onu bəzən alan, hətta bəzən italyan sayıblar-düşünəblər ki, hər halda o, canlı insandır, həm də o xristiandır, bu insanın öz valideynlərini, əcdadlarını belə alçaltmağa ixtiyarı yoxdur.

Ancaq o, əlbəttə, qırpaq olub – məhz qırpaq. Onun hərəkəti qırpaqlar üçün çox tipikdir. Bu qırpaqlar öz «avropalı» tarixləri boyunca ya hədsiz sədaqətləri, ya da əndazəsiz sərtlikləri ilə səciyyələniblər. Onlara üçüncü xasiyyət verilməyib – onlar yarımçıqlıq edə bilməzdilər. Qırpaq xalqının Avropa tarixi məhz bunu təsdiqləyir – dünyanın heç bir xalqı öz arasında bu uzunluqda və bu qəddarlıqda müharibə aparmayıb.

Qırpaqlar öz aralarında sərt düşmənçilik edirlər, ancaq qorxaqlıq göstərməzlər. Uzun küsü saxlamazlar, qəzəbi də unutmazlar. Nəhayətsiz şənələnlər, qeyri-adi dərəcədə qonaqsevərdilər. Bu gün də elədirlər.

Düşünürsən ki, niyə ukraynalı «çərkəslər» XII əsrdə slavyanlaşdılar? Niyə öz xalqlarına dönük çıxdılar? Qırpaqların xasiyyətini və keçdiyi tarixi bilmədən bu suallara cavab vermək olmaz.

V əsrdə, çar Attila öləndən sonra Avropada qırğın başlandı, əsrlərlə qan çay kimi axdı. Dəşti-Qırpaqda çox varislər hakimiyyət uğrunda müharibə apardı. Attilanın beş yüz minlik ordusundan tədricən az-maz hissəciklər qaldı, onlar da bir-biri ilə düşmənçilik edirdilər.

Nəhayət, bu hissəciklər də bir-birinə düşmənçilik edəndə Roma legionerləri onların son mübahisələrini həll etdilər. İmperator Yustinian qələbə qazandı.

Bax buna görə, VI əsrdə iş başa çatanda İordan romalıların karına gəldi.

Həmin illər qırpaqların bir hissəsi Roma imperatorunu etiraf etdi və ona vergi verməyə başladı. Yaxud İordanın yazdığı kimi «Roma imperatorundan torpaq xahiş etməyi üstün tutdular».

Hər xalqın öz sifəti, öz mədəniyyəti var, başqalarından onunla fərqlənir. İzdiham içində yaponu kimonosu ilə tanıyırlar, meksikalını sombrero ilə ayırırlar. Türk, türk mədəniyyəti isə qədimdən atla səciyyələnib. Türk və at bir bütövdür. Bir atlı-xalq olaraq Çin, Hindistanın, İranın, Bizansın tarixinə türk atla girib.

Əlbəttə, «Getika»nın yekun ifadəsində İordan əbəs yerə demir ki, «əs-ki yazanların ardınca gedib» və «geniş çəmənardan azca çiçəklər dərib» Deməli, geniş çəmənzar olub, sələflər olub. Bu, Kassiodar və başqa tarixçilərdir – onların əsərləri çox qərribə şəkildə qeyb olub. İordan isə, belə çıxır ki, o çəmənlikdən zır-zibil toplayıb – ona görə də onun əsəri qalıb.

Onun əsəri bununla dəyərlidir, onu güzgüdə oxumaq lazımdı. Düşmən və onun hımayəçiləri qıcıqlanırsa, deməli, buradakılar öz olanının əksini deyir: mətndə qıpçaqlar nə qədər cılız verilsə, onların həyatdakı obrazı daha əzəmətli təsəvvür olunur. «Güzgü» oxunuşunun qaydaları belə deyir.

Əlbəttə, özünü qıpçaq sayan adamın öz xalqının xeyrinə bir kəlmə deməməsi bədbəxtlikdir. Özü də əsərin az qala yarısını çar Attilanın Katalaun çölündəki döyüşünə həsr edib. Attilanın qalan parlaq qələbələri haqqında cüzi danışır. Bəlkə bunun xeyri vardı? Axı məhz İordanın xidmətidir ki, çar Attilanın və onun həmtayfalarının barəsində, heç olmasa, nəşə saxlanıb. Bu sirli yazının kodlarını açmaq gərəkdir. Və möcüzələr aşkar olacaq.

Çöllülərin belə müdrik qaydası var: «qurbağaların arasında özün də qurbağa ol». Ukrayna çərkəsləri belə hərəkət etdilər: onlara qədər bu qəmlı rol başqa qıpçaq ulusları edirdilər – Dəşti-Qıpçağın ən qərb xaqanlığındakı fəlakətdən sonra yadlar arasında keçinmək-yaşamaq üçün belə edərildilər. VI əsrdən sonra Avropada hər şey dəyişdi, hər şey sirt libası geyindi.

Niyə Dunay vadisində çoxlu xırda xalqlar var? Axı onların təxminən hamısı buraya Attila zamanında gəlib. Attilanın ölümündən sonra burada yaşamaq üçün onlar «qurbağaya» döndülər və adlarını dəyişdilər. Onda hamısı xilas oldu. Ancaq fakt faktlığında qalır: XVI əsrin əvvəllərinə qədər (!) Mərkəzi Avropa türkcə danışır və türkcə yazırdı.

Roma məharətlə Attilanı ixtilafa çəkirdi, ancaq birbaşa ona qarşı getməyə qorxurdu. Məkrli romalılar kübar nəslindən Assi adlı bir nəfəri qıpçaq tərbiyəsi almaq üçün göndərirdilər. Bu, çöllülərin ənənələrinə uyğun idi: qıpçaqlar rəqib nəsə tərbiyəyə övlad verər, onlardan da özləri götürərdilər.

Bu Assi birbaşa Attilanın ətrafında qərarlaşdı. Qıpçaqlar hörümçək böyütdülər və özləri milçək kimi onun xəbis toruna dolaşdılar.

Romaya qayıdan cavan və təcrübəli Assi Roma imperatorunun Dəşti-Qıpçaq işləri üzrə müşaviri oldu. Sonra, çox sonra Attila anladı ki, kimi özünə qardaş və dost bilib. Roma ordusunun sərkərdəsi olan Assi çoxlu Attila döyüşçüsünü aldadıb ələ aldı. Artıq Roma ordusunda qıpçaq atlıları vardı. Assinin çöllülər arasında keçən illəri havaya getməmişdi.

Qıpçaqların qəzəblənmiş çarı romalılardan tələb etdi ki, xainləri ona qaytarsınlar. Romalılar ora-bura vurnuxdular, bir az quyruq buladılar, yalan danışdılar, ımtına etdilər. Nəhayət, onlar Attilanın hüzuruna səfirlərini göndərdilər, heyətdə Bizans imperatorunun elçisi Prisk də vardı. Görəndə ki, bu iş qısa söhbətlə bitən deyil, düşmən vaxtı uzadıb qüvvə toplayır, uzun danışmağı sevməyən Attila qəti dedi: «Gəlirəm üstünə». Elçilər bu sözləri imperatora yetirdilər.

Bu münasibətlə İordan yazırdı: «Sübut olunub ki, insan nəsli krallar üçün yaşayır. Bir ağlın ağılsızlığından xalqların qanı axıdılır, bir namərd kralın iradəsi ilə təbiətin əsrlərlə yaratdıqları bir anda məhv edilir».

Hey, müdrik İordan, Boynu qulluq həlqəsində olan, İordan axır ki, Attilanın bu sözlərini verməyə fürsət tapdın: «Gəlirəm üstünə».

Ürəyinə daman ağır fikirlər yavaş-yavaş Attilanın canında möhkəmlənirdi: xəyanətin kip bir halqa kimi onu əhatə etdiyini görürdü. Roma öz siyasətini ilhamla yürüdürdü, intriqa-intriqa dalınca başlayırdı. Diplomatiyanın incəliklərində məharət göstərə bilməyən sadəlvəh qıpçaqlar Romanın elçilərindən bir şey eşidir, ancaq başqa şey görürdülər. Nəhayət, dəqiq məlumatlar gəldi ki, İtaliyada çöllülərin üzərinə hücum hazırlanır. Ömründə ilk dəfə çar Attila narahatlıq keçirdi. İordan bunu ustalıqla verib: «O bir kişi idi ki, doğuluşundan xalqları, ölkələri dəhşətlə silkələyirdi, taleyin rizası ilə hər kəsin canına vəlvələ salardı, hər yerdə onun haqqında vahiməli təsəvvür vardı. O, hərəkətində məğrur idi, baxışlarını ora-bura gəzdirər, qədəmlərinin hərəkətində öz qüdrəti haqqındakı yüksək mübaliğəli rəyləri nümayiş etdirirdi. Müharibə aşıqıydı, ancaq qəddar deyildi, güclü, sağlam düşüncəsi vardı; diləyənə əl

tutardı. Kımə bir dəfə inansa, həmişə şafqət göstərərdi. Bəstəboy idi. Geniş sinəsi vardı. Tutumlu başı, xırda gözləri, dən düşmüş seyrək saqqalı diqqəti çəkirdi. Burnu yastıydı, dərisinin rəngi iyərəndi. O, öz soyunun bütün əlamətlərini əks etdirirdi. Təbiətin özünə inanardı, ancaq Mars qılıncının müqəddəsliyinə inam özünə inamını daha da artırardı».

Prisk belə bir əfsanə danışır: bu qılınc ilahi vergidir, təsadüfən aşkar olub. Bir naxırçı görür ki, naxırında danalardan biri axsayır. Ancaq onun yaralanmasının səbəbini tapa bilmirdi. Naxırçı qanın ızı ilə gedib görür ki, yerə bir qılınc sancılıb, dana ona toxunubmuş. Naxırçı qılıncı çıxarıb Attilaya gətirir. Əfsanəyə görə, Marsın bu qılıncı ona qüdrət bəxş edir. Və Attila cəsarətlə öz xaçını Avropaya gətirdi.

Lakin onda, 451-ci ildə xəyalına gələn qara fikir sərkərdəni dayanırdı. Onun başına belə fikir gəlməmişdi. Bu ağır düşüncələrlə yürüş qabağı falçıya müraciət etdi. Adət üzrə ən ırtı bir qoyunu kəsirlər, falçı heyvanın kürəyinə baxaraq səndirədi və bədbəxtlik xəbərini verdi. Görünür, falçı da Romadan hədiyyə alıbmuş.

Beləcə, Katalaun çölündəki döyüşə qədər Assi qaliblər kimi gəzir – o, qırpaqlardan bəzilərini ələ alır, gizli şəkildə birləşmiş Avropa ordusu düzəldir – məğlubedilməz Attilanın ürəyinə daman bunlar imiş.

Attila Assinin şərtlərini məğrurluqla qəbul etdi, o, atlı üçün əlvərişli olmayan Katalaun çölündə döyüşə hazırlaşdı. Yerın relyefi romalıların xeyrinə idi. Yenə dəli bir hiss qırpaq sərkərdəsinin ürəyini yandırdı. Attila adətinin əksinə olaraq, hücumu ləngidirdi, sanki bir qüvvə onu saxlayırdı, ağılını bulandırırırdı.

Sərkərdənin inamsızlığı dərhal döyüşçülərə yayıldı, ordu narahat olmağa başladı. Səhər oldu, döyüş başlanmadı. Şübhələrin cəngində əzilən Attila az qala günortaya qədər vaxtı uzatdı. O, göylərə baxaraq susurdu, Assi də susurdu.

«Meydandan qaçmaq ölümdən betərdir» - nəhayət, ulu qırpaq öz uzun sükutunu qırdı, o, əmrini verəndə gün xeyli yüksəlmişdi.

«Ura» sədasi ilə atlılar hücumu keçdilər. Döyüş qəfil fırtına kimi başladı. Attilanın öz yetirməsi olan Assi qırpaqların taktikasını gözəlcə bilirdi. O, hər şeyi düzgün nəzərə almışdı. İlk hücum bir şey vermədi.

Attila belə hala rast gəlməmişdi. Qırpaqlar çaşıb qalmışdılar.

Məhz bu anda onların çarı öz əski müdrikliyini göstərdi, özünü ələ aldı. Ordunun içinə girdi və deyilməli sözü dedi. Onun yığcam ifadələri doğrayan qılıncın səsi kimi çöllülərin ürəyini coşdurdu:

«Müdafinə qorxu əlamətidir».

«Zərbəni kim vursa, ıgıd odur».

«İntiqam Tanrının böyük vergisidir».

«Qoy ruhunuz şövqə gəlsin, qəzəbiniz qaynasın».

«Qələbəyə gedəni ox tutmaz».

Son söz bu oldu: «Attila vuruşanda kim əlini yanına salsa, o dəfn olunub».

Sərkərdənin son nıdası qızğın «U-ra!» səsinə batdı – bu, qırpağın dilində «vur», «biç» demək idi.

Bir anda hər şey dəyişdi. Sanki dünya alt-üst oldu. Bu dəfə birləşmiş Avropa ordusu ilə necə lazımdır, elə döyüş getdi. Minlərlə düşmən cəsədi at ayaqlarının altında qaldı. Çöllülər gecə keçəndən xeyli sonra öz düşərgələrinə qayıtdılar. Yorğun idilər, ancaq üz-gözlərindən razılıq nuru töküldü. Səhər Attilanın Roma ordusuna rəhmi gəldi, onları axıracan qırmadı. Avropa tarixçiləri Assinin öz sınıq dəstəsi ilə kor-peşman geri qayıtmasını sonralar onun ayağına qələbə kimi yazdılar.

«Uduzmuş» çar əsrlər keçəndən sonra hadisələrin necə qiymətləndiriləcəyini bilmədən, ordusunu Romanın üstünə yeritdi. Şimali İtaliya şəhərlərindən keçdi, arxasında ancaq xarabalıqlar qalırdı. Roma şəhərinin girəcəyində başda Papa Lev olmaqla imperatorun səlahiyyətli nümayəndələri Attilanı gözləyirdilər. Ambula çölündə Attilaya yalvardılar ki, Romanın taleyini sülhlə həll etsin. Roma Papası diz çökdü. Imperator Valentinianı alçaltmaq üçün tələb etdi ki, imperator mülkündən çatacaq payla bacısı Qonorianı da Attilanın hüzuruna gətirsinlər. Sonralar Avropa tarixçilərinin «qalib» qələmə verdikləri imperator öz bacısının əlindən tutub onu qırpaq sərkərdəsinə təhvil verdi... O vaxtdan Roma «daimi şəhər» qaldı, yəni Attila onu dağıtmadı. Qırpaq çarı ağır qənimətlə evinə döndü, bədnam Avropa paytaxtını sağ-salamat arxada qoydu.

Bu döyüşün təsviri, bir simfoniya yazısı kimi, min il sonra da bu ulu həyat musiqisinin müəyyən akkordlarını canlandırmaq imkanı verir...

İordan yazır ki, Attilanın ordusunda yarım milyona qədər döyüşçü vardı. Bu rəqəm göstərir ki, Dəşti-Qıpçağın yalnız qərb xaqaanlıqlarında dörd milyondan çox əhali yaşayırmış - o zaman ordunun əhaliyə nisbəti 1:5 və ya 1:7 nisbətində imiş. Çətin ki, qalan Avropada bu qədər əhali yaşayırmış.

O halda belə çıxmırmı ki, onda Avropada hər iki nəfərdən biri qıpçaq köklü imiş? Belə çıxmırmı ki, IV əsrə qədər, yəni xalqların Böyük köçünə kimi Mərkəzi Avropa az qala bomboş idi. Sonralar siyasət xatirinə çöllülər milliyətlərini, dilini və dinini dəyişdilərə də, ata-baba adətlərindən qurtarmağa cəhd etmədilər. Zahirən də tam dəyişə bilmədilər: mavi gözləri, açıq rəngli saçları, qabarıq almacıq sümükləri ilə diqqəti çəkən enli sifətləri – xalis qıpçaq görünüşü. Adicə güzgü bu etnik əlamətləri onlara xatırlada bilər. Xarakterlərində, fiziologiyalarında yadigar qalmış əcdad əlamətləri çöllü mənsubiyyətlərinə şübhə yeri qoymur; zaman-zaman hər şey dəyişib, yalnız keçmişinin izləri sarsılmazca qalır – bu izlər insanların özləridir.

Unutqandırlar, ancaq insandırlar...

İndiki avropalıların başladığıları o uzaq zamanın coğrafi xəritəsinə baxsan, qərb dünyası bir qədər vəhşisayağı görünər. Mərkəzi Avropa sivilizasiya dünyasının dal qapısında idi. Onun mədəniyyəti dünya sivilizasiyasının beşiyi qədim Şərqdən ara-sıra bəxtinə düşən zərrələrdən qidalanmaqla məşğul idi. Təsadüfi deyil ki, Çayarası (Mesopotamiya), Hindistan, Çin ilə ilk əlaqəsi olan Avropa dövlətləri özlərinə mədəniyyət liderləri saymaq iddiasına düşüblər.

Sivilizasiya Şərqinə ən yaxın Qədim Yunanıstan idi. Buna görə də Avropa mədəniyyəti burada doğulmağa başladı. Sonralar Qədim Roma Aralıq dənizindəki ticarət yollarını əlinə keçirərək yunanları şərq yollarında sıxışdırdı. Məhz Aralıq dənizi ətrafında avropalıların oykumeniası müəyyənləşir (*yunanların öz düşüncələrinə görə, dünyada ilk yaşayış, ilk mədəniyyət onların vətəninə başlanır – bu anlayışa «oykumenia» deyiblər – T.H.*).

Yunanıstanda və Romada gəmi qayırdılar, ancaq quruda hərəkət üçün onların bir vasitələri yox idi. Çox qədım, yarım vəhşi Avropanın mədəni ölkələrlə əlaqəsi yox idi. Onlara məhz bu gəmilər güc gətirirdi, sərhədləri gəmilər genişləndirirdi, bu gəmilər Yunanıstanı və Romanı başqa ölkələrlə əlaqələndirirdi, nəticədə bu dövlətlərə güdrət gəldi.

Buna görə Yunanıstanın şimal sərhədləri Aralıq və onunla qonşu dənizlərin sərhədlərindən uzağa getmir. Düzdür, romalılar nail olublar ki, «bütün yollar Romaya aparsın», «ancaq bu «bütün yollar» Nuh əyamından qalma kimi üç-dörd cığır idi ki, onlarla da hərdən bir arabalar cırıldaya-cırıldaya sürünərdi.

Karvan yolları Avropa üçün yaranmayıb – o, gününü yelkənlərlə keçirərdi, təkərlə dostluq etməzdi.

IV əsrə qədər uzaq Sibirədən, Altaydan narahat qıpçaqlar gələndə qədər belə idi. Bu, xüsusən qeyd olunmalıdır ki, onlar dənizlə gəlmədilər, məhz quru ilə gəldilər.

Mərkəzi Avropada Dunay vadisində çöllük var, qıpçaqların kiçik bir hissəsi orada yerləşdi.

Onların gəməsi yox idi, yüngül minik arabaları (bricça) var idi. Bu arabalara yol lazım deyildi – dağdan-daşdan, dərədən-tərəpədən, meşədən-bataqlıqdan, hər yerdən keçərdi.

Tarixi ədəbiyyatda qıpçaqların «vəhşiliyindən» çox yazıblar, ancaq texniki bacarıqlarından təxminən heç nə deməyiblər.

Onların çadırı arabaları ilə hər havada və istənilən məsafəyə səyahət etmək olardı. Onun içində yaşamaq olardı. Ev tikincə rahatlanmaq üçün hər şəraiti vardı. Bunlar təkərlər üstə ev idi. Çöllülərin-qıpçaqların çölün sərt təbiət şəraitlərində fantastik çevikliyi bununla bağlı idi. Onların kəşfi idi, ancaq özləri istifadə edə bilirdilər və ancaq bunun sərtliklərinə də özləri dözərdilər. Bütün bu bəşəri-mədəni çevikliyinə, müxtəlif iqlimləri özünə tabe etmək istedadına avropalılar birçə ad veriblər: köçərilər. Bu tarixi akt çöllülərin qəhrəmanlıq tarixinə çıxarılan cəza hökmüdür. Bır də ki, axı bunlar niyə köçəridilər? Niyə öz vətənlərində köçənlik ediblər?

Bəli, çöllülər çılpaq çöllərdə və meşə - çöllərdə min kilometrərlə

V əsrdən Altay kimerləri sakitea özünü itirmiş qıpçaqları seyr edirlər...
...Vyana, Paris, Praqa. Köln, Münhen, Kiyev, Lübyana, Sofiya, Budapeşt, Barselona,
London, Venesiya, Milan, Lissabon... hər yerdə kimerlər, hər yerdə qıpçaqlar.

yol qət edirdilər. Hərəkət edən ev-çadırlarda, təkərli çovustanda xörək bişirərdilər, belə şərait üçün onlar *sumavar* da düzəltdimşidilər (sonralar buna «rus samovarı» dedilər). Axır ki, bu uzun yürüş-səfərin tacı, nəhayət, kontinental Avropa və Asyanın (Avrasiya) məskunlaşdırılması oldu. Bunu görməmək üçün kor olmaq gərəkdir.

Görmürükmü, əsrlərlə köçəri qaraçılar bir qarış yeri məskən etməyiblər. Bəs bu fundamental və köklü qıpçaq xalqını köçəri söyüşü ilə niyə damğalayırlar. Bunlar yerişən çadırlar, arabalar, köşklərlə yeni-yeni torpaqlar məskunlaşdırırlar (*bəs yunanlar İsgəndərin yürüşlərini işğal yox, öz torpaqlarının genişləndirilməsi adlandırırıdılar – T.H.*). Məskunlaşmaq odur ki, gələsən, qalasan və kök atasın (*daha İsgəndərin işğal yerləri kimi göz qırpmında xəritədən silinməyəsən – T.H.*). Qıpçaqlar belə etdilər.

Dəştü-Qıpçaq Avropada ilk ölkə oldu ki, dəniz havasından asılı olmadı (*ancaq sakit dənizdə hərəkət edəsən, Fırtınada oturub gözləyəsən*

– T.H.). Bu ölkənin öz qanunları, qaydaları vardı. Bununla belə, bu çöl xalqının adına «köçəriliyi» bir yarlıq kimi bərkidiblər.

Bəs şahid olanlar bu «köçərilər» barəsində nə deyiblər? Bizans elçisi Priskin qeydləri saxlanıb – o, Attilanın yanında olub. Bu qeydlər o cəhətləri ilə maraqlıdır ki, orada müəllifin Attila ilə görüş zamanı keçirdiyi hiss əks olunur. Prisk yazır: «Bir neçə çaydan keçərək bir nəhəng kəndə* çatdıq. Attilanın sarayı burada idi. Bizə dedilər ki, bu, Attilanın başqa yerlərdəki saraylarından daha gözəldir. O, tirlərdən və taxta lövhələrdən tikilmişdi, məharətlə cilalanmışdı, ağac hasarla dövrələnmişdi – bu hasar, sarayı qorumaqdan çox, ona gözəllik verirdi». Çarın sarayını çadırşəkili damlarla, gümbəz və qüllələrlə bəzədilər, bunlar sarayı bürüyən hasarın üstündəki canlı keşikçilər kimi görünürdülər. Türkçə belə hasara «kıtay» deyərdir. Avropa belə arxitektura bilmirdi.

Çar sarayının yanında çariçə Kirəkənin köşkü görünürdü. Prisk bu köşkü «terem» adlandırır. Rus dilində bu sözü yunan sözü sayırlar. Qəribədir, axı Priskin özü «teremi» ilk dəfə burada, Attilanın yanında olarkən görüb. «Terem» türk sözü tərək (dirək), ağac sözündəndir (*ruscadakı derevo da ondandır – T.H.*). «Terem» ağacdən, tirdən (dirəkdən) tikilmiş ev, köşk deməkdir. Arxeologiyada «doğrama mədəniyyəti» deyilən termin var. Bu arxitektura 4 min il bundan əvvəl yaranıb – məharətlə doğranıb cilalanmış-hamarlanmış tirlərdən-dirəklərdən dünyada ilk dəfə gözəl binalar tikiblər. Bu tirdən möhtəşəm binaları görəndə avropalı Priskin gözləri kəlləsinə çıxır.

Arxeoloqlar doğrama mədəniyyəti ilə bağlı məhz qədim qıpçaq qəbirlərində çox əşyalar tapıblar, qəbirlər də həmin evlərin tıpidədir. Görünür, bu o dövr imiş ki, ölənə o dünyaya «evi», ev əşyaları, qulları və atı ilə «yola salarmışlar». Görünür, «domovina» sözü də buradan törəyir, qıpçaq tabutlarının üstünün maili düzəldilməsi də buradandır. Qədim qıpçaq qəbir-kurqanları da, yaşayış məntəqələrinin qalıqları da həmin doğrama tikintilərinin məzmunundadır.

Bu, «ağac-doğrama» izləri Avropanın məhz qıpçaqlar yaşayan çöl və meşə-çöl bölgələrindədir. Başqa ölkələrdə bu tip tikintiyə ümumiyyətlə

Burada «kənd» qədim türkcədəki «şahar» mənasındadır – indi Dəşkənd. Samarqənd toponimlərində qalır. – T.H.

yətlə təsadüf olunmur. Burada heç mübahisəyə bənzər sözlərə də ehtiyac yoxdur. Hər şey çoxdan tədqiq olunub. Və unudulub.

Tapılan məzarlıqlar Dəşti-Qıpçağın tarixçi İordan deyən sərhədlərinin içərisindədir, onun göstərdiyi sərhədləri təsdiqləyir. Həqiqətən, Dəşti-Qıpçağın coğrafiyası məlum və konkretidir: Dunay və Dnestr hövzələri, Dnepr, Volqa (İdil), Don və Uralın (Yaikin) orta və cənub axarları, həmçinin Qazaxıstan çölləri və Sibir. Həmin qəbirlər bu hüdudlardadır.

Belə çıxır ki, yalnız yazılı sənədlər yox, qəbiristan qurğuları da Tarixin məhkəməsində şahid kimi iştirak edə bilirlər. Rus və Avropa tarixlərinin susduğu yerlərdə məzarlıqlar qıpçağın lehinə danışır.

Çar Attilanın paytaxtında təxminən bütün evlər doğranmış tirlərdən tikilmişdir. Tir tirlə baş-başa qoyulur, tikilən evə ya «terəm» deyərildilər (kübarlar üçün olanda), ya da sadə adamlar və kazaklar üçün tikilənləri «isb» adlandırırıldı. «İsb» sözü türkcə «isti ev» deməkdir (*issi+əb//ev. İsti sözünün qədim kökü «is»dir, «ev» sözü Orxon abidələrində «əb» kimi işlənir. Həm də yazıda «əb» sözünün başında sait yazılmır. Buna görə də İsb sözü deyilən mənada tamamilə özünü doğruldur – T.H.*)

İsb kiçik ailə üçün dörddivarlı olurdu.

Çox vaxt qıpçaqlar daxmalar tikərdilər. Bu da tirlərdən olardı, altı və ya səkkizdivarlı tikilərdi. Sahəsinə görə daxma isbdən çox böyük olardı. Daxmanın girəcəyi metr, metr yarım dərinliyində yerə enərdi.

Tikilini qəsdən dərinə salırdılar: qışda divarlar donmasın, İsbdə isə döşəməyə yastı taxtalar döşərdilər, onu isitmək üçün dərinləşdirməyə ehtiyac qalmırdı.

Qıpçaq yaşayış yerləri müxtəlif cür qızdırılırdı. Daxmada evin ortasında açıq ocaq qalardı. İçəridə çox adam olardı, buna görə də soyuqluq hiss olunmazdı (*görünür, bu, bizdə son vaxtlara qədər gördüyümüz «dam» adlanan ev tipidir. Dam evlərinin divarları qazılmış torpağın dərinliyindən ibarət olur. Evin üstündə açıq ocağın üstüsünü çəkmək üçün bacası olardı. Yəqin ki, təsvir olunan həmin qıpçaq daxmasında da üstünü çəkən baca var imiş – T.H.*)

Arxeoloqların fikrincə, daxma isbdən daha qədimdir, üç min ildən çox yaşı var. İsb Altayda, Sayanda və Cənubi Sibirin müxtəlif yerlərində meydana gəlib. İsb meydana gələndə artıq qıpçaqlar sobanı da fikirləşmişdilər.

Əsrlər keçdikcə sobanın forması dəyişilib: sobanın üstündə yatarlıqlar, xörək bişirərdilər, hətta sobanın üstündə buğ qəbul edərdilər. Birini evdə sol küncə yaxın qoyardılar; birini yay zamanı üçün bayırda, həyətdə düzəldərdilər. Birini də bir yardımçı tikilidə hazırlar və onda ancaq çörək bişirərdilər.

Çar Attilanın şəhərində Bizans elçisi Priski təəccüb bürüyürdü, hər addımda təzə bir şeylə qarşılaşırdı, indiyə qədər görmədiyi bir yeniliyə rast gəlirdi. Elçini qıpçağın hamamı heyretə gətirdi; beləsinə heç vaxt görməmişdi. Burada adət imiş ki, uzun yoldan gələn qonaq birbaşa girsin, özünü buğa versin, dincəlsin.

Qıpçaqların paytaxtında ağacdan olmayan binalar ancaq hamamlar idi – apaq daşlardan tikilərdi.

Hamamın tarixi dünyanın özü qədər qədimdir. Bütün adilikləri ilə yanaşı, hamam o qədər də sadə şey olmayıb. Qədim Misir hamamı çinlilərinkindən fərqlənib. Avropada öz hamam ənənəsi olub. Şərqdə, Sibirə çinlilərin hamam tipi işlənib. Avropalılar isti suda sabunla yuyunublar. Sibirililər üçün suyun yox, hamamdakı havanın temperaturu əsas olub. Onların hamamı su hamamı yox, buxar hava hamamı olub.

Nə isə, «rus hamamı», «rus teremı» (köşkü), «rus sobası», «rus samovarı» ifadələrində tələskənlik var. Bu, qıpçağın məişətindən xəbərsizliyin nəticəsidir.

Qıpçaq xalqı hələ mənən ölməyib, onun mədəni irsini dağıtmaq, pay-püşk etmək özünə «böyük» damğası vuran xalqlara yaraşarmı? Əsil böyük xalq zamanın yolunda özünü çaqqal kimi aparmaz.

Prisk çöllülərin haqqında yazırdı: «Onlar müharibədən sonra sərbəst və qayğısız yaşayırlar. Kimin nəyi var, onunla kifayətlənir». Prisk şəhərdə bir yunanla rastlaşır, əsir alınmış. Söhbətləşirlər, təklif edir ki, onunla vətənə qayıtsın. Kələlikdən yeni azad olmuş yunan vətənə qayıtmaqdan imtina edir, qıpçaqların içərisində Bizansdakından daha yaxşı güzəran

keçirdiyini söyləyir. Buyurun, qanıçən, vəhşi, barbar kimi qələmə verilən çöllülər-qıpçaqlar belə idilər – kölə onların xoş rəftarından ayrılı bilmir.

Yenə Priskın gördüklərinə söykənirik, özümüzədən heç nə artırmırıq. Kübarlar üçün tikilmiş köşkə girən bizanslı anlaya bilmir ki, bu tirləri necə yonub, necə uc-uca qoyublar ki, bina belə dairəvi görünür. Halbuki, o heç dairəvi deyildi. Məsələn, çariçə Kırəkənin dairəvilik təsiri buraxan köşkü, əslində, səkkiz küncü bir otaq idi. Bu quruluşu çöl memarlığı belə tələb edirdi. Prisk çariçənin istirahət otağına keçməsinə belə təsvir edir: «Mən dayanmış barbarların (*onda yunanlar ümumiyyətlə, yad adama, vərdiş etmədikləri şəxslərə belə deyirdilər, onda barbar sözü mənfi mənada işlənmirdi – T.H.*) yanından içəri keçdim. Və çariçə Kırəkəni yumşaq yataqda dirsəklənmiş gördüm. Döşəməyə yun xalılar sərilmişdi. Onun üzərində gəzirdilər. Çariçənin ətrafında qullar dayanmışdılar. Onun qarşısında döşəmədə kənizlər oturmuşdular. Onlar barbar qadınların paltarları üstünə bəzək üçün atdıqları kətan örtükləri müxtəlif rənglərlə naxışlayırdılar. Mən Kırəkəyə yaxınlaşdı onu salamladım. Hədiyyəmi verib çıxdım».

Bu səhnədə də, Priskın bütün təsvirlərində olduğu kimi, heç bir vəhşilik əlamətinə işarə olunmur, indiki təbirlə qıpçaqların ayağına bədnəyyətlərin yazdıqları barbarlıq deyilən heç nə yoxdur. Burada başqa şey də diqqəti çəkir – məişət detalları. Bunlar çöllülərin sonrakı nəsilərində yaxşı qorunub saxlanıb. Və görünür, məhz bunlar da yenilik kimi bizanslının diqqətini özünə çəkib.

Döşəmələr yun xalılarla döşənmişdi, onların üstündə gəzirdilər. Bu keçə xalılar çöllülərə xas idi və bunlar bizanslının yaxşı tanıdığı Urmiya türklərinin xalılarından fərqlənirdi. Görünür, o zamana qədər avropalılara keçə hazırlama üsulu məlum olmayıb. Görünür, altı gön keçə ayaqqabı, yundan basılmış uzunboğaz çəkmə və qıpçaqların gündəlik məişətini təşkil edən bəzi xırdavatlar avropalılara məlum deyildi. Bu, ayrı mədəniyyət idi, Avropa mədəniyyətindən fərqlənirdi – bu, Sibir iqlimində törəmiş mədəniyyət idi.

Müşahidələrimdən biri bizanslının vicdanına işarə edir – bunu deməyə bilərdi ki, Bizans elçisinin orada olduğu zaman qaravaşlar – kə-

nizlər nə edirdilər. Pis olmazdı ki, bunun adını soruşaydı. Bu, «hun»dır. İndi də qıpçaq qadınları onunla paltarlarını bəzəyirlər. İndi onların qədim milli geyimlərinin vacib elementi olan bu şeyə *şal* (baş yaylığı) və ya *örpək* (yenə baş yaylığı) deyirlər. Bunun ən düzünü qutsullar (Karpət ukraynalıları) işlədirlər: *huna*. Hunanı məcnun söyüdü qadınlarını xatırladan uzun saçaqlı qotazlar və fırçalarla bəzədilər. Kilsə üçün ağ, bayramlar və gündəlik məişət üçün alabəzək hunalar daşıyırdılar. Bu, adət idi. Bəlkə qıpçaq qadınlarını gözəl göstərən əlamətlərdən biri də bu olub?

Atılanın adamları haqqında Prisk yazırdı: «Onlar (kişilər) rəngsiz yundan hazırlanmış qısa mahut yarımkafanlar geyərdilər. Bu parçanı onların qadınları əyirər və toxuyardılar. Ağ, geniş şalvarları vardı. Ayaqlarında üstü köşə ilə bağlanan göndən ayaqqabı daşıyırdılar. Xüsusilə səmimi, yumşaq rəttarları, yaxın adamlarına hədsiz sevgiləri ilə diqqəti çəkərdilər. Qadınların geyimləri səliqəli və qıvrıq idi, alt köynəyindən və tünd mavi üst köynəyindən (kofta) ibarət idi – açıq rəngli göbə ilə haşiyələnirdi və haşiyəsiz də olurdu; yubka boyunca buraxılmış ağ rubaşkaları; rubaşkalalarının boynunda və biləkdən qolunda qırçınlar vardı, bu qırçınlar tora-şəbəkəyə (krujevaya) bənzərdi. Qızlar başıaçıq gözəllər, saçlarını müxtəlif şəkili və rəngli metal telbasanların altına yığırlar, hamısı, hətta üçyaşlı qızlar da sırğa, bıləzik və üzük daşıyırdılar».

Qeyd etməliyik ki, bu «barbarların» geyimləri neçə əsrlərdir ki, az qala dəyişməyib. İndi kökü çöllülərə gedən xalqların hamısı yenə həmin geyimləri geyir: ukraynalılar, kazaklar, çuvaşlar və başqaları.

Prisk Atılanın istirahət anlarından da danışır. O, qıpçaq sərkərdəsini öz həmsöyləri ilə bir ziyafətdə görüb. Qıpçaqların süfrə mədəniyyətini təsvir edir, o da dəyişməyib. «Oz alaçıqımıza getdik. Orestov' ata gəldi ki, Atıla bizi ziyafətə dəvət edir». Burada Priskın söhbətini kəsirik ki, oxucunun diqqətini çox vacib bir fakta yönəldək: Atılanın yanında din xadimi Orestov ata olub, görünür, o, görkəmli sərkərdənin keşişi imiş.

· Uruz adının qədim yunan mənbələrində müht *Ores* şəklində verilməsi göstərir ki, bu ad Uruz və tav (qıpçaqlarda dağ sözü belə işlənir) hissələrindən ibarətdir – Uruzdağ deməkdir – T H

Orestov ata bızanslı qonaqların ardınca «öz ölkələrinin adəti ilə gəlibmiş, göstərsin ki, biz də süfrə arxasına keçməzdən əvvəl dua edirik».

Dua, üç dəfə xaç rəmzi çevirmək və sonra süfrə. 450-ci ildə Dəşti-Qıpçaqda adət belə idi. Prisk bu faktı qeydə alıb. Bu adəti qıpçaqlarda IV əsrin 30-cu illərində tarixçi Favst Bizand yazırdı ki, Qafqaziya çöllərinin xristianlaşmasında qıpçaqlar iştirak ediblər. Daha sonralar onun dediklərini tarixçi Monsey Xorenski təsdiqləyib.

Prisk qeyd edib ki, təkcə süfrə ilə bağlı yox, bütün vacib işlərdə qıpçaqlar dua oxuyar, üç dəfə xaç çevirər, sonra işə başlardılar.

Stol arxasında necə otururdular? Stolun başında məclisin yiyəsi sağ tərəfində ən hörmətli adamlar oturardı. «Attilanın böyük oğlu atasının oturduğu cərgənin axırında oturur, atasına hörmət əlaməti kimi gözlərini yerə zilləyirdi».

Tostdan sonra içki içilməsində də stol ətrafında oturanların rəngi gözlənirmiş: yaşlı adam bədəni ilkin dodağına yaxınlaşdırarmış, hamı ona baxar və yaş ardıcılığı ilə içərmişlər.

Prisk yazır: «Öz qaydası ilə hamı oturandan sonra saqi Attilaya yaxınlaşır, şərab dolu camı ona verir. Attila bədəni alıb ilkin sağında oturan birinci adamı salamlayır. İlk salamlanma şərəfi qisməti olan şəxs ayağa durar, Attila bədəsini içib saqiyə qaytarınca və sonra ağzına bir tikə yemək alınca oturmazdı. O oturandan sonra iştirakçılardan hər biri həmin ehtiram qaydasını təkrar edərdi: bədəni saqidən alar, sərkərdəyə ehtiramını göstərüb, şərabdən dadıb oturardı. Hər kəsə bir saqi qulluq edirdi». Sonra, ikinci, qonağı, ondan sonra da yerdə qalanların hamısını isə bir yerdə elə salamlarmışlar.

Qonaqlıq gedən otaqlarda yaşıl ağac havası duyularmış. Divar boyu geniş skamyalar varmış, qarşılarında böyük palıd stollar dayanarmış. Çarın yatağı bir otaqdan ibarət imiş. Taxta çıxmaq üçün bir neçə pillə varmış. Bu şərəfli məqama tver deyirmişlər (*bu, əsil qıpçaq sözüdür və uca yer deməkdir – tərkibi: tav [dağ, uca] və er [ur] - vüksəklik*). *Deməli, ən uca vüksəklik deməkdir – T.H.*). Onun qarşısından zərif alabəzək pərdə asarmışlar. Bu maraqlı deyilmi ki, Kiyev salnamələrinin şəkillərində məhz belə «tverlər» (hökmdar taxtları) əks olunubdur.

Ayrı cür ola bilməzdi.

Yeməklər gümüş qablarda verilməmiş. Şərab qızıl və gümüş camlarda gətirilərmiş – arxeoloqlar bunlardan aşkar etmişlər. Və bunlar da Kiyev salnamələrinin rəsmlərində var.

Ancaq qıpçaq sərkərdəsi, bütün dahilərdə olduğu kimi, özünü çox sadə aparmışdır. O, ağac camdan şərab içmiş, ağacdən olan qabdan xörək yemiş və ancaq qaynanmış ət yemişdir. Süfrəyə bal suyu və arpa və ya darıdan hazırlanmış, yüngülcə məstlik verən qonur rəngli içki gətirilib.

Sonra masadan nəğmə çağlayırmış – mərasim nəğmələri, ürəkaçan şərqiylər könüllərə axar və oturanları məst edərmiş.

Çöllülər heç vaxt nəğməsiz olmayıblar – nə V əsrdə, nə ondan əvvəl, nə də ondan sonra. «Nəğmələrdən sonra eybəcər görünüşdə biri irəli çıxıb qəribə, boş, mənasız sözlər deyib camaatı güldürürdü». Buradan, məhz ulu Attilanı yamsılayaraq Avropa kralları təlxək saxlamağa başlamayıblarmı? Bunlar kralların gözünün içinə eyiblərini deyiblər. Attila bütün ətrafdakılarla öz təlxəyinə gülürmüş.

Əlbəttə, Attilanın böyüklüyü masa ətrafındakı əyləncələrdə yox, başqa şeydə idi. O, çar kimi yox, sadə geyinib. Böyük qıpçaq sərkərdələrində öz həmsöylərindən fərqlənmək istəyi olmayıb. Təntənəli və bədəni eybəcərləşdirən paltarlar geyməyiblər. Qıpçaq çarları xalqa məxsus sadəliklə geyiniblər, onlar əməlləri ilə fərqlənib, əməlləri ilə yüksəkdə durublar. O vaxtlar Dəşti-Qıpçaqda insana öz işinə görə qiymət verirdilər. Attila «hər şeydə ölçülü-biçili görünürdü. Məclisdəkilərə qızıl və gümüş bədələr gətirilirdi, ona ağacdən. Paltarı da sadə idi və səliqəsindən başqa heç nəyi ilə fərqlənməzdi. Başqalarındakının əksinə olaraq, nə qılını, nə barbar ayaqqabısının qaytanları, nə atının cילו vü qızılla, qaş-daşla bəzənməzdi».

Qıpçaq mütləq papaq qoyardı. Kübarlar (üzdənlər) qaragül papağı, azad, sıravı adamlar (kazaklar) adi qoyun dərisindən papaq geyirdilər. Papaq qoymaq qullara qadağan olunmuşdu. Bu, milli geyim elementi idi. Yayda günlüklü papaq (şapka) qoyurlarmış. İlin bütün günləri əsil kişilər, xüsusilə at üstündə, başlıq gəzdirməliydilər.

Qədimdən qalmış şəkillərdə qıpçağın xarici görünüşü əks olunub, əyri qılıncları (şaşka) göstərilib – bununla onlar at belində düşmənin üstünə uçardılar. Avropalılar bilməzlikdən bunu adi qılınclardan fərqləndirməyiblər. Qıpçağın özünəməxsus saçı olub. O dövrün tarixçisi Moisey Xaqankətli qıpçaqların saçlarını qırxdırmayıb hörükcüklər hörmək adətlərini təsvir edir. Hücuma keçərkən qıpçaq atlılarının dəbilqəsinin altından çıxıb yellənən tükləri, hörükləri düşmənin ürəyinə vahimə salırmış.

Qıpçaqlar haqqında yazılı mənbələr neçə dəfə dəyişib, ancaq arxeoloji abidələrin öyrənilməsi qıpçaqlar barəsindəki uydurma böhtanları rədd edir.

Dövlət Ermitajında və ya A.S. Puşkin adına təsviri sənət muzeyində qıpçaqlarla bağlı bir eksponata rast gəlməzsən. Ancaq bu muzeylərin ehtiyat eksponat kolleksiyalarının arasında nadir sənət inciləri var ki, nümayiş etdirilməsi qadağandır. Bunlar Çöl mədəniyyətidir, qıpçağındır.

Çöl mədəniyyətinə bu ögey münasibət Rusiyada doğulmayıb, Rusiya bu münasibəti latın müəllif Ammian Marsellinin «Tarix» kitabından hazır şəkildə alıb. Orada IV əsrdə qıpçaqların ilk dəfə Azovruxası çöllərə (Marsellinin ifadəsincə: Meioti bataqlığı) gəlməsindən məlumatlar verilir.

Marsellinin sözüə görə, qıpçaqlar enli kürəkləri ilə seçilirdilər, saqqalları yox idi, üzləri «eybəcər idi, axtalanmış adamın sifətinə bənzərdi». Əlbəttə, o zaman avropalılar qıpçaqlar barəsində az şey bilirdilər. Yoxsa Marsellin onların qatlanmış zabitəli dəri papağına «əyri şabka», uzunboğaz dəri çəkmələrinə «yumşaq uzun ayaqqabı» deməzdi.

Marsellin yazır: «Onların müəyyən yaşayış yeri, ev-ocağı, qanunları və sabit həyat tərzii yoxdur. Qaçqın kimi müxtəlif yerlərə köçürlər, ömürlərini arabada keçirirlər. Bu arabaların üstü ağac qabığından hazırlanmış maili çadırla örtülür. Bir otlu yerə çatan kimi çadır-arabalarını dairə şəklində saxırlar. Vəhşi kimi yeyirlər. Ətrafdakı yemi mal-qara məhv edəndən sonra, necə deyərlər, arabalardan ibarət şəhərlərini irəli köçürürlər. Önlərinə qoşqu heyvanlarını və sürüləri otara-otara aparırlar. Atlarına xüsusi qayğı göstərilir. Yaşına və cinsinə görə mühərribəyə yaramayan adamlar çadır-arabaların səmtində yerləşər və dinc əməklə məşğul olurlar».

Təəccüblüdür: Marsellinin bu xoşagəlməz təsviri çox obyektivdir. O bunu deyir ki, «uşaqlığından at üstündə gəzməyə vərmiş gənc piyada yeriməyi şəxsiyyəti üçün eyib sayar». Qıpçaqlar atlı camaatdır. Onlar atla boy atırlar. At üstündə döyüşlər. Uşağa əvvəlcə at üstündə oturmağı, sonra yeriməyi öyrədirlər.

Əlbəttə, Marsellinin bəzi sözlərinin şərhə ehtiyacı var.

Əgər söhbət IV əsrin sonundan gədirsə, bunu da əlavə etmək gərəkdir: o vaxt Don uğrunda döyüş təzəcə qurtarmışdı – qıpçaqlar alanlara qalıb gəlmışdilər. Don çöllərinin məskunlaşması yeni-yeni başlayırdı. Təbii ki, ilk vaxtlarda çadır arabalarda yaşayırdılar (*bu, böyük, əvəzsiz mədəniyyətdir, insanın yeni yurd tutma mədəniyyətidir, buna istehza etmək əvəzinə, heyrət etmək lazımdır – T.H*). Burada uşaqlar doğulurdu. Əlbəttə, bu uşaqlar «sənin Vətənin haradır?» sualına cavab verməkdə çətinlik çəkə bilər.

İnsanlar yeni yaşayış məntəqəsi üçün yer seçirdilər. Onlar böyük bir ərazini gözdə tuturdular – buranı tale onlara Vətən yazmışdı. Yeni Vətən – *Ana dol*. Qıpçaqlar bu yerləri yaşayış yerinə çevirdilər. Donun tarixini – ora-bura çəkməsinlər – Don şəhərlərinin tarixi IV əsrdən başlayır, ona qədər canavarlar ulayan boş çöllər idi.

Hər halda, Marsellinin təsvirləri qiymətlidir. O, bir şey deyir, ancaq başqa məna alınır, hətta bəzən gülməli çıxır. Məsələn, yazırdı ki, qıpçaqlar «vəhşi kimi yeyirlər». Bu, nə olan şeydir?

Heç demə, o zamanlar avropalılar əllə yeyirmişlər, çöllülərin işlətdiyi mətbəx əşyaları onlara məlum deyildi. Düzdür, qaşığı Avropada ilk olub, ancaq çəngəl XIII-XV əsrlərdən əvvələ getmir. Yaxşı, «vəhşi kimi» yeyən kimdir? Sual açıq qalır.

Qıpçaqların silahları haqqında Marsellinin məlumatlarını arxeoloji tapıntılar təsdiqləyir. Gərək təhlil edib qiymət verəsən. Şaşka – əyri qılınclı. Bu yüngül qılınclı ağır qılınclı (мечь) müqayisədə üstünlüyünün izahı ehtiyacı yoxdur: atlı döyüşçü şaşka ilə daha tez biçir, nəinki ağır qılınclı rəqib. Şaşka ilə zərbə daha kəsici olsun deyə, üzəngini fikirləşiblər – ayağa dayaq olsun.

Ox da qıpçağın sevimli aləti idi. Çöllülər quşu gözündən vururdular, ox atmağın ustası idilər. Arxeoloqların tapıntılarına görə, qıpçaqların oxları həm formasına, həm də ölçüsünə görə fərqlənib. Oxların ucluqları da müxtəlif olub: harpuna oxşar (*harpun iri dəniz heyvanlarını ovlamaq üçün nəhəng nizə olub – T.H.*) üçpərli başlığı olub, böyükdən deşiyi olduğu üçün uçanda «fit» vermiş.

Çöllü oxu dünya silah tarixinə «türk ox tipi» adı ilə daxil olub. Avropalıların təbircə buna «ağır ox» deyilir. Uzunluğu metr yarımdir. Bunu dartmaq üçün daha böyük güc gərək olub. Və bu ox düşmənin zi rehli geyimini pambıq kimi deşirmiş.

Dəşti-Qıpçaqda xüsusi gözlənən, əcnəbilərin buraxılmadığı şəhərlər olub. Bunlardan biri Tula şəhəridir (türkcə: dolu/tolu). V əsrdən burada silah düzəldən dəmirçilər-ustalar olublar. Şəhər Oka çayı bölgəsində bina edilib, orada dəmir külçəsi mədəni var. Belə bir şəhər Belqorod yaxınlığında da olub, görünür, başqaları da varmış.

Hər bir qıpçaq hökmdarı müdrik olub, uzaqgörən olub. Onlar güclü ölkə yaratdılar: IV əsrdə Avropa onunla tanış olur. Bu ölkədə adı günlər də vardı, bayram günləri də.

Məsələn, Attila ov mərasimi düzəltməyi sevirmiş – oraya seçmə adamlar dəvət olunmuş, ovlama yarışında isə lap tək-tək adam iştirak edirmiş. Qıpçaqlar ancaq at üstündə ov edərdilər. Çapa-çapa ayı, qaban və ya maralın boynunu güz və ya balta ilə vurardılar. Belə ovda itdən istifadə etməzdilər, onu mürdar sayardılar. Avropalıları heyran edən qızılquşla ov idi.

Rus dilində indi işlənən sokol (**sok-kol** – qolda oturan) və berkut (**ber//ver-kut//qut** – xeyir ver, ovu ver) quşlarının adı da türkcədir.

Ayını hasar içinə salıb, onunla təkbətək döyüşə çıxıb bıçağını və ya nızəsini bir anda onun ürəyinə saplayan qıpçağın fiziki gücü və məharəti baxanları heyran qoyurdu. Qıpçaq belə fiziki təlim alırdı, beləcə böyüyürdü, möhkəmlənirdi.

Yumruq döyüşündə iştirak böyük şöhrət sayılırdı. Əvvəl uşaqlar meydana çıxardılar – birinin burnu qanayanda yumruqlaşmanı dayandırdılar. Sonra cavanlar başladılar. Möhkəm qayda vardı, qaydanı po-

zan olsa, yerindəcə öldürərdilər. Bu dəmir yumruqların dəmir intizamı qıpçaq cəmiyyətinin qanunu idi.

Attilanın və onun əhatəsinin belə məişət təfərrüatına bəlkə ehtiyac olmazdı – ancaq onun haqqında oxuculara axı heç nə məlum deyil.

Qoy indiki qıpçaqlar görsünlər ki, onların əcdadları «vəhşi köçərilər» olmayıblar. Köçəri o kəslər idi ki, bir az sonra qıpçağı nəinki Rusiyanın tarixindən, hətta öz ulu qıpçaq tarixindən sildilər. Beləcə, Çölü hər yoldan keçən sərsərinin və özlərinin gizlənən cinayətkarlarının məskəninə döndərdilər.

Attila da Dəşti-Qıpçağın özü kimidir, bəlkə o özü də həddindən artıq inamın və ürəyiyumşaqlığın ucbatından ölüb. Tarixçilər susurlar: İldigu adlı o gözəl kim idi ki, ürəyi çevgi ilə dolu Attilanın baxışını özü nə cəlb etdi. Ya bu gözəli də romalılar göndərmişdilər, ya da dünyada Allahın iradəsindən başqa heç nə yoxdur. Nə isə, 453-cü ildə ulu sərkərdə növbəti sevgisinin əsiri oldu. Böyük sevgi ziyafətsiz, şirin gecəsiz olmur.

Bu haqda İordən görün nə yazır: «Toydakı böyük ləzzətdən zəifləyərək... o uzanmışdı, qan içində üzürdü. Adətən, onun burnundan qan açılırmış. Ancaq bu dəfə öz yolunu bağlı görüb qan boğazdan axırdı. Onu boğdu. Mühərribələrdə şöhrətlənmiş kral sərxoşluqla belə biabırçı bir ölümə qovuşdu.»

Attilanın ölümü avropalıları necə sevindirdi? İordən hər hərfi sevincə nəfəs alır. İordən dediyinə görə, həmin faciə gecəsində uzaq Konstantinopolda imperator Markian yuxu görür. Guya yuxuda görür ki, Attilanın oxu sınıb.

Dünyada təəccüblü şeylər olur. Axı əvvəllər də Attilaya qəsdlər edilmişdi. Bəs indi? İnanmaq olmur.

Bu şübhəni təsdiqləmək üçün yenə İordənə qulaq asaq – o, Avropanın nəhayətsiz şadlığını gizlətməyi ya bacarmayıb, ya da heç gizlətmək istəməyib: «Böyük imperiyalar üçün Attila o qədər dəhşətli idi ki, bu ölüm çarlara hədiyyədən də yüksək idi».

Ağır etirafdır – güzgüdən hər şey düzünə oxunur. Attiladan qorxurdular və hətta ölümünü hədiyyə sayırdılar.

Bu kədər Dəşti-Qırçaq əhlini dəli etmişdi, sərkərdənin havayından ölümü onları yandırdı. Adətlə: kişilər çəngə-çəngə saçlarını yolurdular, dirnaqları ilə sifətlərində şırım açırdılar. Ulu döyüşçü ölüb, onu göz yaşı ilə yox, qanla ağlamaq lazım idi.

Çöldə dərin yas başladı. Açıq çöldə ipəkdən çadır qurdular, dünyasını vaxtsız dəyişən sərkərdənin cənazəsini oraya yerləşdirdilər. Onun ordusunun ən seçmə atlıları gecə-gündüz çadırın ətrafına fir-fir fırlanıb, böyük çara öz borclarını verirdilər. Ağlaşma mərasiminə qadınları buraxmadılar, qadınlar göz yaşları və sızıltıları ilə bu döyüşçünün yuxusuna haram qata bilərdilər.

Qanlı ağlaşmadan sonra çadırın yaxınlığında «xeyrat» verilməyə başlandı – ulu bir ziyafət oldu. Görünür, bu, fantastik bir tamaşa kimi nəzərdə tutulubmuş: dəfnin hüznü qeyri-adi bir şadlığa qarışıdı.

Bu mərasimin təmtərağı heyrətləndirici idi: ölərkən çar duymalıdır ki, onun xalqa verdiyi firavanlıq qurtarmır, xoşbəxt həyat ondan sonra da davam edir.

Gecə xeyli keçəndən sonra cənazəni torpağa tapşırdılar. Attilanın bədənini üç tabuta qoydular: birincisi qızıldan, ikincisi gümüşdən, üçüncü möhkəm dəmirdəndi. Tabuta daha nələr qoyuldu: düşmənlərlə döyüşdə qazandığı silah, ordenləri, bəzək şeyləri – bu dünyada daşınmamışdı, ancaq dedilər o dünyada gərəyi olar.

Sonra qəbir talan edilməsin deyər, dəfnin yerini bilənlərin hamısı öldürüldü: qabaqca bu, şərtləşdirilmişdi, bu adamlar ölümlərini könüllü qəbul etmişdilər. Hətta onlar rahatlıq duyurdular ki, öz hökmdarlarının yanına gedirlər.

Hələ yas qurtarmamışdı ki, Roma və Konstantinopolun sərəncamı ilə yerlərdə daxili çəkişmələr başladı. Heç demə, varislərin çoxluğu hakimiyyətə hər qüsurdan daha çox ziyan vurur. Attilanın böyük oğlu, əsil varisi Ellək öləndən sonra Roma və Bizans orduları nə edəcəklərini bildilər. Vəssalam. Avropa imperiyalarını lərzəyə salan qırçaq sər-

Ulu Attila, Tanrının Qırmancı - Türk dünyasının unudulmuş qüruru. V əsr kurqanından tapılmış qab üzərində təsvirdən.

kərdəsi, ulu çar Attila həyatdan getdi. Bəlkə onun tərcümeyi-halına nöqtə qoymaq olardı. Ancaq tezdir.

Attilanın irsi qalıb: onun qələbələri, Avropa tarixində onun yeri. Bu halda necə rahatlıq tapasan?

1858-ci ildə Rusiyada çox təmtəraqlı adla bir kitab buraxıldı: «Attila və IV-V əsrlərdə Rus». Müəllifi professor A.F.Veltmandır. O, heç gözünü də qırpmadan kitabın iki yüz səhifədən çox hissəsində Attilanın rus olduğunu sübut etməyə çalışır. Elə ona görə Dəşti-Qıpçaq Rus adlanırmış.

Bu zarafat deyil. Həqiqətən, belə bir kitab var. Hələ bu azdır, onun ideyasını davam etdirən başqa rus tarixçiləri var. Belə çıxır ki, heç gecə də Rusiyanın üstündən günəş əskik olmayıb.

Kim nə deyir, desin, Rusiya dövləti, hər halda, ağıllılar üçün bir müəmmadır. Böyük bir müəmma.

VƏHŞİ ÇÖL – BÖYÜK SƏHRA

Qıpçaq xalqının şöhrət çələngini mənimsəməkdə ruslar yeganə deyillər. Zamanın yollarında yiyəsiz qalan bu yağlı tikə çoxlarını özünə çəkir. Bu yolda ilk iddiaçı almanlardır. Onlar qıpçağın çarı Attilanı milli qəhrəman saymış, öz epik əsərlərinin obrazı etmişlər. Hətta sonralar Etsel Alpları kimi tanınan dağları onun adı ilə adlandırmışlar.

Bu, çox ciddi məsələdir. Düşünmək gerek ki: keltlərin nəsilləri, bəli, Attilanın amansızca darmadağın etdiyi keltlərin övladları Attilanı özlərinin milli qəhrəmanı saymışlar.

German-skandinav dastan və saqalarında (*xalq yaradıcılığı nümunələridir* – T.H.) qıpçaq sərkərdəsi Attila, Etsel adlarını almışdır. Ədalət namınə bunu da demək lazımdır ki, cənub german əsərlərində, məsələn, «Nibelunqlar haqqında nəğmə» və ya «Valtari» qəhrəmanlıq nəğməsində Etsel qüdrətli bir monarx kimi təənnüm edilir, o, öz böyük-ürəkliliyi ucundan bəzən zəiflik və qətiyyətsizlik göstərir. Belə ki, dövlət palatalarında intriqaqları passiv müşahidə edir, oğlunu və qadınıni ölümdən qurtarmır və s. Bunun üstündə o, nəğmələrdə tənbeh olunmur, əksinə, daha da alqışlanır.

Attilanın belə «passivliyini» müasir ədəbiyyatşünaslar aydınlaşdırı bilmirlər, onlar buna sadəcə təəccüblənirlər. Onların bu qavrayışı bir daha təsdiqləyir ki, şərq və qərb mədəniyyətləri, şərq və qərb dünyagörüşləri bir-birindən, doğrudan da, fərqlidir.

Avropalılar bilməliydilər ki, adətə görə, özünə hörmət edən qıpçaq öz oğluna heç nədə, hətta onu ölüm hədələdiyi halda yardım göstərmir. Hələ bu da azdır, qıpçağın ixtiyarı yox idi ki, harada olur-olsun, lap buğanın buynuzunda olsun, öz oğluna barmağı ilə də toxunsun. Yalnız başqası, qohum olmayan kəs bəlaya düşər olan uşağa yardım edə bilərdi.

Çox sərtidir, yox? Ancaq məhz belə sərt normaların yardımı ilə qıpçaqlar öz cavanlarını Çöldə yaşamağa qadir tərbiyə edə bildirdilər. Qoy başı üstündən təhlükə dumanını hərə özü qovsun.

«Nibelunqlar haqqında nəğmə» və «Valtari»nin müəllifləri qanca mütləq qırpaqdırlar, onlar səhra adətlərini xatırlayırmışlar – bu, bir sıra detallarda hiss olunur. Bax buna görə onların qəhrəmanı Etsel (Attila) xeyirxahlığını saxlayır. Ancaq bu sözləri «Atli haqqında nəğmələr» və «Atlinin nitqləri» əsərlərinin müəllifləri haqqında demək olmaz. Bu əsərlər qədim german nümunələri sayılsa da, şimali germanlar tərəfindən qoşulub, burada Attila obrazı tamam başqa cürdür. O, bütün işğalçılar kimi, öz düşmənlərinə qarşı çox qəddardır: onun əmri ilə birinin ürəyini çıxarırlar, o birisini içində ilan olan quyuya atırlar.

Bu müəlliflər kimlərdir? Qırpaq deyillər, bu, dəqiqdir. Qırpaqlar ömründə belə amansız edamlar eləməyiblər. Çöl qanunlarında qəddarlıq yoxdur. Xəncəri vardı, qılıncı vardı, belə problemləri qırpaq dərhal həll edərdi. Ən sərt halda, məsələn, kilsədən oğurluq üstündə adamı diri-diri basdırardılar.

Hesab etmək olar ki, «Atli haqqında nəğmələr» və «Atlinin nitqləri» əsərlərinin ilk dinləyiciləri ruslar (skandinavlar) olublar. Görünür, nəğmələri onların dilində yaradıblar – hər halda burada Şimalı Avropanın adət-ənənələri təsvir olunur. Atlini məhz Hunnar və Yeqni izləyirlər. Bunlar nə qırpaq, nə də slavyan adlarıdır.

Başqa nəğmələri oxuduqdan sonra bu mətnlərdəki «rusluq» (skandinavlıq) daha aydın duyulur. Məsələn, islandların «Velsunqlar haqqında saqa» və ya norveçlərin «Tidrek haqqında saqa» əsərlərində də Attila qəddar və xəsis hökmdardır, Burqund kralı Hunnarı və onun qardaşı Yeqnini aldaraq tələyə salır. Onların qızıl xəzinəsini əlinə keçirmək istəyir.

Ancaq Attila da, başqa qırpaq hökmdarları da pula, qızıla, xəzinəyə tamam laqeyd olublar. Bu şeylər avropalının düşüncəsinə görə qiymətlidir. Heç olmasa, Bizans elçisi Priskin müşahidələrini xatırlayaq: çöllülərdə şeylər yox, hərəkətlər qiymətlidir.

Şərq mədəniyyəti, şərqli dünyagörüşü başlanğıcından maddi yox, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə ölçülüb. Qırpağın nəzərində atdan qiymətli heç nə yoxdur. Sonra şaşka və ox gəlir. Bunlar olandan sonra zəhmətlə həyatda hər şeyə çatmaq mümkündür.

Çöllünün üç müqəddəs arzusu olub. Birinci – at yəhərləmək. İkinci – ət yemək. Üçüncü – arvad almaq. Attila bütünlüklə qırpaq ölçülərinə uyğun idi. O nə zalım, nə qızılperəst ola bilərdi.

Cənub germanlarının ruhuna şərqli ovqatı həkk olunub. Onlar hətta indi də bununla səciyyələnirlər. Buna görə onların Attila haqqındakı əsərləri dəqiq və ciddidir, azad çölün əhvalı orada qorunur – hətta istəməsələr də.

Bir də nəyə təəccüblənəsən, sənədlər şahiddir ki, Cənubi Almaniyada XV-XVI əsrlərə qədər qırpaq dili saxlanırdı. Deməli, 1204-cü ildə Konstantinopolun fəthinə gedən və ya Romanı dağıdan səlibçilər türkcə (qırpaqca) komandalar verirdilər. Vallah, bu, mübaliğə deyil.

Danimarkalı Vilhelm Tomsen Avropa dilçiliyində era açdı. Tomsen öz kəşfi ilə az qala Avropanı alt-üst elədi.

«Kimdir hunlar?», «Bu barbarların mətləbə nə dəxli var?» - Danimarka aliminin əsərini oxuyan avropalılar təəccüb və həyəcanla bu sualları verirdilər. Dahi alim sübut edirdi ki, qırpaq xalqının tarixi olmadan Avropa tarixi boş və əsassızdır.

Vilhelm Lüdvig Peter Tomsen (1842-1927) kiçik Randere şəhərində poçtmeyster ailəsində doğulub. Universitet karyerasını da burada başlayıb. Teologiya məşğuliyyəti onu təmin etmir – onu filologiya və botanika daha çox cəlb edir. Tomsenin bəxti gətirdi: o, görkəmli alimlərlə rastlaşdı. Onun fenomenal yaddaşı bu alimlərin diqqətini çəkir və bu gəncin şəxsində filoloq vergisi görünür.

O, klassik Avropa məktəbinin nümunəvi ənənələri ilə tərbiyələnin. Bu ənənələr ona həm laboratoriya, həm də çöl təlimləri hissi aşılayır. Səyahətlərdə alimin qarşısında təkrar olunmaz canlı dünyalar açılır. Kitabxanalarda isə keçmiş dünyanı qavrayır. Tomsen ərəb, fars, yapon, çin, qaraçı dillərini öyrənir. Ekzotik türk dili ilə rastlaşana qədər onlarca dil bilirdi. Alim türk dilində nə isə bir sirt duyurdu, bu bilgi ilə bəzi Avropa dillərinin ilk vətəni hiss edir, onların linqvistik fundamentini türkcədə görürdü. Günlərin birində rast gəldiyi bir təsadüfə qədər ağı bu hissini rədd edirdi.

1887-ci ildə Tomseni Kopenhagen universitetinin müqayisəli dilçilik kafedrasına professor dəvət edirlər. Həmin vaxta qədər Rusun

Skandinaviya ilə əlaqələri və Rus dövlətinin mənşəyi mövzusunda tədqiqləri ona ümumdünya şöhrəti gətirmişdi (slavyan yox, skandinav rusu). Sübuta ehtiyac yoxdur ki, danimarkalı alimin baxışı Rusiyada qəbul olunmuş nöqteyi-nəzərdən tamam fərqlənirdi. Bir sözlə Rusiya tarixini siyasətsiz, necə var, elə yazan ilk alımlərdən biri professor Tomsen idi.

Tomsenin fundamental elmi nəticələrini nə təkzib edə bilər nə qəbul edirdilər. Uydurma və rəvayətlərin yer tapmadığı bu tədqiqata görə Tomseni qadağan etmirdilər, hər halda, rus alımləri arasında onun yayılmasına imkan da vermirdilər. Təəssüf, Kiyev Rusu haqqında həqiqəti dünyaya məhz V.Tomsendən öyrəndi.

Tomsen bir neçə dəfə Rusiyaya gəlmişdi, özü də slavyan mədəniyyətinin Avropa (vened) köklərini gözəl bilirdi. Rus alımlərinin nəzərindən qaçan bir şeyi məhz bu dahi dilçi aşkar elədi – indi yanlış olaraq rusun sayılan bu mədəniyyətin qırpaq köklərini üzə çıxardı.

Əslində, möhtərəm professor çoxdan məlum olanı elmi baxımdan əsaslandırdı. Fransızlar deyərlər: «İstənilən rusu qurdalasan, tatar çıxacaq». Bax, Tomsen Rusu beləcə tərpətdi.

* * *

Hər şey Rusiyada, daha doğrusu, cənubi Sibirdə yazılı abidələrin tapılmasından başladı – bura qırpaqların vətəni idi, Attilanın qoşunları buradan gəlmişdi.

Abidələr min ildən çox idi ki, unudulub qalmışdı. Müstəmləkə xalqlarının tarixini öyrənmək rus elminin maraq dairəsinə düşmürdü Əksinə, I Pyotrun zamanından bu qırpaq abidələrini ustalıqla məhv edirdilər. Pyotr öz əmrində beləcə də yazmışdı: «Basurmanları (müsəlmanları) tamam sakitcə, seziilmədən, özləri hiss etmədən, mümkün olduğu qədər qəhr etmək, azaltmaq lazımdır».

Və azaldırdılar. Genosid (soyqırım) Rusiyanın çoxdankı işidir. Heç bir hakimiyyətdə bu adət unudulmayıb.

Bu abidə əfsanəvi Erka xanın şərəfinədir. Düşmənlər və zaman onun üstündə silinməz izlər buraxıb, başsızlaşdırılmış türk tarixi kimi. Solda Erka xanın pulu-sikkəsi.

Buna görə də Daniel Qotlib Messersmidtin tapıntıları diqqətdən kənar qalmışdı. Dansıqlı təbiətşünas avropalılarla 1719-1727-ci illərdə Sibirə səyahət edir (*Əlbəttə, ondan əvvəl bu yazıları ilkin isveçli T.Stralenderq 1713-1722-ci illərdə görmüş və onları german runları ilə oxşar sanıb, həmin yazıları da ilkin məhz o, run yazıları adlandırıb – T.H.*). Cənubi Sibirdə, Nerçinskə yaxın qədim bir qəbrin qalıqlarını göstərirlər. Burada şəkil-qabartılarla və yazılarla örtülü çox ecazkar iki daş var idi.

Şəkillər gözəl olduqları qədər də aydın idi: ov səhnəsi, qurbanvermə mərasimi, heyvanlar, insan sifətləri, ornamentlər çox böyük zövqlə harmonik ölçülərlə həkk olunmuşdu. Yazı işarələri isə alman aliminə tanış görünür, bunlar qədim german runlarını xatırladır. O, bu boş fərziyyəni tez özündən uzaqlaşdırır – Sibir hara, Almaniyaya hara?

Messersmidtin tapıntısını Peterburqda həvəslə qarşılamırlar. Abidələrinin çıxarılmış surətlərinə heç baxmadılar da. Onları çap edib elan etmək bir yana qalsın, keçmişin nadir Göstəriş verildi ki, yazı skiflərin abidəsi sayılsın və arxivə verilsin.

Bir az sonra II Yekaterinanın səfirlərindən birinin vasitəsilə bu surətlər gizlicə Avropaya çatdırıldı və çap olundu. Görünür, qədim abidələrin, əntiq şeylərin oğurlanması və gizli ticarəti hələ o vaxtlardan Rusiyada sınaqdan keçirilmiş. Hər halda, nə yolla olursa-olsun, dünya öz tarixinin unudulmuş səhifələrinin birindən xəbər tutur. Əlbəttə, hələ qədim türk mədəniyyətindən söhbət getmir.

Vəhşi şəkilləri əks olunan Sibir lövhələrindən hətta kübar atələrinə də danışmağa başlayırlar. Hər şey çox sirli və möhtəşəm görünürdü. Abbat Balinin Sibir Atlantidası haqqında və müəmmalı şəkildə ölən sibirli atlantlar haqqında kütləvi söhbətlərindən sonra bu məsələ daha çox diqqət mərkəzinə gəlir.

Əlbəttə, Messersmidtin tapıntılarının çapı izsiz-əsərsiz qalmır. O vaxtdan Sibirin qədim yadigarlarına Avropa alimlərinin həvəsi anbaan artır. Sibirdə və Rusiya çölündə, onun kurqanlarında tapılan nadir mədəniyyət əsərləri dəyər-dəyməzinə Avropa bazarlarında satılır. Nə qə-

- Halbuki bu gün elm təsdiqləyir ki, skiflər saklar türkdirlər – sovinistlər haqiqəti nə qədər darmaq istəsələr də, əslində onu təsdiqləmiş olublar – T.H.

dər şeylər beləcə itib-batıb, ancaq bu açıq talançılığın gedişində nə qədəri də tapılıb.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Sibirdə bir neçə vacib abidə tapıldı – hamısı bu sirli yazılarla dolu idi. Çöl Rusiyasında heyrətamiz, Avropaya məlum olmayan bir mədəniyyətin izləri görünürdü. Bu, təəssüf ki, birinci növbədə özünə fırıldaqçıları cəlb edirdi.

Parisdə dünya şərqşünaslığının mərkəzində hər il Çöl Rusiyasından gətirilən yeni-yeni tapıntılar müzakirə olunurdu. Qəribədir: «sahibləri» bir çox tapıntılarla bağlı susurdular. Ancaq qızıl şeylərin çıxarılıb aparılması bəzən mübahisələr törədir.

Nəhayət, Paris şərqşünasları qərara gəldilər ki, material kifayətdir, sirli yazının çözülməsinə (deşifrəsinə) başlamaq olar. İlk bu işi A. Remüzə və onun daimi mübahisə rəqibi Y.Klaprot öz üzərlərinə götürdülər. Ancaq sirt açılmadı. Dağ yerindən tərənəmədi. Fərziyyələr artdı, arxeoloqların fasiləsiz tapıntıları mütəxəssislərə rahatlıq vermədi.

Sibir tapıntılarına 1875-də marağ yenidən dirçəldi – fin alimi M.Kastren artıq Minusa ekspedisiyasından qayıtmışdı. O, öz işlərini «Yenisey daşüstü yazıları» adı ilə çap etdirdi. Həmin istiqamətdə ən təfərrüatlı iş bu oldu. Son söz dilçilərin idi, onlar da susurdular.

Xarici tədqiqatçıların ajiotajını Rusiya daha da canlandırdı. Arxeoloqların VII Rusiya konqresində N.M.Yadrıntsev, necə deyərlər, «Amerika açdı». Mancuriyada olarkən avropalıların yüz ildən artıq öyrəndikləri şeyləri o, indi «aşkar etdi». Yadrıntsevin məruzəsi, necə deyərlər, sadəcə bir məlumat kimi nəzərə alındı. Bu arada, 1890-cı ildə fin tədqiqatçısı A. Geykel Koşo-Saydam gölünün yaxınlığında, Orxon çayı üzərində iki abidə tapdı.

Birinci abidə böyük daş plitəsi idi, öz forması ilə memorial daşı xatırladırdı. Geykel anladı ki, onu nə vaxtsa postamentdən çıxarıb atıblar. Görünür, burada hündür, nəhəng bir qurğu varmış, indi xarabalara qalmışdı.

Saxlanmış ornamentlərdə əjdaha şəkli və onun üstündə yazılar olan beşkünclü kiçik lövhələr vardı. Geykel belə qərara gəldi ki, bu, çinlilərin işidir. Onu bir şey çaşdırırdı ki, çin yazısı daş plitənin yalnız bir tərəfinə düşür. Qalan üç üzündə məlum «qədim german» runik əlifbası görünürdü.

Bu da ona qədər aşkarlanmış Sibir tapıntılarındakı yazıların eyni idi.

Bu plitədən bir az əvvəl aşırılmış böyük səcdəgah sütunu vardı. Onun yanında qalıqları torpağa pərçimlənmiş bir qurğu görünürdü. Geykel abidənin dəqiq planını hazırlayıb qazmağa başladı. Kərpicdən hörülmüş bir divar aşkar oldu. Arxeoloqlar başı qopmuş yeddi heykəl aşkar etdilər. Aşkarca görünürdü ki, bu, çinli işi deyil. Paltarlar, silahlar Donda, Dunayda və unudulmuş Dəşti-Qırçağın başqa bölgələrində aşkar edilmiş, türklərin olan tapıntıların eyni idi. Lakin yenə aydınlıq yaranmadı: türkün bura nə dəxli? Geykelin dəstəsi ondan bir kilometr kənardə eynən o cür bir abidə də tapdı, o, daha böyük idi. Bu da yazılarla dolu idi. Heyf ki, çox yerləri sürtülüb pozulmuşdu. Bunun da bir tərəfi çin heroqlifləri, o biri üç üzü həmin «məchul» yazı idi.

Geykel və yoldaşları şahzadə Kül Tigin və onun qardaşı Bilgə kağanın türbəsini tapmışdılar. Tapılan yazıların üzünü köçürüb, özləri ilə apardılar.

1892-ci ildə Helsingforsda nəşr etdilər. Sanki bu sirlə yazıların sahibi tapılırdı. Ancaq bunu «dəqiq» bildirdilər ki, qədim türk yazısı olmayıb – axı bu xalq vəhşi olub, barbar olub?..

* * *

Sirlə «Sibir yazıları» (artıq belə adlandırırtdılar) haqqında kifayət qədər məlumat toplanmışdı. Bunun izləri Ural, Volqa, Don, Dnepr, Dunay tərəflərdə də qeydə alınmışdı. Bircə o qalırdı ki, bir kişi tapılsın, arxeoloqların yüz ildən artıq topladıqlarını oxusun.

Və xoşbəxtlikdən bu adam tapıldı. Danimarka Kral Elmi Cəmiyyətinə məlumat təqdim olundu. Məlumatın altında Kopenhagen Universitetinin müqayisəli dilçilik kafedrasının professoru V.Tomsen imza qoymuşdu. Bu hadisə 15 dekabr 1893-cü ildə baş verdi – bu, türkün ikinci doğuluş tarixidir.

V.Tomsen yazıları geniş təhlil etmiş, onun fonetik və heca yazısı arasında orta mövqe tutduğunu müəyyənləşdirmişdi. Hərflərin sayı, sağdan sola oxunması kimi sirlər də açıldı. Otuzdan çox dil bilən insan üçün daha bu yazılar alınmaz qala deyildi.

V.Tomsenin oxuduğu ilk söz «Tenqri» (Tanrı)

Bu ilahi kəlmə susmuş daşın qəlbindən birinci oldu qopdu. İlk anda alim bu sözün nə məna verdiyini bilmədi, ancaq bir az sonra məndən aydınladırdı ki, söhbət «Göy»dən «Göy Allahı»ndan gedir.

Ulu Tanrı (Sibir yazısında «Tenqri») XIX əsrdə qədim türk yazısını açdı.

Tomsenin oxuduğu dil çinlilərin «tü-kyü» dedikləri xalqa aid idi. Xalis türk dili idi (çinlilərdə «r» səsi yoxdur).

Bu kəşfdən sonra V.Tomsen türk dillərinin dahi bilicisi kimi tanındı. Deməli, o, Atılanın dilində oxuya, yaza və danışa bilirdi. Nadir, məlum olmayan bir mədəniyyət açıldı. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları «hunlar», «barbarlar», «Getlər» və s. adlarla adlandırılan türklər – qırçaqlar idilər. Onların mədəniyyətini gizlətmək daha mümkün deyildi.

Danimarka Kral Elmi Cəmiyyətindəki möhtəşəm gecədən üç il keçirdi. Tomsenin kitabı «Deşifrə olunmuş Orxon kitabələri» adı ilə çap olunmuşdu. Kitabda yalnız əlifba yox, o vaxt məlum olan bütün yazıların şərhli tərcüməsi verildi.

Daha şübhə qalmırdı ki, Cənubi Sibir torpağında yeni eradan beş əsr əvvəl möhtəşəm bir imperiya var idi. O, eranın ilk əsrlərinə ancaq izlərini qoyub özü getmişdi. Xalq qeyb olmuşdu. Hara? Necə? Nə üçün?

Bunu heç kəs bilmirdi, xüsusi tədqiqat tələb olunurdu.

Beləliklə, XIX əsrdə dünya bildi ki, bu daş «məktublarda» əcdadları öz gələcək nəsillərinə nə demək istəyiblər. Daşlar danışmağa başladı. Çöllülərin əsil tarixi əsrlərlə susandan sonra dil açdı.

V.Tomsenin üzünə açılan mətnlər yaşına və məzmununa görə müxtəlif idi. Hansı yazılarsa hələ xalqların Böyük Köçündən əvvələ gədirdi. Bir az sonrakı yazılar daha yaxşı qalmışdı.

Yazıların dili və ifadəliliyi adamın iliyinə işləyir. Diksiniirik. Sanki ulu babamız, ulu xaqanımız üzünü bizə tutub: «Tanrı tək göylərdə do-

ğulmuş mən – türk müdrik xaqanı, taxta oturdum. Sözümlü eşidin: mən-dən sonra duran kiçik qardaşım, qohumlarım, oğlum, birləşmiş qəbiləm, xalqım!

Üstdə mavi Göy, altıda qonur Yer yaradılında ikisinin arasında insan oğlu yarandı. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqının dövlətini, qanununu yaratmış

Dörd tərəf tamam yağı imiş. Qoşun çəkib hamısını özünə tabe etmiş. Başlıni baş əyməyə məcbur etmiş, dizlini diz çökürmüş...

Kiçik qardaşım Kül Tiqin həlak oldu. Kədərləndim. Görən gözümlə görməz tək oldu, sanki biliyim tükəndi. Düşündüm. Taleyi Tanrı yazır. İnsan oğlu ölümlü törəmiş...»

Qəbirüstü sətirlər belədir. Müdrikliyi sadəliyindədir. Ancaq ulu əcdadlarımız təsəvvür edərdilərmə ki, biz belə xırdalanacağıq? Düşünə bilərdilərmə ki, onların törəmələri başqa xalqların içərisində itə-cəklər... hər şeyi itirdik: yaddaşımızı, tariximizi, adətlərimizi, hətta Vətənimiz Anadolu itirdik.

* * *

Tomsenin kitabında faydalı çox şey var. Onlar əvvəl şərqşünasları maraqlandırdı. Sonra dilçiləri, tarixçiləri, siyasətçiləri maraqlandıran, bu kitabı tamamlayan yeni faktlar aşkar oldu.

Faktlar belədir. Münhen şərqşünası Frans Babinger bir vaxt Autsburqda knyaz və qraf Futgerlərin ailə arxivində işlərkən qəribə mətnlərlə rastlaşır. Bu mətnlər bir binanın divarlarından köçürülmüşdü. İstanbuldan gətirilmiş ekzotik bir şəkil və ya maraqlı bir ornament saymışlar. Onunla xüsusi maraqlanmayıblar.

Əlbəttə, Frans Babinger V.Tomsenin kitabını oxumasa və bu tapdığı mətndə qədim türk runik yazısını tanımasaydı, nə şərqşünas olardı?

Babinger mətnin fotosuratını Kopenhagenə V.Tomsenə göndərir. Birdən qarşıya çətinlik çıxır – yeni sirt açılır: bu həflər bütün uyğunluqları ilə yanaşı, hər halda, qədim türk runlarından fərqlənirdi. Xüsusi tədqiqat hər şeyi açmalıydı. Alimlərin qarşısında türk dilinin qeyb olmuş bir Avropa ləhcəsi dayanır. Bu daha ciddi bir vəlvələ yaratdı. Bu haradan?

Tapılmış mətn qədim macar xronikalarından yaxşı məlum olan bir tarixi hadisənin üzərinə işıq saldı. Sənəd əsildir, ilkindir. Alim diqqət verir ki, məktubdakı yazıda runların müəyyən forma dəyişmələri var – daha çox yarıqlara, kərtlərə oxşayır. Bununla da o, «Sibir» runlarından fərqlənir, zahirən müəyyən qədər Çin qrafikasını xatırladır. Burada Avropanın öz yazı üslubu vardı – yunan və latın yazısına bənzəri vardı. Tapılan mətni V.Tomsen qədim macar dili kimi dəyərləndirdi. Tezliklə bunun da bilicisi Frans Babinger oldu – bu dil haqqında böyük elmi əsər hazırladı.

Bütün tapılan sənədlər o cəhətdən də uyğun idi ki, sağdan sola yazılırdı. Yalnız Çiksentmikloşda tapılan 1501-ci ilə aid olan bir mətn düz yazılmamışdı – soldan sağa oxunurdu. Aydın oldu ki türk-qırçaq dili Mərkəzi Avropada millətlərarası ünsiyyət dili imiş.⁷ Bütün təsərrüfat işləri – alqı-satqı, torpaq planları, haqq-hesablar bu dildə aparılmış. Qədim türk və qədim german runlarının heyətləndirici yaxınlığı buradan gəlir.

Hələ bu da hər şey deyil. Babinger macar tarixçisi Teleqdinin unudulmuş bir əsərini tapdı. Bu, 1598-ci ildə qırçaq dili haqqında yazılmış kitabdır. Hesab etmək olardı ki, türk dilinin Avropa ləhcəsinin sirləri bu saat açılacaq: bu ki lap üzəddir, nə sirt? Sadəcə, bu məlum şeyi etiraf etmək və haqqınca yazmaq lazım idi. Onda bu işi boynuna götürən olmadı.

Hər halda, F.Babinger həvəskar alim qaldı, özünə inanıb irəli getmədi. Onun diqqətini bu fakt çəkmədi ki, Macarıstanın Semiqrad şəhərinin bir bölgəsində «səkəli» adlı bir camaat yaşayır. Səkəliilər özlərini hunların törəmələri sayırlar, ancaq əcdadlarının dilində danışmırlar. Bu kollektivdə aydın tarixi yaddaş saxlanır – təkcə bədii əsərlərində yox, həm də o qədim dövrlərin yazılı sənədlərində. Beləcə, tale Babingerin üzünə gülmədi. Əslində özü ürəksiz tərpendi, inamsız oldu, işə girişmədi.

⁷ - Haqlı sualdır: niyə məhz XV-XVI əsrlərdə Mərkəzi Avropada türk dili işdən dayanır? Birca səbəb vardır: Şərqdən gələn yeni hücumlar – axınlar. Yəni türklər. Ancaq bu dəfə qırçaqlar yox, oğuzlar gəlir. 1453-cü ildə oğuzlar Konstantinopolu tıdular. Tezliklə cənubi şərqdən Mərkəzi Avropanı işğala başladılar. - xristian ölkələrinə islam ideyası gətirdilər. Oğuz türkləri ilə Mərkəzi Avropada əsrlərlə üz-üzə durdular. Hətta indi də hiss olunur. Balkanlarda xristian sərblərlə müsəlmanlar arasındakı müharibə sanki həmin uzunömürlü davanın bir epizodudur. Səbəblər unudulub, mənəblər unudulub, bayraqlar unudulub, qardaş qırğını, dəyişləri davam edir.

Leypsiq universitetinin bakalavri Hans Dernşvam səkəllilərin yanına gəldi ki, Babingerin xatırlatdığı qədim sənədlərlə tanış olsun, aşkar etdi ki, bu mətnlər qədim macar dilində deyil, ayrı şeydir. Səkəlliləri cavan alimə tanış gəlmədi. Könülsüz olaraq onların üzünü köçürüb getdi.

Lakin təcrübəli dilçilər baxsındılar, görərdilər ki, sənədlər qədim türkcədir – Attilanın dilindədir.

Beləcə, dairə qapandı. Elmi cəhətdən şübhə qalmadı ki, Mərkəzi Avropa əhalisinin əcdadı, hər halda, XV-XVI əsrlərə qədər qırpaqlar-türklər idi. Bu, həmin qırpaqlar idi ki, xalqların Böyük Köçünün yolçuları oldular və itkin oldular. Dilin eyniliyi, yazının uyğunluğu qeyd-şərtsiz müəyyən olundu. Mübahisəsiz elmi kəşfdir.

Mübahisə-filan yoxdu. Sadəcə, avropalılar bu mübahisəni aparmaq istəmədilər. Yalan onları təmin edirdi.

Avropalılar gördülər ki, V.Tomsenin kəşfləri Avropa və rus millətçilərinin daşını daş üstündə qoymurdu. Avropanın tarixi haqqında avropalılardan versiyaları şaxtada köhnə qaloş kimi çat verirdi. Ancaq elm siyasətçiləri XIX əsrin bu kəşflərini XX əsrdə qol-qanad açmağa qoymadılar. Çox alimlər «nəyimə gərək» deyib V.Tomsenin dahi kəşfinə laqeyd qaldılar. Türk sənədlərinin və ümumiyyətlə, Avropada türkə aid olan hər bir şeyin məhv edildiyini, ya da onun sahibinin unvanının dəyişdirildiyini etiraf etmək üçün bir cəsarət lazım idi. Ancaq, deyərsən, hər şey məhv edilməyib. Bir şahid deyir ki, İncilin qədim mətnlərindən biri «Zəbur» Vatikan kitabxanasında türkcə saxlanır. V-VI əsrlərdə Dondan. Tan şəhərindən Romaya gətirilib. «Hun dilində» yazılmış dini kitablar haqqında Moisey Kaşankətli məlumat verir.

* * *

Son dövrlər orta əsrlər Avropasının şüurunda yeni tip mədəniyyət, yeni tip dünyagörüşü tətbiq olunmağa başlayır. Romalılar uzun zaman və ciddi-cəhdə qılinc və od gücünə Mərkəzi Avropanın yaddaşından çöl xalqı ilə bağlı təmayülləri məhv edib unutturmaqla məşğul olublar.

Bütün katolik kilsəsi bu məqsədlə işləyirdi.

XX əsrdə Avropada bir şübhəli versiyadan dörd əllə yapışdılar. «Bir şey həqiqətdir: burada Attilanın və onun soyunun yazısından söz gedə bilməz» – bu, E.Dobhoferin sözüdür. Hiyləgərliklə əlavə edir: «Heç bir ciddi adam başqa cür də təsdiqləyə bilməz».

Ay zalım, necə yəni təsdiqləyən yoxdur?

Avropalılara məlum olmayan və birdən məlum olmağa başlayan tarixi əlaqələri hətta Rusiyanın da alimləri çox inamla təsdiqləyirlər. Vilhelm Tomsenin səpdiyi toxumlar cücərti verir. Məsələn, akademik Viktor Maksimoviç Jirmunskinin (1891-1971) tədqiqləri german və türk dilçiliklərinin problemlərinin ümumiliyi haqqında qiymətli sözlər deyir.

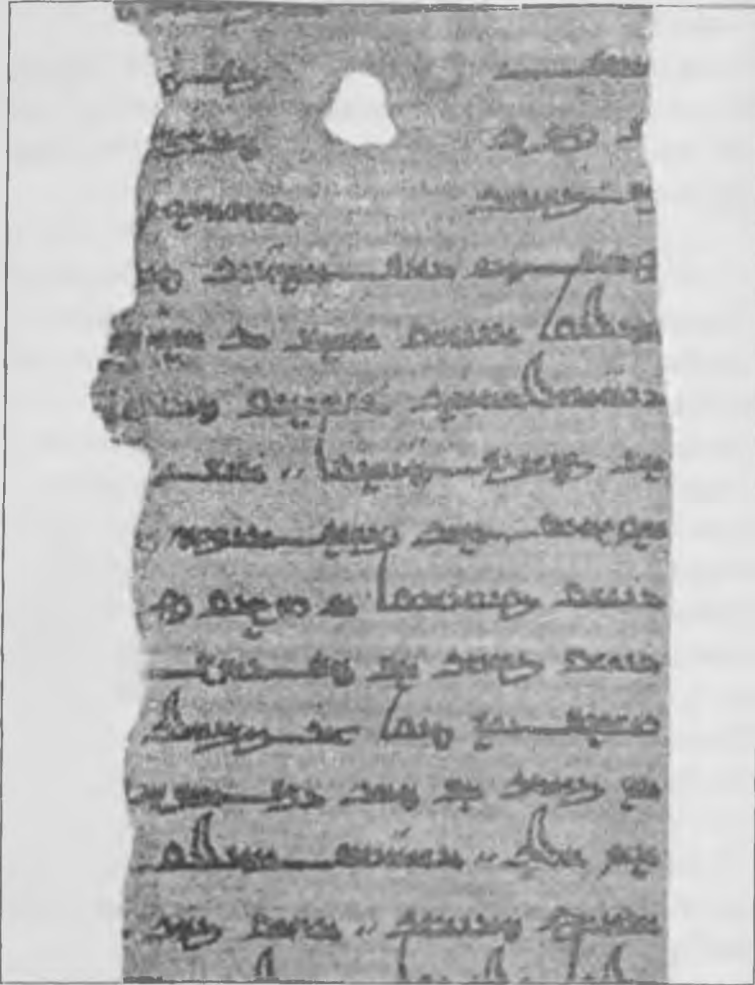
Nə qədər görməzliyə vursalar da, qədim türk mədəniyyəti çox izlər buraxıb. Məsələn, ədəbiyyatda Leninqrad tədqiqatçısı Liliya Yusifcan qızı Tuquşeva uzun illər arxivlərdən pərakəndə əlyazmalarını səhifə-səhifə toplayıb, sübut edir ki, Attilanın zamanında qırpaqların ədəbi dili olub. Bu dildə yaradılan əsərləri təkcə özləri yox, hindlilər də, çinlilər də heyranlıqla oxuyublar. Avropalılardan xəbərləri olmadığı və ya olub barəsində susduqları üçün bu əsərlər nə pisləşib, nə bir şey itirib, yel qayadan nə aparar?

* * *

«Süan-Szanın tərcümeyi-halının uyğur versiyası» kimi gözəl kitabı ilə Tuquşeva öz gələcək heykəlinə postament qoyub.

Sovet ensiklopedik lüğətinə görə uyğur dili qədim türk dialektlərindədir. Orada deyilir: «uyğur yazısı hərfi-səslil yazıdır, bu, qədim monqol yazısının əsası olub, kökü Suriya-arami əlifbalarına gedir». Qədim türk əlifbasına gəlinə, görünür, o, daha qədimdir. Runik yazılar

- İngilis yazıçısı R.Kiplinqin bir sirayətədiçi ifadəsini xatırlamaq yerinə düşərdi – qərbdə tez-tez işlədirlər: «Hər bir rus burunucan içməyincə çox mehnəndir. Bir asiyalı kimi o, çox heyranedicidir. Ancaq ruslara şərqliyə qərbliyə baxan kimi, ya qərbliyə şərqliyə baxan kimi baxsan, bir etnik əcaiblik alınır. Beləsi ilə davranmaq asan deyil». Heyf, böyük söz ustası kimə guldüyünü bilməyib. O özüne gülüb. Özünlü avam yerinə qoyur. Məlum olduğu kimi, V əsrdə Attilağların – türk-qırpaqların Anqlosakson yürüşünə qədər Britaniyada ancaq keltlər yaşayırdılar. Beləcə Avropada heç kəsin tamiz «qərblilə» kimi öyünməyə haqqı yoxdur. İstənilən əgərənli avropalı asanlıqla «etnik əcaibliyin» nümayəndəsi olacaq – bütün Avropa onların əcdadları bir az tez, bir az gec Avropaya Şərqdən. Asiyadan gəlib Əski Dünyanın ərazisinə bugünkü demografik xəritəni Xalqların Böyük mühacirəti sərb. Bunu heç dumanlı Albionun sakinləri də unutmamalıdır. Reallıqla hesablamaq gərəkdir – gərəklə tamkini saxlayasan.

göstərir ki, artıq köhnə eranın sonları və yeni eranın əvvəllərində türkün öz əlifbası var idi. Kağızda əks olunmuş ilk runlar isə V əsrə, Attila dövrünə aiddir. Bəli, bu, nağıl deyil, bunu hətta ensiklopediya deyir.

Şübhəsiz, qırpaqların çarı öz ana dilində yazıb-oxuya bilirmiş. Hələ İordanın məlumatına görə, o, yunancanı da bilirmiş.

Bəli, Tuquşeva yazır: «İlk orta əsrlər türkdilli ədəbiyyatın ən mühüm nümayəndələrindən biri Süan-Szanın tərcümeyi-halının uyğur versiyasıdır. Bu yeganə əlyazmanın parçaları hazırda Paris, Pekin, Le-

Görünür, mifallı bu xəta diqqət verməz ki, qədim türk yazısını Avropada etrusklər (türklər) e.ə. VII-V əsrlərdən işlədirlər – T.H

ninqrad (*Sankt-Peterburq – T.H.*) şəhərlərinin əlyazma cümlələrində saxlanır. Aydın olur ki, Şərqi Türküstanın ilk orta əsrlərə aid başqa abidələri kimi, bu tərcümeyi-halın da bütün hissələri vaxtilə bir yerdə olmuş, sonralar parçalanaraq müxtəlif yollarla müxtəlif ölkələrin əlyazma fondlarına düşmüşdür».

Tuquşeva mümkün olmayan bir iş görüb: o, ölümə məhkum olunmuşu qurtarıb (yənə I Pyotr yada düşür: «Basurmanları tamam sakitcə, sezilmədən, özləri hiss etmədən, mümkün olduğu qədər qəhr etmək, azaltmaq lazımdır»). Dünyada möcüzə kimi qorunub saxlanmış bu qədim türk ədəbiyyat əsərinin yeganə nüsxəsini Pyotrun törəmələri hissə-hissə cırıb, əzrin müxtəlif yerlərinə satıblar. Onlara lazım olan bu ıdı ki, çöllülər insanların şüurunda «vəhşi köçərilər» kimi qalsınlar.

Rus elmi böyükdür, ancaq heyf ki, bu qədər ədalətsizdir.

Tuquşeva yazır: «SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunun əlyazmaları fondunda işlərin kolleksiyası üzərində işlərkən mənə bu xoşbəxtlik üz verdi ki, müxtəlif tupli materialların arasında bu əsərin hissələrinə rast gəldim, onları tutuşdurub uyğun ardıcılıqla düzdüm».

...Dördüncü: uzun zaman

Tavuaq dövlətini diddilər

dimdiyi olanlar və caynağı olanlar parçaladılar.

Baş hakim

Onları təslim edə bilmədi, üç imperatorun

qüdrəti çatmadı ki, onları aradan götürsün

Nəticədə

Loizin şəhəri

uzunsaçlıların oldu;

bəxtəvər Çan anı şəhərinin ətrafı

fit çalan oxların meydanı oldu,

Mərkəz bölgələri tamam tutuldu.

Çölün türk xalqı yamanca ucaldı.

İn və Çjou sülalələri zamanından

Onu susdurmaq

və təslim etmək üçün heç bir imkan yoxdu.

Beşinci: Çölün türk xalqı

inanılmaz yüksəkliyə qalxdı.

O, ulu dövlətlərin qoyduğu qanunları kənara atdı...

Bu qışqıran sözlərdə nə qədər nəzakət və nə qədər də ifşa var. Axı söhbət ondan gedir ki, xaricə satılmış bu qiymətsiz parça Şərqsünaslıq İnstitutunun əlyazmalar fondunda toz içində qalıbmış. Bu səhifələr illərlə institutda üşüyüb, halbuki Şərqsünaslıq İnstitutu bu şərq abidəsini qorumalı və öyrənməliydi.

Heç kəsin ağına gəlməyib ki, bu nadir səhifələr qədim türkcə yazılmış olsa da, axı Böyük Rusiya tarixinin səhifələrindəndir – axı bu dövlətin tarixi təkcə ağac qabıqlarında yazılmış aktlar deyil, həm də türk run yazılarıdır.

Birini qorumaq, o birini məhv etmək – bu, ona bənzəyir ki, bir gözünü saxlayıb, o birini ona rəqib sayıb çıxarıb kor edəsən. Bu, əxlaqsızlıqdır, ancaq buna vərdiş ediblər.

Tuquşevanın tapdığı ədəbi əsər özlüyündə bir hadisədir.

Bu, əlbəttə, kütləvi oxuculardan çox mütəxəssislər üçün maraqlıdır. Bununla belə, obrazlarının tərəvəti, dilinin çevikliyi mütəxəssis olmayanları da heyran edir.

Mübaligəsiz: A.Tuquşevanın işi Çöl mədəniyyətinin idrakında çox bakirə bir səhifədir. Bu Çöldə heç vaxt «vəhşi köçərilər» olmayıblar.

Hansı «köçərilər»? Niyə «vəhşi»? Hansı hüquqla bu diplomlu cahillər, çox ulu, həm də tragik olan Çöl xalqı haqqında belə hörmətsizcəsinə danışırlar? Çox az adama məlumdur ki, tofalar adlı türk etnosu var. Sibirdə, çox qapalı və təcrid olunmuş şəkildə yaşayırlar, cəmi 400 nəfər əhalidir. Ancaq dilçilər üçün bunların danışdığı qədim türk dialekti maraqlı olmalıdır. Tarix, həyat tofalar camaatından yan keçib, «qarışq-bulaşq nitq» onlara nüfuz etməyib. Onları zaman və təsadüf saxlayıb. Tofalar camaatının dilində paleoasiat və getlərin dili ilə əlaqələr görünür. Bu o deməkdir ki, burada, Mərkəzi Asiyada ən qədim zamanlarda vahid mədəniyyət mövcud imiş. Çin, Monqolustan, Koreya, Ya-

Bəzi german runlarının Göytürk işarələri ilə müqayisəsi

Фонетик модуль	рунар	Кол Түрк	Фонетик модуль	Фонетик модуль	рунар	Кол Түрк	Фонетик модуль	Фонетик модуль	рунар	Кол Түрк	Фонетик модуль
f	Ƨ	F	g'	h	𐰇	𐰇	k	l	𐰆	𐰆	k
u	𐰏	𐰏	s	n	𐰔	𐰔	d	b	𐰅	𐰅	k'
th	𐰃	𐰃	y	i	𐰁	𐰁	s	e	𐰄	𐰄	l
a	𐰇	𐰇	k	y	𐰆	𐰆	ÿ	m	𐰅		
r	𐰇			e	𐰆	𐰆	a	l	𐰆	𐰆	j
	𐰇	𐰇	ng	p	𐰆			ng	𐰅	𐰅	b'
g'	𐰇	𐰇	d'	R	𐰇	𐰇	ç	o	𐰅	𐰅	b'
ʷ	𐰇	𐰇	y'	s	𐰆	𐰆	r	dh	𐰅		

poniya və başqa ölkələrin sakinləri ruhən görünməz tellərlə bir-birinə bağlı olublar. Bu tellər onların hamısını bu nadir Mərkəzi Asiya mədəniyyətinin daşıyıcılarına çevirib. Budur Şərqin daimi sirləri.

A.Tuquşevanın tanıdığı bu əsərdə bir çinli ziyarətçidən söhbət gedir – o, Çinin qərbindəki bir torpağa gəlib çıxıb. Çinlilər bura əvvəllər də gəliblər, ancaq Süan-Szanın gündəliyindəki təfərrüatlar heç kəsə də olmayıb. Bu kitab məhz həmin təfərrüatları ilə dəyərlidir.

Əlbəttə, təkcə təfərrüatları ilə yox. Tuquşeva öz əsərinin əlavəsində əsil mətnin fotosuratını və məndəki qədim türk sözlərinin lüğətini verib. Mətnin özü əsil türkcəsində və ruscaya sətəri tərcüməsi ilə verilib.

Kitabı bəzəyən ədəbiyyatşünaslıq bəhsi xüsusilə diqqəti çəkir. Tuquşeva məndə daha qədim türk ədəbi əsərlərinin olması haqqında fi-

kirlər aşkar edir. Belə əsərlərin olmuş olması haqqında qədim Çin və qədim Hind salnamələrində də qeydlər var. Bu, güman etməyə əsas verir ki, həmin dövrün budda ədəbiyyatı arasında qədim türk dilində əsərlər də qorunub saxlanmış olsun. Axtarmaq gərəkdir...

Şübhəsiz, qədim əlyazmaları qoruyub saxlamaqda budda rəhbərləri rus «alimlərindən» daha çox qayğı göstəriblər. Məlum mətnləri təhlil edərək, Tuquşeva qərara gəlir ki, qədim türk ədəbi dili mövcud olub. Deyir: «Türk xaqanlıqlarında rəsmi ədəbi dil statusu olan bu dil türkdilli mühitlərdə dialekt-fövqü dil kimi işlənmişdir». Belə çıxır ki, çar Attilanın adamları ədəbiyyat sahəsində də düşünüblər. Belə çıxır ki, Çölün mədəniyyət tarlası hələ e.ə. əkilmişdir.

* * *

Arxeoloji və ədəbi abidələr uzaq-uzaq keçmişlərin daşda, tunc əşyalarda, qızıl, kağızda donmuş əks-sədalıdır. Bu əks-səda nə qədər əzəmətlidirsə, bizdə bu böyüklükdə səda verən həmin səsi öyrənmək həvəsi o qədər güclü olur. Bununla belə, qırpaqlarla bağlı tarixdə belə olmayıb: qədim mədəniyyətlərin və xalqların müxtəlif çalarlı səslər qammasında onların səsinə fərqləndirməyə heç kəs həvəs göstərməyib. Onların səsinin əks-sədası eşidilmədən boşluğa gedib.

Avropa XIX əsrin tapıntıları və kəşfləri ilə kifayətlənir, təzə qırpaq səhifələri onu dəhşətə salır. Qərb alimlərində qədim Çölə maraq aşkarca zəifləyib.

XX əsrdə Rusiyada münasibət ondan pis olub. Oktyabr çevrilişindən sonra pantürkizmlə mübarizə başlayıb. Hakimiyyət türk mədəniyyətinə qarşı açıq döyüşə qalxdı. Bu mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanları (Kırım tatarlarını, qaraçayları, balkarları, noqayları) isə 1943-1944-cü illərdə fiziki məhvə məruz qoydular. Türkoloqlar 1937-ci il represiyasına ilk məruz qalılardan oldular.

- Belə çıxır ki, Avropa türkün mədəniyyət tarixi ilə bağlı XIX əsrin sonlarındakı kəşflərdən peşiman olub - T.H.

- Daha doğrusu, pantürkizm bayrağı altında türkə, türklüyə qarşı aşkar və gizli fəal mübarizə aparmağa başlayıblar - T.H.

Allahın qəribə işləri var. 1950-ci illərdə Sibirin öyrənilməsi hərəkatı başlandı - şəhərlər salınması, zavodlar, fabriklər tikilməsi və s. Cavanlar Sibirə ayaq açdılar, onların içində gənc arxeoloqlar da vardı. Allahın iradəsi buna deyər: deyəsən, ilk dəfə qırpaqların dəüzünə tale gülməyə başladı.

1961-ci ildə Dağlıq Altayda elmi konfrans keçirilirdi. Bir sadə sovet arxeoloqu Aleksey Pavloviç Okladnikov da gəlmişdi. Görünür, onun taleyinə tarixə düşmək qisməti yazılıbmış. Konfransın iştirakçıları cansıxıcı məruzələrdən ora-bura dağılır, gedir, yığıncanın qurtarmasını və banketi gözləyirdilər. Okladnikov da darıxıb şəhər parkına çıxmışdı. Ona qədər bu parkda minlərlə adam olmuş, Ulalinka çayı boyunca uzanan dar çığırla keçmişdilər. Çay həmin çaydı, sular zümzümə edir, sahil boyu səpələnmiş daşlar həmişəki kimi görünürdü. Birdən Okladnikovun nəzəri bir daşın üzərində dayandı. Özü də dayandı.

Gizlənməmiş ovu duymaq üçün anadangəlmə ovçu olmalısən. Anadangəlmə balıqçı olmalısən ki, çayda balığı hiss edəsən. Aleksey Pavloviç anadangəlmə arxeoloq idi, bütün ömrü boyu qədimliyin izlərini axtarırdı. Və tapdı.

Şəhər parkında hamar yumurtavari bir çay daşını əlinə götürdü, bir tərəfi iti idi. İbudai insan lazımsız, yararsız daşları yığıb ondan əmək aləti düzəldirdi - budur bir daş əmək aləti bizim arxeoloqun əlindədir. Nə çay, nə bulaq onu belə yona bilməzdi. Ancaq insan onu bu şəkllə sala bilərdi.

Sonra Ulalinka çayı yaxınlığındakı təpəyə ekspedisiyaya gəldi. Adı qazıntı başlandı. Axsamlar nəfəsli orkestrin camaatı topladığı şəhər bağında ibudai insanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri aşkar oldu. Kreml məhz belə şey gözləyirdi. Bu da nəhəng Sibir!

Uzaq-uzaq keçmişə aid yüzlərlə əşyalar tapıldı. Altay məşhurlaşdı. Bütün dünyada ondan danışmağa başladılar. Planetimizin tarixində cəmi bir neçə belə qədim və zəngin tapıntı var. Nadir «Sibir» mədəniyyətindən söhbətlər gedirdi. Alımlar sübut edirdilər ki, Sibir ən qədim

- O zamanlar Çin öz torpağının darlığından gileylənirdi. Sibirin qədimdən boş torpaqlar olduğunu deyib əhalisinin oraya ekspansiyası tələbini irəli atmışdı. Türkün-qırpağın baxtı onda gətirdi ki, SSRİ Çinə cavab versin ki, Sibir Çinin deyil, SSRİ-də yaşayan xalqlardan kimsin olur-olsun, hətta lap türkün olsun, ancaq burada Çinin əlaməti tapılmamış - T.H.

dövlərdən yaşayış məskəni olub. Onun sakinləri kimlər olublar? Bu suala toxunulmurdu.

Hər şey gözlənilmədiyindən də yaxşı oldu: «Sibir arxeologiyası» üçün dövlət heç nəyi əsirgəmirdi.

Ancaq Ulalinka düşərgəsində alimlərin tapdığı əşyalar çoxaldıqca, onların təəccübləri də artdı. Tapıntılar Sibirdən kənarında aşkar edilmişlərə bənzəmirdi.

Belə çıxır ki, qədim sibirlilərin özlərinin daşlar üzərində işləmə texnologiyası olub. Onların alətləri adi çilalayıcı dəzgahlarda hamarlanıb. Məsələn, bir neçə daş bıçaqla rahatca üz qırmaq olardı. Bugünkü insanların edə bilmədiyi möcüzələr. Ütəqdə nəhəng elmi kəşfin kabusu görünməyə başlayırdı.

Bir az sonra, arxeologiya ilə əlaqəsi olmayan adamların – mühəndislərin, fiziklərin, başqa elm nümayəndələrinin işə müdaxiləsindən sonra aydın oldu ki, həqiqətən, altaylılar başqa yerdən olan müasirləri kimi daşı sadəcə kəsməyiblər, üzərində od və su ilə işləyiblər.

Qədim altaylılar təbiətin biliciləri olublar. Onlar biliblər ki, üzərində işləmək üçün hansı daş yararlıdır, hansı daş yaramayıb. Deməli, onlar üçün dağlar sadəcə dağlar olmayıb, dağ süxurlarının xəzinəsi olub.

Okladnikovun ekspedisiyasında ən qızğın mübahisə qədim tapıntıların yaşını müəyyənləşdirməklə bağlı oldu. Radioaktiv metodla müəyyən etdilər ki, nümunələr təxminən iki yüz min il əvvələ aiddir. Rus arxeologiyasında belə şey görünməmişdi. Deməli, o vaxt Altayda ilk daş yonanlar olublar. O vaxtlar, deyəsən, heç Avropada adam yox idi.

Bu Altaydakı daş ustaları kimlər idi? Arxeoloqlar onlara troqlodit dedilər – mağarada yaşayan tayfaları belə adlandırdılar.

İndi Altayın dağ ətəklərində və Cənubi Sibirin başqa yerlərində çox mağaralar aşkar edilib ki, orada qədim insanlar yaşayıblar. Ancaq ən çox tapıntısı olanı Kan (Qan) çayı yaxınlığında yüksək sıldırım qayadakı mağarada oldu. Troqloditlər burada bir neçə min il yaşayıblar. Bu mağaranın ətəyindəki mədəni qatın qalınlığı altı metrədən çox idi.

Bu anbarda çoxlu daş alətlər tapıldı. Daşın işlənmə texnologiyasının zaman-zaman dəyişməsi görünürdü: ən qədim kobud alətlərdən da-

Hələ tarix xəzinəsi açılmamış türkün Kuşan xanlığının yadigarlarından. Bu nadir şəkli arxeoloqlar aşkar ediblər.

ha sonralara aid səliqəli, hamar alətlərə qədər zəngin kolleksiya. Saxlanmış heyvan sümüklərinə görə arxeoloqlar o qədim zamanın təbiətini canlandırırırdılar.

Antiloplar, kərgədanlar, mamontlar və başqa güclü heyvanlar mahir ovçulardan yaxalarını qurtara bilməyiblər. Sümüklər dağları uçqunu altında qalıb – Kan (Qan) sahillərindəki mağaranın girəcəyi oradan olub.

Mağarada ovçularla yanaşı, sənətkarlar da yaşayıblar. Yoxsa tapılmış daş bıçaq və xəncər tədarüklərini nə ilə izah etmək olar? Muncuqların və dəvəquşu yumurtasının qabığından hazırlanmış digər qadın bəzəklərinin varlığına nə deyəsən?

Bu tapıntıların 40-45 min il yaşı var.

İlk bəzək şeyləri diqqəti çəkir. Onları hamı yox, ancaq seçmə qadınlar daşıyıblar. Deməli, onda Altayın ibtidai insanlarında estetik zövq mövcud olub, yəqin nitqləri fəaliyyət göstərmiş – nəğmələr, nağıllar deyiblər. Əsrlərlə bu yaddaş toplanıb.

Gözlənilmədən tapılan başqa şeylər – heyranedicilik şəkildə müasir xəncərlərə bənzəyən iti nazik tiyələr də təxminən bu vaxta aiddir. Daşdan hazırlanıb. Əldə işlətmək üçün daş bıçaqlara rast gəlinir. Onların çoxlu gözəl və iti ox ucluqları vardı.

Çoxlu tapıntılar «Altay» və «Sibir» mədəniyyəti adlanan sivilizasiyanın təkamülünü, təkmilləşməsini göstərir. Kobud daş alətlərdən zərifliklər mədəniyyətinə yol – sanki toxumdan cavan ağaclar bitərək, tayqanın sərt iqlimində qol-qanad atıb.

Yeni, təkmil əmək alətləri qorunmaq imkanı verdikcə insanlar ilk vətənlərindən, həmsöylərindən aralanır, naməlum uzaqlara gedir. Avrasiya düzənlərini məskunlaşdırmağa başlayırlar.

Minlərlə il sonra Rusiya adlanacaq, meşələrlə örtülmüş insansız yerlərdə tədricən insan yaşayışı başlanır.

* * *

O tayfalar çöllərə – səhralara çıxmağa cəsarət etmirdilər – vəhşilərlə döyüşməyə daş alətlər kifayət etmirdi. «Mis-daş» dövrünün izləri gəlir. Sibir arxeoloqları bunu da üzə çıxarırdılar. Aydın oldu ki, Altaydan Av-

ropaya gedən bir dəhliz olub – meşə zolağının qurtaracağından Urala və Volqaya çıxırmış. Bu dəhliz boyu yaşayış düşərgələri tapıldı – əşyaları, alətləri Altayınkıların eyni.

Bu tapıntılar fikirləşməyə məcbur etdi ki, tarixin lap dərinliklərində Avrasiya kontinentində qarşılıqlı əlaqələr, qarşılıqlı təsirlər olub. Belə çıxır ki, insan yaranandan Şərqlə Qərb arasında yollar olub.

E ə VI-V minilliklərdə, həmin dəhliz yarananda bəzi tayfalar Avropaya çıxdılar. Sonralar bunlar özlərini uqorlar, finlər, litovlar, estonlar, venedlər, keltlər, vikinqlər adlandırırdılar. Onda onlar bir-birilərdən çox fərqlənirdilər. Hamı meşələrdə, çay kənarında məskunlaşıb, hamı eyni şəkildə vəhşilərdən qorunurdu. Hamısı indiki «qanuni» yerlərini tutuncaya qədər yurddan yurda köçürdü. Bu, ilk Böyük köç idi, ancaq xalqların yox, tayfaların.

* * *

Altayda, Cənubi Sibirdə isə hələ yaşayırdılar, uzun yollar hələ onları çəkmirdi. Onlar əvvəlki kimi mağaralarda yaşayıb, ov ovlayıb, diqqətəşayan alətlər və silahlar düzəldirdilər. Onlar həm də daşlarda yaratdıqları gözəlliklərdən ləzzət alırdılar.

Qayalarda qazdıqları şəkillərin yaşı min illərlədir. İbtidai insanın sənətinin xüsusi gözəlliyi var, bugünkü insanlar o gözəlliyi lazımınca qavraya və qəbul edə bilmirlər. Əlbəttə, bütün qayalar rəssam «kətanına» dönə bilməzdi. Bəziləri seçilirdi – kənardan sarı, narıncı və ya qonur rəngləri ilə diqqəti çəkənlər. Sənətkar sülhətləri həyatın özü diktə edirdi. Adətən şəkillər iri qayalarda, qrup-qrup çəkilirdi. Texniki cəhətdən hamısı eyni idi: dar novcuqlara zərif isgənələrlə xırda nöqtələr vurulur və surətlər hazırlanırdı.

Bir diqqətli baxış kifayətdir ki, görəsən: qaya şəkilləri deyir ki, qədim altaylar say bilirmişlər. Arxeoloqların diqqətini bu cəhət çəkib ki, daş şəkillərdəki heyvan fiqurları dəstə-dəstə verilir. Ancaq necə? Beş-beş və ya on-on. Bu ki, barmaq hesabıdır.

Altay rəssamlarına «yeddi» rəqəmi də tanış idi. Niyə məhz yeddi? Çünki bu, ayın fəzaları ilə bağlıdır. Həftədə yeddi gün buradan gəlir.

Vəhşilər belə şeyləri necə bilərdilər?

Artıq onlar ova itlə çıxırdılar, bu da rəssamın diqqətindən yayınmayıb. Bir şəkildə kişi əks olunur: ova gedir, kürəyində yay-kaman görünür, boynunda içi oxlarla dolu ox qabı, ardınca it çıxır. Məişət səhnələri reallığı və sadəliyi ilə qiymətlidir.

Gördüyü bütün şəkillər haqqında danışmaq üçün A.P.Okladnikova bir kitab lazım idi – bunu yaratdı. Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, dörd min il bundan qabaq çəkilmiş daş şəkillərdə müəyyən dəyişikliklər var: vəhşilərin siluətləri ikinci plana keçib, insan surətləri onları sıxışdırıb.

Bu zaman sibirilələrin həyatında təlatümlü dövrdür: xış və təkər meydana çıxır, tam yeni mədəniyyət törəyir, əvvəlkiləri, «troqlodit» təsərrüfatını alt-üst edir. İlk daxmalar bu zaman yaranır. İnsanlar mağaralardan çıxırlar.

Əvvəl adi, sonra çox ciddi və dəqiq insan fiqurları, ən çox da qadın şəkilləri bu «rəsmələr» lövhəsini doldurur. Görünüşcə bəsit və kobuddur, ancaq daş üstündə döyülmüş bu fiqurları hiss etmək lazımdır. O uzaq keçmişdən daş heykəllər qalıb («daş qadınlar» da deyiblər). Onlar əsrlərlə altaylıların yol yoldaşları olublar, sanki zaman onları dəyişdirməyib. Həmin iri-girdə sifətlərdir. Həmin hamar, bir az yastı burunlar. Həmin pota fiqurlar. Və təkrar olunmaz göz yarıqları. Təzə aya oxşar gözlər. Beləcə, təxminən üç min il bundan əvvəl Altayda və onun ətraf torpaqlarında, arxeoloqların tapıntılarının şahadət etdiyi kimi, tayfalar ittifaqı yarandı, buna türk deyiblər. İnsanları dil, zahiri görünüş və mədəniyyət birləşdirir.

O ittifaqların başında uzun zaman *imak* adlı tayfa durub. Altaylıların dilində *imak* «ilan», əjdaha olub. Görünür, onda ilan obrazı altaylıların rəmzi, damğası olub. Bu obraz onların döyüş bayraqlarında da olub. Görünür, o vaxtdan İlan-Qorunc nağılların xeyirxah qəhrəmanı olub.

Əjdaha obrazı Altaya yəqin ki, Hind-Çindən gəlib, onlarda dini ənənələr daha qədim və daha şəffafdır. Qırpaqların nəsiləri indiyəcən

Midiyanın əsas etnosu maklar olublar. Və buna görə Avropa mənbələrində Midiya adlanan bu dövlətin qərç mənbələrində (deməli, bu, midiyalıların öz təyinatıdır) adı Maklardır. N. Marnin tədqiqinə görə, midiyalıların totemi ilan olub. Deməli, dövlətin əsas etnosu totemin adını daşıyırdı. Imak sözünün sonralar mak şəklində gəlib çıxması iki səbəblə şərtlənə bilər: 1. Qədim türkcədə vurğu ilk hecaya düşüb, sonralar son hecaya keçib. Vurğunun son hecaya keçməsi ilə i səsli zəifləmiş və itmişdir; 2. Qədim türk – Orxon yazısında söz əvvəlində saqlar, xüsusilə də i səsli yazılmayıb, ancaq tələffüz olunub. Müxtəlif tarixi mənbələr, görünür, bunu həmişə nəzərə ala bilməyib və sözü nasıldan-nasla mak kimi oxumuşlar. – T. H.

ən yaxın adamını məhəbbətlə Qorunc və Əjdaha deyər yüksəldirlər. İlan obrazı yenə məsəl və atalar sözlərində, əski əfsanələrdə təmiz, doğma və yaxın ailəvi bir ruhun obrazıdır.

İlan törənişi altaylıların mənəvi dünyasını zənginləşdirdi, ancaq iqtisadiyyata heç nə artırmadı. Tapıntılar arasında arxeoloqlar o dövrlərə aid mis sevlər tapırlar. Sibirdə bunlar haradandır? Görünür, bunlar da Hind-Çindən gəlib. Bu gətirmələrdən sonra Sibirin özününkü əldə olundu.

Mis külçəsinin yoxluğu hər an hiss olunub. Cənubi Sibirin Altay dağları bölgəsində bu xammal ad çıxarmayıb. Bununla belə, akademik A. P. Okladnikov orijinal bir söz deyir; onun gümanına görə, əgər, məsələn, Altayda qalay, Baykaldə mis yataqları olsaydı, sibirililər tunc dövründə metallurgiya işi üçün Altaya mis, Baykala qalay gətirməli idilər. Yoxsa onlarda tunc olmazdı. Qədim metallurgiya mərkəzlərindən biri belə yaranıb. Sibirililər biliblər, nəyi harada axtarmaq lazımdır.

Altayın Baykal arxasındakı «filialı» necə aydınlaşır? Zəngin külçə yatağı ilə. Şərqi Sibirdə – Lena, Anqara vadilərində təxminən həmin vaxtda «Altay qayaüstü şəkillərinin» paralelləri yaranır. Heyrətli oxşarlıq görünür: bədii obrazlar, sənət əsərinin üslub cizgiləri eynidir.

Məhz orada şəkillərdə iki əks keyfiyyət nəzərə çarpır – sonralar bu bütün türk sənətinin örnəyi oldu: obyektin realist dəqiqliklə verilməsi və onun qeyri-adi incəliklə üslublaşdırılması. Gündəlik məişətin fantastikası ilə ruhi məzmununda birləşdirilməsi göz qabağındadır. Dinamika, mübarizə, ehtiras və daş sakitliyi. Yeri gəlmişkən, Kiyevin salnamə miniatürləri məhz bu üslubdan qidalanıb.

Daş və Tunc dövründən Dəmir dövrünə keçid partlayışı hazırlanıb. Bu. e.ə. V-III minilliklərə aiddir. Xalq yaddaşı bu hadisəni türklərə yeni Bahadır Tanrının gəlişində əks etdirir. O, insanlara dəmir külçəsini əritməyi öyrətdi. Təkcə Altay türklərinin yox, başqa xalqların da tarixində yeni era açıldı.

Əlbəttə, qədim metal olan dəmir hələ Misir fironlarına tanış idi – onu «Səma metalı» adlandırdılar. Sonra Qafqazda, Kiçik Asiyada də-

«Səma metalı» Altayda qədim mis külçəsinin bəzi nümunələri 150-200 min il əvvəlində müəyyən edilmişdir. Soruşmaq lazımdır ki, qədim mis külçəsinin gəlişi təbii proseslərlə bağlıdır və ya insanlar tərəfindən? Hind - Çindən Sibirdə yəqin ki, mis külçəsinin demək düstürü olmaz. – T. H.

mir filizindən dəmir aldılar – bunu külçəni yandırmaqla alırdılar ki, bu da ancaq döymə işinə yararlıdır.

Altay türklərinin öz texnologiyaları vardı, bu gün də bir sıra ölkələrdə o üsuldən istifadə olunur. Sibirliyə külçəni yandırmadılar (külçədə qızartmadılar), düzəldikləri xüsusi sobalarda onu əritdilər, bu çuqun və polad alma prosesinə bələd olmaq deməkdir.

Ruscadakı «çuqun» və «bulat» (polad) türk sözləridir. Bu sözlər də bəşər tarixində dəmirin tuncu əvəz etdiyi eranın abidə-yadigarlarından biridir. Dəmir türkün əlində Misir fironlarındakı kimi qiymətli bəzək materialı deyil, gündəlik ehtiyaclar üçün işlənən metal oldu.

Təbii ki, altaylılar öz dəmirçi sobalarını yadellilərdən gizləyirdilər. Məhz dəmirçi sobaları və dəmir əşyalar uzun zaman türk mədəniyyətinin tarixi yaddaşı oldu və türkü Avropaya müşayiət elədi.

Harada dəmir külçə yataqları tapsalar, orada dəmirçi sobasını qururdular. İndiki Belqorod vilayətində yerli həvəskar ölkəşünas Anatoli Qriqoryeviç Nikolayenkunun səyi ilə yer altından bütöv metallurgiya zavodu aşkar ediblər – bunu təxminən V-VI əsrlərdə qırpaq dəmirçiləri qurublar. Belə tapıntılar Çölün ərazisində az deyil.

* * *

Qırpaqlarda nə qüvvə toplanmışdı ki, bu, Sibirin və Avropanın demografik xəritəsini əhatə edir. Axı, xalqların Böyük Köçü elə belə, təsadüfən baş verə bilməzdi. Səbəbləri olmalıydı.

Çinlilər türklərin heyrətamiz inkişafını qeyd ediblər. Çinlilər yeniləşmiş qırpağın gücünü ilkin özlərində hiss etdilər: qırpaqlar çinli ordusunu dağıdıb, Çini ona vergi verməyə məcbur etdilər. Əsrlərlə nəsil ənənələrinə malik çoxmilyonlu Çin qırpağın qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə qaldı: dinməz qırpaqların tələbinə əməl etməli oldu.

İndiki Orta Asiya ərazisindəki xalqlar da qırpaq qılıncının zərbələrinə daddı. Onlar da vergi verdilər. Çinlilərin məlumatına görə, e.ə. 165-ci ildə həmin qılıncın vahiməsindən Orta Asiyadan çoxları öz vətənlərini qoyub Qara dəniz ətrafına hərəkət etdilər.

İlk Avropa mənbələri çox sonrakı dövrləri qeydə alıb, ancaq bura-

da da Dəşti-Qırpaq haqqında təsəvvür almaq üçün lazımı məlumatlar var. Menandr Protektorun «Tarix»ində Bizans əyanı Zımarxın türklərin ölkəsinə səfəri haqqında geniş məlumat verilir. Bizanslı heyran qalıb: Avropada qaş-daş yerinə işlənən dəmirdən burada tacirlər məişət əşyaları və alətlər sənədlər.

Bu faktlar da kifayətdir, adı məlumatlı şəxs anlasın ki, qırpaqlar Altayda etdikləri elmi-texniki inqilabı əvvəl Çinə, sonra Avropaya çatdırdılar.

Altaydakı kotanın iki mindən çox yaşı var. Sibir arxeologiyasının Kolumbu A P Okladnikov çox şeylər aşkar edib. Ancaq hələlik onda olub ki, onun işlədiyi «pantürkizmlə mübarizə» zamanı qaraya ağı deməli olurdular.

O, bu gizli şifrəni açıb demədi ki, Altayda hansı xalq yaşayıb və onun aqibəti necə olub? Onun verdiyi şərti ad belə idi: «qeyb olmuş xalq». Hətta bir neçə dəfə bilə-bilə deyir ki, Altayda türklər yaşayıblar. Guya türklər monqoloid olublar, köçəri həyat tərzi sürüblər, onun «altaylılar», «sibirliyə» adlandırdığı insanlar avropoid imişlər və doğrama-tır daxməlidə oturaq yaşayıblar.

Hesab etmək lazımdır ki, o, bu sözləri elm üçün yox, elmi idarə edənlərə, «musiqi sifariş verənlərə» üçün deyib.

Əsas odur ki, Okladnikovun tapıntıları həmin «qeyb olmuş xalqın» yüksək təsərrüfat, məhsuldar əkinçilik sahibi olduğunu deyir.

Akademik sözünə davam edir: «Bir halda ki, yüksək sənətiyyətli, kottanlı əkinçilik olub», deməli, «qoşqu heyvanları işlədiblər». Bu fikir Unqa sahilindəki qəsəbənin aparılan qazıntıdan sonra deyilib.

Əvvələn, kiçik Ulan-Bor şəhərində avropoidlər yaşayırmışlar. Bu şəhər əsrlərlə yaşayıb. İkinci, burada sənətkarlar yaşayırmışlar. Bunlar başqa şeylərlə yanaşı, əl dəyirmanı daşları düzəldirmişlər. Deməli, insanların uyumca məhsulları olub. Belə dəyirmanlardan birinin yanında içi darı ilə dolu kupə tapılıb. Deməli, «bu qeyb olmuş xalqa» darı tanış imiş.

Məlum olduğu kimi, darı və çovdar qırpaqların – bu «qeyb olmuş xalqın» əsas əkin məhsulları olub. Attilanın adamlarının darı və çovdar işlətməsini Prisk də qeyd edib. Bu, təsadüfi deyil. Cənubi Sibirin iqlim

şəraitı üçün bu taxıl növləri əlverişli idi: qısa yayda darı və çovdar yetişib çatdırırdı.

Bu maldar-əkinçi qəsəbə təsdiqləyir ki, qıpçaqlar köçəri olmayıblar. Ancaq əlbəttə, dağ-aran köçəriliyi olub – bunu qayaüstü şəkillərdəki çobanların və onların həyat tərzinin təsvirləri təsdiqləyir.

Butün heyvanlar arasında türklər ən çox ata üstünlük veriblər. Qəbirlərdən də görünür ki, onu ilahiləşdiriblər. Türkə görə, Yer üzündə atdan təmiz varlıq yoxdur, ondan ulu heç nə yoxdur. Təkcə onun qoxusu türk-qıpçaq üçün abi-həyatdan (dirilik suyundan) qiymətli olub. Atın yalnız rəngini göstərmək üçün türkcədə qırx təyin sayıblar.

At bütünlüklə qıpçağın canına-qanına daxil olub. At da öz xidməti ilə qıpçağın borcundan çıxır: onu Çölə çıxarıb, bu Çölün heyratlı genişliklərini onun qarşısında açıb. Hər halda, ən azı qıpçağın «Hun dövründən bütün həyatı at belində və ya atla keçib».

«Atlı həyat təzi» üçün qıpçaqlar özlərinə xüsusi paltarlar fikirləşiblər. «Şalvar» kişi geyimi, dünyada ilk uzunboğaz çəkmə (sapoq) at üstündə oturmaq üçün düşünüldü. Bu sözlər (şalvar, sapoq) türk sözləridir.

Yəhər və üzəngiləri, sapoğun dabanları və daha başqa şeylər ona görə yaranıb ki, bir ağıllı qıpçaq fikirləşib ki, onlar atın üstündə oturmaq üçün rahatlıq yaradır. Ona görə «at yəhərləmək» qıpçağın ən müqəddəs arzusu olub.

• • •

Ulan-Bor qəbiristanlığı öz qəbirləri ilə arxeoloqları təəccübləndirdi. Onlar belə dəfn adətində rast gəlməmişdilər.

Müəyyən olunmuş adətə görə, önlənləri Sibirdə müxtəlif əşyalarla, o dünyada gərək olan ləvazimatla basdırarmışlar. Hətta ən kasıbın qəbirinə, heç olmasa, iki ox qoyublar. Ulan-Bor qəsəbəsinin qəbirlərində heç nə yox idi.

Təbii ki, buradakı adamların cəmiyyətində yayılmış dini baxışa görə əşya kultu olmayıb. Alimlər cəhd etdilər ki, bunu zərdüştlüklə bağlasınlar, buddizmlə, xristianlıqla, manixeyliklə izah etsinlər. Heç biri

ilə əlaqə tapılmadı. Tapılan müxtəlif şeylər göstərirdi ki, burada tamam başqa bir din hökm sürüb.

Yuxarı Yenisey hövzəsində arxeoloqlar daş plitələrə rast gəliblər, üstündə ruhani portreti əks olunub. Ruhaninin uzun paltarı, gur saçları var. Əlində əsası və iki ilan sarınmış qanadlı əsası (kadusey) görünür. Bəzən üstündə baş mələyin surəti əks olunmuş yumru ağac (ripid) gəzdirir, əynində qolsuz xalat olur. Oradaca qayaüstü şəkillərdə ritual geyimli ruhani fiqurları ilə bərabər mehrab-səcdəgah əksləri də diqqəti çəkir. mehrabın üstündə uzunayaqlı badələr təsvir olunur.

Belə mərasim şəkilləri yalnız Yenisey ətrafında görünür: bu məlum din az qala bütün Cənubi Sibirdə, qıpçaqlar yaşayan yerlərdə yayılıbmış.

Sibir arxeoloqlarının ən qədim saydıqları tapıntılardan biri daş balıqdır – yəqin ki, onu ritual mərasimləri üçün hazırlamışlar. Onun qarnında dalbadal üç dənə bərabərtərəfli xaç həkk olunub. Bunlar səma-günəş xaçlarıdır – qədim şərq mifologiyasına uyğun balığın üstündə çəkilib və sitayiş olunan ilahənin təbiətinə işarə edir.

Daha sonrakı mərasim tapıntılarında «səməvi» balığı günəş maralı tamamlayır. Qədim adətin hər üç nişanəsini Okladnikov e.ə. III-II minilliyinə aid edir.

Türklərdə zaman keçdikcə dünyanın üç obrazı yaranıb – bir az sonra balıq su sakini sayılıb, ilan cəhənnəm əhli kimi götürülüb. Hər ikisi bir yerdə «alt dünya», ölümlər məmləkəti kimi qiymətləndirilib; maral isə «üst dünyanı», səma stixiyasını bildirib.

Bu üç obrazdan inanc rəmzi yaranıb; bərabərtərəfli xaç.

Əslində bu, xaç deyil, xaça bənzər fiqurdur. «Accı» adlanan hansı bir müqəddəs yerdə də düz bucaq altında dörd xətt meydana gəlir. Yuxarı perpendikulyar – maral xətti, iki yan xətt balıq və insanın ozu, aşağı hissə ilan xətti. Dünyanın və bu dünyadakı insanın harmoniyasını canlandıran, təcəssüm etdirən bir nişan alınır: *a c c i*.

Belə də izah etmək olar ki, «accı» - xaçın ilk obrazı əks olunan şualarıdır. Almaz günəş şualarında bərq vuran kimi, accı ilahi şuaları dünyanın dörd tərəfini işıqlandırır.

Arxeoloqlar qırpaq qəbirlərində dəfələrlə qızıl və ya dəmir materialdan bərabərtərəfli xaçlar tapıblar. Bu ənənə Attilaya qədər də olub

Ancaq Cənubi Sibirdə bu dini mərasimlə bağlı şəkillər nə vaxt meydana gəlib? Uzun paltarlı ruhani, uzunayaqlı badə, xaç ... Alimlər uzun zaman fasilələri göstərirlər: keçən eranın sonları, yeni eranın əvvəlləri, ən gec də «hun» dövrü, II-IV əsrlərdən IX əsrə qədər.

Belə təxminilik təsadüfi deyil; ölkəsində ateizmi rəsmi ideologiya elan edən bir dövətdə dini tədqiqatlar alqışlanmırdı. Qayalarda dini kulta malik əşyaların – həmin uzun ayaqlı badə (potir), üstü mələikəli əsa (ripid) və iki ilan sarınmış qanadlı əsanın surəti birmənalı şəkildə xristianlığı, onun pravoslav ayinlərini bildirir. Təsvirlərdəki xaç bütün şübhələri dağıtmalı idi.

Əgər qazıb «vəhşi» Asiyanın mədəniyyətini görürdülərsə, xristianlıqdan söz gedə bilərdimi? Əgər Kiyev Rusu X əsrdə xaçı qəbul edib-sə, bu nə «nağıldır»? Beləliklə, izi azdırmaq, ağa yaşıl demək lazım gəlirdi.

Okladnikov ekspedisiyasının bir ehtiyatlı iştirakçısı olaraq təxminən belə demişdi: «Xristianlığın Nestor məzmunu IX əsrdə, ya daha əvvəllərdə burada yayılıbmış». Bu. «daha əvvəllərdə» ifadəsi heç kəsi təəccübləndirmədi – bu, əsrlərlə ölçülür. Sovet elmindəki oyun qaydasına əməl olunurdu, məhyələşdirmə davam edir, çap işlərinə zəmanət verilir.

Sovet elminin bir gedişi də göründü: bu kəşflər vəhşi türk köçərilərinə aid edilmirdisə, bir təzə xalq uydurmaq lazım idi. Bu xalq Ulan-Bora Tacikistandan gəlmiş soqdilər «oldu».

Niyə bəs indiki Tacikistandan? Heç demə, orada Ulan-Bordakılara bənzəyən şamlar tapılıbmış. Bu da «yeni» xalqın «inandırıcı» əlaməti.

Akademik A.P.Okladnikov bu sözləri yazmaqla təkcə yaxşı arxeoloq yox, həm də «siyasi cəhətdən savadlı» alim olduğunu göstərdi: «İçəri Asiya türkdilli köçəri tayfaların vətəni olub. Bunlar qədimdən həm də Qərbə, Dneprə və Dunaya qədər can atıblar». Bax belə – sovet zamanı elmı mocüzə kimi Dəşti-Qırpağın hüdudları cızıldı. Bu hüdud İordanın və başqa tarixçilərin təsvirinə uyğun gəlirdi.

Dəşti-Qırpaq olub! Hər halda olub!

* * *

Onun çıxış nöqtəsi «İçəri Asiyadan» başlanır, Sibir arxeoloqları oranı kəşf etdilər və öyrəndilər. İstər-istəməz bir neçə güclü kəşf etdilər. Onların hər tapıntısı ulu, nadir bir mədəniyyətin üstünü açdı.

Ancaq Sovet İttifaqında aşkar edilən bu aləmi inadla «Sibir mədəniyyəti» adlandırır və hansısa «qeyb olmuş bir xalqa» aid edirdilər. Qoy elə olsun. Zaman keçdikcə bu faktlar daha obyektiv şərhini tapacaqdı. Vacib o idi ki, tarixin üstü açılmışdı.

Həqiqətən təəccüblü deyilmi: mağaralardan birində akademik Okladnikov qarşısına çıxan heykəlin müasir dəqiqliklə baxan görünüşündən ilk baxışda şübhələndi – elə bildi ki, kimsə təzə düzəldib. Sifət əvvəlcə qadın sifətinə bənzədi, şamla baxanda həmin təsəvvür bir az da artdı. Ancaq mağaranın kənarına çəkilib baxanda sifətin şəkli dəyişdi. Daşdan döyüşçü obrazı görünürdü. İgid, sərt, güclü kişi sifəti. Çox zərif iş idi. Rəssam onu təbii stalaqmitdən (*mağaranın yuxarısından damcılavan əhəngin donuğu – T.H.*) yonmuşdu – əbədi bir heykəl yaratmışdı. Akademiki ən çox təəccübləndirən nə oldu? Tel, qırılmış başdan sallanan bir çəngə saç. Dəqiq cızılmış girdə sifət, aydın batıqlı qısa çənə, başın sol tərəfindən sallanan qəribə saç. Bu ki, *xoxoldur*. Xoxolun ən qədim heykəl abidəsi: müqəddəs «səmavi insan», döyüşçülər ona ibadət edir, baş əyirlər. Qırılmış başda belə tel qoyma adətini türklər, ola bilsin ki, koreyalılardan, ya da hindli-krişnalardan götürüblər. Şərqdə onlar bu görünüşlə özlərində müqəddəslik təcəssümünü nümayiş etdirmişlər.

Bu qədim şəkillər və hekayələr Cənubi Sibir haqqında ən dəyərli və dəqiq sözdür. Daha heç bir sözə, izaha ehtiyac yoxdur. Bəlkə onların hamısı qırpağın əli ilə qazılmayıb, bəlkə bu universal «Sibir mədəniyyətində» bir beynəlmiləl başlanğıc var, bəlkə, bunları ancaq türklər yaratmayıblar. Ola bilər ki, sibirililər nəyisə çinlilərdən, tibetlilərdən götürüblər – həmişə onlarla əlaqələri olub. Ancaq... II əsrdə xalqların Böyük köçü başlayanda «İçəri Asiyada» bu şəhərciklər boşaldı, butun

bu qayaüstü şəkillər, heykəllər sahibsiz qaldı. Qıpçaqlar Avropaya getdilər, bu mədəniyyəti də özləri ilə apardılar.

* * *

Məhz bu daş mənzərələr XALQLARIN KÖÇÜ adlı nəhəng tamaşanın əks etdirir. Bu mənzərələrdə hər şey səliqəli, təntənəli və yiyəsizdir.

Lena qayalarındakı şəkillər daha yaxşı qorunub, zamanın onlara rəhmi gəlib. Okladnikovun bu rəsmlər haqqında sözü:

«Burada baş süjet at və atlı obrazlarının əks etdirilməsidir.

Çox vaxt atlar yal-kəkillərlə və asma qotazlarla bəzədilib. Boyunlarında qırılmış yalların iti kərtləri-dişləri görünür. Bəzən atlar xüsusi şəkilli zirehə bürünmüş olur, eyni geyim atlılarda da olur. Bu, köndələninə xətlərlə ifadə olunur. Atlıların əlində ucunda bayraqçıqlar yellənən nizə görünür».

Sanki bu təsvir kifayətdir ki, təsəvvüründə at ayaqlarının tappılığını eşidəsən, atlıların özlərini görsən. Budur xalqların Böyük köçü. Ancaq sükut hökm sürür.

Sibir heykəltaraşlarının təsvirləri qıpçaq ordusunu IV əsrdə görmüş Avropa tarixçilərinin sözləri ilə üst-üstə gəlir. Lena sahilində Şişkin kəndində qayada bir müharibə mənzərəsi əks olunub: əllərində bayraqları süvari döyüşçülər, zəngin yəhər-yüyenli, üzəngili atlar. Hətta atlıların paltarlarında xırda detallar da əks olunub. Bəs bunlara naməlum yiyəsiz döyüşçülər demək olarmı? Dünyada o vaxt qıpçaqdan başqa hansı xalqın belə ordusu vardı? Bunlar tayqanın sükutunda nə qədər susmalıdır?

«İçəri Asiyanın» heykəltaraşlıq və qayaüstü əsərləri çox sualların cavablarını özündə qərq edir. Burada təsviri sənət qatından başqa, yazı qatı da var – qədim türk runik yazı – falları var. Şübhəsiz, bunlar da şəkil və heykəllərin müəllifləri tərəfindən yerinə yetirilib.

Bu, «qeyb olmuş xalqın» avtoqrafı deyil, bəs nədir? Hər şey Sibirdən o xalqın özü ilə birdən qeyb oldu.

Və Avropada üzə çıxdı.

Məsələn, macar alimlərinin aşkar etdiyi arxeoloji abidələr heyrətləndirici dəqiqliklə Okladnikovun öyrəndiyi «qeyb olmuş» sibirililərin-

kini təkrar edir. Elə bil onların surəti-kopiyasıdır. Bir fərqlə – bunlar xeyli cavandır.

Axi Mərkəzi Asiya ilə Mərkəzi Avropa arasındakı məsafəni tarixə «hunlar», «barbarlar», «ketlər» adı ilə daxil olmuş xalq II əsrdən V əsrə qədər yol gəlmişdir. Bu xalq özüne qıpçaqlar deyib.

Xalqların Böyük Köçü izsiz qala bilməzdi, yoxsa o, Böyük olmazdı.

Macarıstanda döyüşçü qəbirlərindəki «Sibirə məxsus» rəsmlərin naxışları ilə bəzənmiş metal lövhələr arxeoloqları son dərəcə heyrətləndirdi. Lövhələr ikiqat metal lövhədən ibarət idi: yuxarı, gümüş və qızıldan olan qat çox səliqə ilə aşağıdakı mis və ya tunca bərkidilib. Sibir qəbirlərində belə lövhələr olmayıb. Ancaq bütün qalanlar – dəmir şaşkalar, atın yəhər-cilov bəzəkləri, oxun dəmir ucluqları, metal bəzəkli qurşaqlar, dəri kəmərlərin ucluqları sibirdəkilərdən heç nə ilə fərqlənmirdi.

Buradan nə çıxır? Çölü özünə tabe edib Avropaya gələrkən «qeyb olmuş xalq» öz adətlerini, ənənələrini, mərasimlərini bütünlüklə qoruyub saxlayıb – Okladnikovun öyrətdiklərindən aydın olur ki, bu xüsusiyyətlərinin illərlə ənənəsi olub. Bununla belə, Avropada qıpçaqlar özləri üçün yeniliklərə də rast gəliblər, onları da mənimsəyiblər. Yəni onların mədəniyyəti təzə yurdda ölmədi, yerlərin içində əriyib getmədi, inkişaf etdi.

Bir az sonra bu bimetal (ikiqat metal – T.H.) lövhələrin hazırlandığı yeri də müəyyən etdilər – Dneprlə Donun arası. Həmin bolgə Lebədiya və ya Qumanıya adlanırdı.

Bəs adi kərpiclər bir söz demir? «İçəri Asiyada» divarlar eynən həmin kərpiclərlə hörülüb. Aşağı Donda belə kərpicdən horulmuş şəhər binalarının bünövrəsi qalır.

Burada da, orada da üstündə eyni heyvan və atlı surətləri olan eyni cür kərpiclər durur.

Maraqlıdır: həmin «firma» nişanlı kərpiclərdən qədim bolqar paytaxtı Preslavanın binalarında istifadə olunub; ola bilsin, çar Attılanın bina etdiyi paytaxt ora olub, Prisk ora gəlmiş. Bolqarıstanda, oradaca qayaüstü rəsmlər tapılıb – elə bil «İçəri Asiyadakıların» surətidir. Bunlar təsadüfi uyğunluqlar deyil.

Qırçaqlar gələndə qədər Avropa kərpicinin nə olduğunu bilmirdi.

Sibir şəhəri Abakanın yaxınlığında kərpicdən tikilmiş «saray tipli bir bina» qazılıb aşkar edilmişdir. Arxeoloqlar necə sadə deyiblər: «saray tipli bina». Bunun iki min ilə yaxın yaşı var.

* * *

Akademik Aleksey Pavloviç Okladnikovun kitabını oxuyandan sonra adamın başı hərlənir. Bu görkəmli arxeoloq hətta senzura terrorunun o qara illərində özündə cəsəret tapıb bu sözləri yazmışdı: «Qədim türk Sibiri Şərqdən çox Qərblə bağlı imiş. Sibirin mədəniyyəti əvvəl hesab edildiyindən daha zəngin və daha parlaqdır. Baykal, Anqara, Lena sahillərində Şərqi və Qərbi qədim mədəniyyətlərinin yolları birləşir və ayrılır. O dövrün özünəməxsus mədəniyyət ocaqları olub. Bunları nəzərə almadan Avrasiya tarixi bütün incəlikləri ilə anlaşıla bilməz. Arxeoloji qazıntılardan görünür ki, türklərin Baykalətrafi qalalardan yolu Dona və Dunaya aparır».

Bu sözlərlə qırçaq haqqında həqiqət ilk dəfə açıq və qeyd-şərtsiz söyləndi. Böyük mədəniyyətin haqqında susmaq daha mümkün olmadı. Həqiqətən, Avropa Sibirdən başlanır.

TANRIXAN VƏ OĞLU XRİSTOS

Milyardlarla insanın şüurunda Avropa xristianlığın dayağıdır. Görünür, həmişə belə olub, çünki min beş yüz ildən bəri Avropanın sayılan mədəniyyəti həmin din yaradıb. Alman, italyan, serb və ya rus öz aralarında nə qədər fərqlənsələr də, din birliyi onları bir avropalı adı altında birləşdirir. Yəni hər biri xristiandır.

Avropa xristianlığının beşiyi Roma sayılır. Çünki katolik doktrinasının təsdiq etdiyinə görə, orada Kilsənin ilk başçısı apostol Pyotr olub – guya Xristdən sonra Kilsənin ən yüksək pilləsi sayılan on iki apostol kollegiyasına o başçılıq edib. Buna görə hələ indi də Roma Papaları xristian dünyasında özlərini birinci sayırlar. Lakin protestant və pravoslavlar bunu şübhə altına alan ciddi dəlillər tapıblar. Həmin dəlillərlə hesablaşmaq mümkün deyil. Apostol Pyotrun başqa apostollara başçılığını təsdiqləyən heç bir sənəd yoxdur. Bu haqda Xristos da heç nə deməyib. Apostol Tarlı Pavel nə eramızın 58-ci ilində romalılara məktubunda, nə də Romanın özündə yazılmış başqa məktublarda Pyotrun orada olmasına heç bir işarə etmir. Belə bir fakt məlum olsaydı, onu xatırlatmaya bilməzdi.

Romanın birinci yepiskopu kim olub? Məlum deyil. Bəs ikinci, bəs onuncu? Bilinmir. Bu Əbədi şəhərdə Kilsə nə vaxt yaranıb, ilk xristian icmaları necə meydana çıxıb, onlar nə böyüklükdə olub? Mübahisələrə açıq qalan suallardır, boş xəyalpərəstlikdir.

Üç yüz min nəfərlik Romada 30-40 nəfər xristian ancaq olardı. Onları da həmişə izlədilər – inamlarını dəyişdiklərinə görə yox, məhz günah işlər gördüklərinə görə. Bu Əbədi şəhər uzun zaman bu xristianları nə anlayır, nə də qəbul edirdi, onların kütləvi edamı ilə məşğul olurdu. Yalnız 380-ci ildə imperator Feodosi I Damasini xristian icmasının başçısı tanıdı, ancaq yaxın buraxmadı, onu özünə qulluq etməyə məcbur etdi.

Tanrıxan (daş üzərində oyma).

Demək olar ki, məhz həmin 380-ci ildən Avropa inkişaf etməyə başlayır: indiki xristianlığın dayağı Avropa dirçəlidir. Bundan sonra Kilsənin tarixi gələn dünyəvi məlumatlarda bu və ya başqa dərəcədə əks olunur.

Bizans ərazisində də xristianlıq IV əsrdə (Romadan bir az əvvəl) rəsmi qəbul olunur. Avropanın başqa ölkələrində isə IV əsrin sonu – V əsrin əvvəllərində çiçəklənmə dövrünü keçirən büt-pərəstlik bərdən az qala hər yerdə xristianlıqla əvəz olundu. Niyə?

Nə, hansı hadisələr Avropanı məhz IV əsrdə (!) məcbur etdi ki, Xristosun ilahi sözünü eşitsin?

Bunu ağla sığışdırmaq çətindir, axı dəbdəbəli Avropa ancaq IV əsrdə əvvəlki allahlarından, özünün bütün şöhrətli keçmişindən könüllü üz döndərdi. O, doğrudanmı, qul kimi, itaətkarlıqla ucqar Roma əyalətindən gələn dünyagörüşü qəbul etdi? Ya hansı bir Fələstindənmi? Yəqin ki, yox.

Təzə dinin büt-pərəstlərin ürəyinə könüllü yol açması, çətin ki, ağla batsın, dinin bütün tarixi bunun əksini göstərir. Heç olmasa, səlib yürüşlərini xatırlamaq kifayətdir. Bilindiyi kimi, ideologiya siyasətin, hakimiyyətin ünsürüdür, bu, insan cəmiyyətində adətən güc vasitəsilə təsdiqlənir, burada illüziyalar, xəyallar heç bir iş görmür.

Yeni dinin həyata keçirilməsi, özü də bir çox ölkədə bərdən, yəqin ki, çox sərt tədbirlərlə müşayiət olunur. Ancaq hansı tədbirlərlə?

Gün kimi aydındır ki, IV əsrdə Avropanı belə bir məsuliyyətli addım atmağa sövq edən NƏ İSƏ olub. Və bu sirlə «NƏ İSƏ» xalqların Böyük Köçü idi – bunun avanqardı türklər – qırpaqlar olublar. Məhz IV əsrin sonu – V əsrin əvvəllərində onlar Avropanı diz çökdürdülər.

Görünür, buna görə o uzaq hadisələri xatırlamaq avropalılara xoş gəlmir. Qırpaqların başçısı Attilanın bayrağında XAÇ olmasını yada salmaq xoş deyil. Qədim tarixçilər (Bizanslı İordan və başqaları) Attilanı xristian kimi verirlər.

«Barbarlar»la (avropalılar qırpaqları belə adlandıрмаğı seviblər) tanışlığa qədər xristianlar indiki simvollarını – xaçı tanımırdılar. Xristianlıq indiki qıyafəsində deyildi. Nəinki dini rəmz, hətta kanon da (şəriət norması) yox idi. Kanonsuz nə din? Təəssüf ki, avropalıların əcdadlarının V əsrdə yaşadığı gerçəklik belə idi.

Xristianlığın ayinləri – mərasimləri çox bəsit idi. Dua etmə ritualları necə idi, ibadətgahları, daimi dua yerləri olmayan ilk xristianlar nə ilə əhatə olunmuşdular? Təəssüf ki, onlarca belə suallar cavabsız qalır. Bəli, xaçı Xristos (İsa) yox, Attila gətirdi. Bu, faktır. Düzdür, bu gün çox xaçlar tanınır – latın, yunan, patriarx, Andrey xaçları və s. Ancaq heç kəs deyə bilməz ki, bunlardan hansı birbaşa Xristosun (İsanın) adı

ilə bağlıdır? Heç biri. Dəqiq desək, İsa xaç yox, T-şəkili bir şey gətirmişdi ki, o quruluşdan dar ağacı kimi istifadə olunurdu. Tövrati on dəfə oxu, hansısa xristianın, lap elə İsanın xaç rəmzi daşması barədə bir söz də yoxdur.

Bununla belə, İsanın gətirdiyi ilk xristianlıq «xristianlıq» sözündə qalır – ancaq indi əslilə o qədər fərqlər var ki, o özü özünə oxşamır. Məsələn, İsanın təliminin ilk davamçıları Onunla birlikdə Onun şagirdlərini qəbul edirdilərmi? Əlbəttə, yox. Heç vaxt. Axı həmin şagirdlər İsayə divan tutulanda özlərini göstərmədilər. Müəllimini satanların, ondan üz döndərənlərin, ölüm dəqiqəsində Onu atanların ardınca necə getmək olar?..

... Düzdür ki, IV əsrin əvvəllərində Ari tərəfdarları teoloji mübahisə açdılar. Alim Arinin tərəfdarları sübut edirdilər ki, İsa Allah Ata ilə eyni xislətdə deyil, çünki onu Allah yaradıb. Ari bu məsələdə Şərqi Avropa yepiskoplarının fəlsəfi fikirlərinə əsaslanırdı. Deməli, Şərqdə belə bir ənənə varmış. Lakın imperator Konstantin tərəfindən təşkil olunmuş Birinci ümumdünya kilsə məclisi İncillə, yepiskoplarla razılaşmayaraq, İsanı Allah – Ataya bərabər qəbul etdi. Bu teoloji mübahisəni Bizansla qeyri-dini hakimiyyət çox sadəcə sona çatdırdı.

430-cu ildə təzə mübahisə başladı: Konstantinopol yepiskopu Nestor üç üqnum (üç sifətdə birləşən ilahi) fikrinin kanona salınmasına etiraz etdi. Kilsə ilə əlaqəsi olmayanlar Nestora qarşı dururdular. İmperator onda iradəsini qəbul etdirə bilmədi, diskusiya bu gün də davam edir. nestorçular hələ yaşayırlar.

Deyə bilərlər: xristian mühitindəki bu teoloji ixtilafın qıpçaqlarla nə əlaqəsi? Heç demə, birbaşa əlaqəsi var. Bu mübahisələrin səbəbkarı qıpçaqlardır.

Çar Attilanın döyüşçülərini təkcə kamil silahlar və avropalılar üçün sirt olan döyüş taktikaları səciyyələndirmir. Onların əsas gücü təchizatlarında, xarici görünüşlərində yox, mənəvi-ruhi aləmlərində idi. Onlar kütləvi şəkildə inanclı adamlardı. Türklərin – qıpçaqların tapındıqları din TANRIÇILIQ idi. Bu atlı çöllüləri bütərəst Avropaya gətirdikləri həmin din mədəniyyəti ucaldı. Bu nə dindir? Nə üçün Kil-

sə tarixində onun barəsində bir kəlmə də deyilmir? Çox ölkələrin məişətindən yazanlar niyə bu qədim dindən xəbərsiz olduqlarını nümayişkarənə göstərirlər?

Sibirdə tapılmış abidələr, qayaüstü şəkillər var ki, onlarda ruhanilik, adətlər, kilsə avadanlıqları əks olunur – bunlar İsanın mövluduna qədər tanrıçılara məlum idi, onları bu tanrıçıların əcdadları yaratmışdı. Təkcə bunlar kifayətdir ki, Avropa mədəniyyətinin mənşəyinə və köklərinə ayri cür baxılsın.

Aydın olur ki, bugünkü ənənəvi xristianlıq Roma katakombasından çıxmayıb. Oradan dünyaya yayılan din yəhudisayağı xristian sektası olub IV əsrə qədərki xristian Kilsəsi yəhudilik (iudaizm) ənənələri üstündə dururdu. Və aydınlaşır ki, niyə IV əsrə qədər Roma imperiyasında ümumiyyətlə Papa institutu yox idi və niyə IV əsrdə onun tarixini təcili uydurmalı oldular. Bugünkü məlum Avropa dininin başlanğıcını götürdüyü əsil xristian ənənələri nə vaxt və harada müəyyənləşib?

Qafqaz tarixçiləri göstərirlər ki, IV əsrin 30-cu illərində Xəzərətərafı düzənliklərdə – Albaniyada əhalinin xristianlaşmasında qıpçaqlar iştirak edirdilər. Tanrıçılıq dini Qafqazda xristianlıqla rastlaşana qədər qədim kanonlar üstündə dururdu. Deməli, Qafqazda yeniyetmənin (xristianlığın) ağsaçlı ixtiyar-qoca (tanrıçılıq) ilə görüşü nəticəsində Albaniyanın «yeniyetmə» ruhanilərinin qarşısında müdrilik bulağı çağlamağa başlayır. Cavan xristianlıq nurani tanrıçılıqla yeniləşir, dolğunlaşır. Qafqaz, Albaniya Avropanın girəcəyi idi. Qıpçaqlar buradan birbaşa Avropaya, Qərbi Avropaya yol götürdülər.

Qıpçaqların Allahı Tanrıxan adlanırdı – dirlərinə tanrıçılıq deyilməsi də buradan gəlir. Bu din dünyanı yaradan vahid Tanrı Ataya (Allah) inam demək idi.

Tanrının və Xristin şəxsində qohumluq görən qıpçaqlar və qafqazlılar (albanlar) öz aralarında ruhi-mənəvi yaxınlıq duydu. Buna görə də qıpçaqlar və alban türkləri birlikdə İrana yürüşdə iştirak etdilər və Qafqazı uzun zamandan bəri davam edən İran asılılığından qurtardılar.

Bu tanrıçılıq inamı nə deməkdir? Niyə rəsmi Avropa Kilsəsi onun barəsində susur? Məşhur fransız din alimi Jan-Pol Runun fikrincə, era-

dan çox-çox əvvəllər Altayda və Cənubi Sibirdə yaşayan türklər «insan – göy», «insan – günəş» - yəni Tanrıya tapınırdılar. Çin tarixçiləri də türklərdə Tanrı ilahisinin meydana gəlməsini ən gec V-III əsrlərə aid edirdilər. Akademik A.P.Okladnikovun tapdığı dini süjetli və sitayiş əks etdirən qayaüstü şəkillər Çin tarixçilərinin sözünü təsdiqləyir

Türklərin içində Allah özü gəlib, türkləri Allah özü seçib. Əlbəttə, Tanrının obrazı yalnız türk xalqlarının mənəvi varyiyəti deyil. O, Mərkəzi Asiyanın təxminən bütün xalqlarının zənginliyidir. Tanrı Şərqi ən qədim mifoloji obrazlarından biridir. O, səmavi ruh-sahibkardır. Bir də ki, səma (göy) həm O özüdür, həm də Onun daimi yaşayış yeridir

Qırpaqlar deyirlər: Tənqri və ya Tənqəri; buryatlar: Tenqeri, monqollar: Tenqer; çuvaşlar: Tura; Azərbaycan türkləri: Tanrı. Tələffüzdə bir növ fərqlənir, ancaq bütün xalqlarda mənə eynidir: şəxsləndirilməmiş ilahi kişi başlanğıcından ibarət ruh.

Türklərdə Tanrıxan kosmik miqyaslı nəhəng ölçü kimi düşünüldü. O, insanın, xalqın, dövlətin taleyini idarə edib. O, dünyanın yaratıcısıdır. O, dünyanın özüdür. «Xan» titulu Onun bütün kainatda baş rol oynadığını göstərir. Başqa xalqlardan fərqli olaraq, türklərdə Allah (Tanrı) təkdir (əhəddir) – onların inamı qonşularından bununla fərqlənir.

Şərq üçün Tanrının sadəcə Göy sakinləri mühitində yerləşməsi deyil, həm də Göy sakinlərinin mütləq tabeçiliyi (iyerarxiyası) səciyyəvidir. Bax, nəyə görə Göy doqquz qat (yarus) halında qurulub? Bunda dərin mənə görülüb. Yeriüstü işlərdə də bu öz əksini tapıb: Kilsədəki mənəvi-ruhani ierarxiyada da ruhani xadimlər doqquz rəqəmdən ibarətdir. Hər şey Allahdan gəlir. Hər şey Allahda olan kimidir.

Türklərdə, monqollarda və başqa xalqlarda göyün hər qatı (yarusu) ikili xarakter daşıyır: işıq və qaranlıq, xeyir və şəər. Bu o deməkdir ki, Allah adil və sərt, xilasedici və cəzalandırıcıdır. O, hər şeyi görür, insanın taleyi ancaq özündən, öz düşüncə və davranışından asılıdır – insan necə olsa, Allah da onunla həmin münasibətdə olacaq. Tanrıçılıq dınınin müdrikliliyi bundadır: o, insanı alçaltmır, ucaldır, hərəkətə, qəhrəmanlığa hazırlayır.

Göyün qatları bərdən-birə doqquza çatmır. Bu rəqəm şərq xalqlarında uzun zaman Tanrıxanın rəqəmi kimi tanınıb. Bu rəqəm üç dəfə üç

deməkdir. Burada ilahi müqəddəs Troitsa (üç sıfətdə birləşmiş Allah) obrazı – üç şəxsin bütövlüyü nəzərdə tutulur. Ruhun məkanı üç troitsada (9 üçnəmdə) ifadə olunur.

Xristian avropalılar dünyanı Şərqə məxsus tərzdə, yəni bütün təfərrüatı ilə qavraya bilmədikləri üçün tanrıçılığın üçqat Troitsa kanonunu bəsitləşdirdilər – üçqatlılıq dərəcəsini üçdək azaldılar. Monqollar isə, əksinə, öz düşüncələrində göyün qatlarının sayını çoxaldıb, 99-a çatdırdılar. Onların dərk etməsinə görə, Tanrı adlı doxsan doqquz Allah var.

Monqollar hətta göydə müəyyən ulduzların və kəhkəşanların görünməsi ilə Tanrıxana ləqəblər veriblər. İlin müxtəlif adı olur, çünki göy də həyat kimi alabəzəkdir, rəngarəngdir.

Türkə görə, təbii və fəvqəlbəşər qüvvələr Tanrının iradəsinə yazılırlar: o istəsə, insan dağı tərpedə bilər. Hiss və ehtiraslar da qadır Tanrının iradəsi ilə verilir. Türkün anlayışı ilə, həqiqətən, hər şey göy Allahından asılıdır.

Alman alimi H.Deffer Tanrı haqqında ən qədim yaddaşları toplayıb və ümumiləşdirib. Tanrı anlayışının daha qədim şaman obrazlarından törəməsi izlənilir. Tədqiqatçının fikrincə, burada bəşəriyyətin ən qədim təkəllahlilik dinlərindən biri, bəlkə də birincisi üzə çıxdı.

Bəli, İsanın mövluduna qədərki türk (qırpaq) mədəniyyətini səciyyələndirən təkəllahlılıqdır. İsayə qədər qırpaqlar bütərəstlikdən çoxdan uzaqlaşmışdı. Onların dünyagörüşü indi din adlanan yeni fəlsəfi quruculuğun əsasını təşkil edib: əşya (büt) yox, ruh (ilahi qüvvə) idarə edir. Yenə akademik Okladnikovun arxeoloji tapıntıları din tarixçilərinin bu fikirlərini təsdiqləyir.

Qırpaqlar öz duaları (ovsun, ağı və xeyirxahlıqları) üçün Tanrını, Allah Atanı, dünyanın Yaradıcısını, məhz Onu, Fəvqəlbəşəriyyəti unvan seçmişlər. Törəmələri indiyə qədər qədim qırpaqların bu müqəddəs andı ilə sözbəşərlər: «Yalan isəm, Tanrı cəzamı versin».

Avropalılar tanış olana qədər tanrıçılıq ən azı səkkiz-on əsr öz kanonlarını (şəriətini) inkişaf etdirmişdi – Şərqi ən yaxşı mənəvi dəyərləri burada cəmləşir.

Belə desək, yersiz səslənməz ki, min illərlə Hind-Çində, Tibetdə Hindistanda və qıpçaqların başqa qonşularında müəyyənləşən mənəvi külçələr Avropada olmayıb. Görünür, ilahi həqiqətlərin dərkini avropalılara məhz qıpçaqların dini qismət etmişdir.

Hər bir müəyyənləşmiş din kimi, tanrıçılıqda mələklərin, din xadimlərinin, moizəçilərin ardıcıl bağlılığı (iyerarxiyası) olub və əsas da budur ki, bunlar yazılı və şifahi kanonlarda təsbit olunmuşdu. Saxlanmış nadir tanrıçılıq mətnləri var – bunlar həmin sahənin tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar: görünür, kanonlar (türklərin yaradıcıya yönəlmiş duaları, adətləri, mərasimləri) ilk xristianları cəlb etmişdir – hələ o zaman onların xüsusi mərasimləri yox idi, yəhudi dinindən mənimsədikləri bəzi-para qaydalarla keçinirdilər.

III-IV əsrlərdə Dəşti-Qıpçaq dövlətinin sərhədləri Xəzərə yaxınlaşdıqca, xristianlığın təbliğatçıları çöllülərin dini sirlərindən xəbər tutdular, onlara yaxınlaşdılar və ruh yaxınlığına görə onları qəbul etdilər.

Erməni yepiskopu Qırıqoris bu ecazkar din haqqında eşitdi, onun xalqın ürəyində ruhi güc kimi yerləşdiyini öyrəndi, qorxu və risk ilə qıpçaqların hüzuruna getdi. Cənubi Qafqazda Allah təsəvvürü vardısı da, Tanrıxanın söhbəti tezliklə bura çatdı. Məsələn, gürcü xristianları bir zaman Tanrı əvəzinə 7-ci qatda yerləşən ildırım allahı Qmertanı göy Allahı kimi qəbul ediblər – gürcü kilsəsi başqa xristian kilsələrindən bununla fərqlənir.

Erməni kilsəsi də müəyyən özləşdirmə ilə tanrıçılıq kanonlarını qəbul etdi. Sözün qıyası, birinci olaraq Qafqaz xristianları tanrıçılıq kanonunu qəbul etdilər (Albaniya – qədim tanrıçılıq məsləki ilə xristianlaşmış alban türkləri də yenidən öz dinlərini tanrıçılıq kanonları ilə zənginləşdirdilər – T.H.). Beləliklə, Qafqaz xristianları qıpçaqlarla bir inancda oldular, cavabında qıpçaqlar da Tanrıxanın oğlu Xristosu qəbul etdilər.

Xristin Tanrıxanın oğlu hüququnda qəbul olunmasının ən birinci gerçəkliyi o oldu ki, qıpçaqlar IV əsrin əvvəllərində yeni qafqazlı müttəfiqlərinin xatirəyə xristian kilsəsi yaratdılar. Belə ki, 381-ci ildə Konstantinopolda qıpçaqların nümayəndəsi I Dünya Kilsəsinin aktında

iştirak etdi. Bundan başqa, teoloji müzakirələrdə qıpçaq ruhaniləri ari-ləri müdafiə etmişdilər. Qıpçaqlara, onların ruhanilərinə Tanrıxanın başqa oğulları da məlum idi – üç nəfər. İsdan başqa, onlardan biri də Geser idi Göy Allahı tərəfindən göndərilmiş bu mədəni qəhrəman İsa kimi Yeri yamandan təmizləyən seçmə adam idi. İsanın əməlləri heyrətamiz dərəcədə Geserin işləri ilə uyğun gəlir. Onların mövlud vaxtı da uyğun gəlir. Bircə fərqi var: Geser buddizmə qədər, hər halda, İsdan min il əvvəl fəaliyyət göstərmiş (Geser qədim türk peyğəmbəridir – T.H.).

Bizansın meydana gəlməsi, Romadan ayrılması, inkişafı özü bir tarixi dəhşətdir. Yunanların ordusu yox idi, güclü müttəfiqi olmadan Bizans Romanın müstəmləkəsi kimi sürünməli idi. Attila Avropada xristianlığı ilk qəbul etmiş ölkə kimi Bizansa toxunmadı (həm də onun xristianlığı qıpçaq kanonlarına əsaslanırdı). Hələ Attilanın sələfləri Donata və Xaraton çarların zamanından Bizans qıpçaqların müttəfiqi idi. Bizanslıların qıpçaqlara vergi verməsi, sadəcə, güclü ilə zəifin əlaqəsindəki adi norma idi. Öz təhlükəsizliyi, müdafiə və himayə olunması üçün haqq verməli idi.

Bizans öz yüksəlişi üçün heç kəsə qıpçaqlara olduğu qədər borclu deyil.

Din də mövcud icmalardan biridir – yəhudisayağı xristianlıq da belə olub. IV əsrdə Roma imperatoru məcburi bir addım atdı – o, yaxşı başa düşürdü ki, maskası ixtiyari dəyişilən maskaradda deyil. O, həyatla ölüm arasında qaldığını bilərək, xristianlığın Fələstin yox, qıpçaq variantını seçdi. Çünki, Avropaya gələndə qıpçaqlar ona toxunmadılar. Başqa ölkələr amansızcasına müflis oldular. O ölkələrdə hökmdarlar uzaqgörən və müdrik deyildilər.

Yeni din və ancaq o, yeganə səbəb ola bilərdi ki, Aralıq dənizi ətrafı hökmdarları ölkələrini və hakimiyyətlərini saxlaya bilsinlər. Attila və onun həmtayfaları Avropanı xristian dünyasına döndərdi. Bu, avropalıların unutduğu faktlardandır. Bunu necə unutmaları olar: 452-ci ildə Roma Papası I Lev qıpçağın – çar Attilanın qarşısında diz çöküb yalvardı ki, ölkəsinə rəhm etsin. Deyəsən, Qərb kilsəsinin bütün tarixi boyu Roma Papası daha heç kəsin qarşısında diz çökməyib.

Bu atlıları xristianlar da gözləyirdilər. Onlar bu haqda özlərinin erkən kitabları Apokalipsədə deyiblər. Güv Allahının İkişinin qarçılarını avropalılar belə görüblər - başlıqda, uzunboğaz çəkmələrdə, şalvarda, at belində (türkün məlum qiyafəsi). Və Tanrının iradəsilə səma mələyi öz qanadlarını türkün başı üstündə açmışdı

Ancaq, əlbəttə, sərkərdənin qarşısını alan yalvarış olmadı, Papanın ilk dəfə əlində tutduğu xaç oldu. Bu, həmin tanrıçı xaçı idi. Romalı o xilas etdi. Yəqin ki, bunu yadına salmaq istəməyən üçün bütün olub-keçənləri xatırlamaq xoş deyil.

Təbii ki, Attila gedəndən, hakimiyyəti zəifləyəndən sonra avropalılar bütün səyləri ilə çalışdılar ki, xaçı Avropaya gətirmiş bu çöllü atlılar tezliklə unudulsunlar. Həmiyə yaxşı məlum olan uydurma da buradan gəlir ki, guya bu ilahi zoğ Roma katakombasından çərtib-cücarib. Beləcə qalan hər şey öz-özünə unudulub, doğrudan da, heç kəs onları yadına salmaq istəməyib. O da unuduldu ki, e.ə. II əsrdə Altay türklərinin simvollarından biri ikibaşlı qartal idi – Çini darmadağın edəndə onların bayraqlarında həmin rəmz əks olunmuşdu.

İkibaşlı əzəmətli quş türk cəmiyyətinin dövlət quruluşunu rəmzləşdirirdi – burada xaqan hakimiyyəti və çar hakimiyyəti birləşir. Qaydaya görə, birincisi cəmiyyətdə tam dünyəvi hakimiyyətin sahibidir, ancaq əmlaka yiyəlik etmir. Xaqanlığın əmlakını, xəzinəsini çar (padşah) idarə edir, ancaq o, hər cür dünyəvi-siyasi hakimiyyətdən məhrumdur. Xaqan xanlardan müəyyən müddətə seçilərdi, o, cəmiyyətin hərəkətini idarə edirdi; çar öz hüququnu irsən qəbul edirdi, o, kisəni (xəzinəni) idarə edirdi. («Dədə Qorqud»dakı xanlar xanı – bu, xaqan deməkdir – Bayındır ilə Qazanı yada salın: həmin ikili hakimiyyətdir – T.H.).

Görünür, türklərin simvolu – ikibaşlı qartal nəyə görə əvvəl bizanslıların xoşuna gəlib – Attiladan sonra onu Konstantinopolun gerbi elədilər. Xeyli sonra ikibaşlı qartal gözlənilmədən Rusiya üzərində uçdu, rus imperiyasının simvolu oldu. Azov yürüşlərindən, Çölün (Dəşti-Qıpçağın) talan olunmasından, yağmalanmasından sonra isə I Pyotr başqa qıpçaq simvollarını mənimsədi. O, qıpçaqlardan Georgi xaçını və başqa ordenləri götürdü. Həmin vaxtacan bu rəmzlər Rusiyada yox idi. Halbuki Dəşti-Qıpçaqda hələ Altay dövründən məlum idi – onları arxeoloqlar eradan əvvəlki Altay kurqanlarından tapıblar.

Bəli, tarixçilərin erkən orta əsrlər adlandırdıqları həmin uzaq dövrdən çox şey unudulub.

Yəhudisayağı xristianları Romadan kobudcasına qovdular (onlar İspaniyaya çəkildilər). Fələstində yəhudilərin kütləvi qırğını düzəldilər, sonra tanrıçılıqdan gələn qıpçaq ayinlərini sakitcə mənimsədilər, ondan sonrası da məlumdur.

Ancaq izləri qalıb. İkonalar, təkrarolunmaz arxitekturalı məbədlər, çıraqqlar (qəndillər), buxurlar (kilsədə yandırılan ətirli qətran) ruhani lərin parça paltarları, torpağa əyilməklə edilən duaları və tanrıçılığın başqa zahiri atributları-ələmətləri. İnsanları məhz bunlarla xristian Kilsəsinə cəlb etmişdilər. Bunlar yeni xristianlığın türk-tanrıçı qaydalarını mənimsəməsinə inandırıcı dəlillərdir. Daha yerdə nə qalır ki, başqa sübuta da ehtiyac olsun?

Çox vaxt keçib, əlbəttə, icra ayinlərində müəyyən dəyişmələr olub bu ayinlər Bizans və ya Şərq kilsəsində daha ciddi qorunub, Roma və ya Qərb kilsəsində bütövlük azdır. Hər halda, keçmişin ələmətləri qalıb, gah genetik kod kimi, gah insan dərisinə döyülmüş naxışlar şəklində yaşayır.

Roma həmişə ayinləri bəsitləşdirmək meylinə olub, ümumən də istədiyinə çatıb. Buna görə də neçə illərdir Qərb və Şərq kilsəsi mühitində xristianlar arasında fasiləsiz mübarizə gedir. Hər biri öz doğruluğunu iddia edərək, şüurlu şəkildə ilkin ayinləri unudur, apostol ənənələrini anlamaqda hərəsi özünü haqlı sayır. Halbuki apostol ənənələri sonralar müəyyənləşib və süni şəkildə ayinləşdirilib.

Qıpçaqlarda Tanrıxandan başqa bir ilahi Humay Ana da olub. O körpələri himayə edib. Həmişə onu qucağında körpə tutmuş halında şəkilləşdiriblər. Bu, xristianların ikonalarındakı Allah Anası (Məryəm) kimi təsvir olunurdu. Buddizmdən tanrıçılığa xeyli gəlmə ələmət var. Bu, qədim mədəniyyətlərin və xalqların əlaqəsidir.

Budda və xristian dinləri arasındakı uyğunluqlar da buradan – tanrıçılıq vasitəsilə yaranıb.

Üstündə İsanın və başqa müqəddəslərin şəkli olan kilsə bayrağını – ələmi (xoruc) və xaççevirmə ayinini yada salmaq kifayətdir. Xoruc türkcə «müdafə nişanı», «hamı» deməkdir (*qoruc sözünü yada salın – T.H.*). Müdafə olunmaq üçün yalvarışda xaç hərəketinin öz mənası var. Ancaq bu ayini tanrıçılar yox, buddistlər fikirləşiblər. Türk-tanrıçılar buddistlərdən, xristianlar da türk-tanrıçılardan götürüblər. Görürsünüz, pravoslav xristian məbədinin, az qala bütün göstəriciləri türk mənşəlidir.

«Boq» sözünün özü türkcə «əbədiyyət», «kainat», «əbədi istirahət» deməkdir. «İkona»da türk sözüdür – yüklü əşya anlayışı verir.

«Aykone» türkcə «ürəyini aç» («ürəyindəkini de» - «ay» de, «kon» kö-nül) – bu söz «aykone» bütün Avropa dillərində eyni cür səslənir.

İkona İsanın mövludundan çox qabaq qıpçaqlarda var idi – bu, qayaüstü şəkillərdə yaşayırdı, ilahi bərəkət, nemət qazanmağın göstəricisi idi. İlk ikona təsvirçiləri süjetləri yəqin qədim ustaların Sibir qayalarına yazdığı ritual mənzərələrindən götürmüşdülər. Uzaq səfərə çıxan yolçu özü ilə bir havadar-himayəçi götürmək istəyirdi. Müqəddəs qayanın yanından bir hamar daş parçası tapan yolçu şəkil döyənərdən xahış edir ki, Allahın obrazını oraya cızsin. Görünür, bu, təsadüfi deyil ki, Bizans kilsəsində saxlanan ən qədim ikonalar məhz daş üzərində həkk olunub. Sonralar daşı ağac əvəz edir (*ancaq əlbəttə, daş möhkəm olduğu üçün daha etibarlı idi, bu, türkün öz ilahisini uzunömürlü görmək arzusu ilə bağlı idi. Sonralar xristianlar inamları kimi, müqəddəs təsvirin materialını da zəiflətdilər – T.H.*). İkonaqrafiyada, süjetlər saxlanmaqla, yeni fəndlər üzə çıxdı. Bu süjetlərin nədən başlanması, necə törəməsi «qeybət çıxmış xalqın» vətəni olan Altayın və Cənubi Sibirin qayaüstü şəkillərində bu gün də aydınca görünür.

Xristianlardakı çox anlayışlar, hətta möminlərin geyimlərinin adları türkcədir: psaltır, altar, parça, yepança, kaftan və s. Ən çox diqqəti çəkən simvol «krest»dir. Qıpçaqlar buna xaç deyirdilər. Ermənilər tanrıçılıq şəritətini və bərabərtərəfli «krest»i qəbul edərkən məhz xaç adını işlətdilər. Xaç erməni kilsəsinə Bizans və Rımdən tez girmişdi, mülki qıpçaqlar onlardan qabaq ermənilərlə əlaqədə olmuşdular. Əvvəl deyildiyi kimi, xaçın Xristə heç bir dəxli yoxdur. Xaç Tanrıxanın, Allah Atanın nişanıdır ki, o, iki min il əvvəl Fələstində baş verən tarixdən daha qədimdir.

Xristian hər dəfə duasını bitirərkən öz üzərində xaç çevirib amin deyir. Ensiklopediyalar nə qədər bu sözü yunancaya aid etsələr də, yunanlar hələ xristianlığı qəbul etməmişdən alban türkləri, qıpçaqlar, ermənilər aminı işlədirdilər. Görünür, bu da «acci» (xaçın bir növü) kimi, buddistlərdən gələn sözdür.

«Psaltır» (Zəbur) söz kimi də türkcədir. psan (buddistlərdə tac deməkdir) və altar (türkcə səcdəgah) hissələrindəndir. «Psaltır» (Zəbur) kilsə qaydalarını, dua və yalvarışları əhatə edir – tanrıçılar onu buddist-

lərdən qəbul ediblər. Sonralar xristian «Psaltır»ını tanrıçılardan hərfən köçürüblər.

Buddistlərdə bərabərtərəfli xaça bənzər vacra möhkəmlik, əbədiyyət rəmzidir. Görünür, türkcədəki acci həmin sözün fonetik dəyişməsidir (*qədim türkcədə v səsi yoxdur – T.H.*). Bu əbədiyyət rəmzini qırpaqlar tanrıçılığın obrazı kimi götürüblər. Arxeoloqlar Altay və Cənubi Sibir ekspedisiyaları zamanı bu nişanı dinlə bağlı əşyaların üstündə aşkar ediblər (*bizim qədim xalçaçılığımızda ən çox işlənən naxışlardandır – T.H.*)

Görkəmli arxeoloq M.Maqometov qədim Dəşti-Qırpaq şəhəri Büləncərdə (*Azərbaycanın şimalında, Dərbənddən cənubda – qorunur. Bakının girəcəyindəki Biləcər adı ilə bir kökdəndir – T.H.*) bir xaraba məbəddə həmin xaçdan aşkar etmişdir. Arxeoloq öz təsvirində onu «malta» formalı xaç adlandırır. Bu ifadə XV əsrdən işlənməyə başlayır. Halbuki həmin xaçın tapıldığı məbədi ərəblər VIII əsrdə dağıdıblar. Bərabərtərəfli xaçlar (accilər) Altaydan Dunaya qədər bütün qədim xristian abidələrində aşkar edilir.

Paltar, kilsə avadanlıqları qədimliyi saxlamaqda ən çox mühafizəkarlığı ilə seçilir. Bu «modaların» mənbəyi qədim Tibetdə, Altayda axtarılmalıdır. İbadətqah (xram) arxitekturaları da xalqın yaddaşını yaşadan mühafizəkar mənbələrdəndir. Qədim Dəşti-Qırpaq kilsələri sonralar Rusiyada tikilənlərdən fərqlənirdi. Təsədüfi deyil ki, Qədim pravoslav kilsələrindəki nifaqdan (raskolçulardan) sonra rus patriarxi Nikon çadırşəkilli məbəd tikilişini qadağan elədi.

«Çöllülərdə» ibadət yerinə *kilisə* deyirdilər. Bu nə sözdür. haradan gəlib? Burada da tarix dərinə gedir. Kilisə sözü Tibet yaylasının cənubunda ən yüksək sayılan müqəddəs Kaylasa dağının adından gəlir. Manas gölündən şimalda yaşayan bir çox Şərq xalqlarına görə, bu dağ allahların məskənidir. Budda əfsanələrinə görə, Şiva cənnəti və bərəkət allahı Kuberanın məskun olduğu yer də Kaylasadadır. Hətta mifə görə, dağ bir zamanlar bütünlüklə gümüşdən olmuşdur. Ümumiyyətlə, dağın haqqında rəvayətlər çoxdur. Deyirlər ki, ilk vaxtlarda dağın qanadları olub, ancaq uçarkən çox bədbəxtliklərə səbəb olmuş. Buna görə də İndra onun qanadlarını kəsir və indiki yerinə bərkidir. Xüsusilə yadı-

mızda saxlayaq: başqa Şərq xalqlarının miflərində İndranın budda obrazı Tanrı adı ilə tanınır.

Müqəddəs Kaylasa dağı insanlara belə bir ideya bəxş edir ki, dağın öz şəklinə bənzər arxitektura ilə ibadətqahlar tiksinlər – yəni onun əllə düzəldilmiş «filiallarını» yaratsınlar. Təbii ki, ilk məbədlərin arxitekturası müqəddəs dağın konturunun ürkək təkrarıdır. Sonra cəhdlər baş tutur – bütün Cənubi Asiyanın ən nəhəng ibadətqahlarından olan Ellora məbədi qurulur. Bu, bir bütöv qayanın çapılması ilə yadılır və özü də Kaylasa adlandırılır – bu adı sonrakı məbədlər daşımaları olur.

Ölçülərinə və xətlərinə görə çox nəhəng olan Ellora məbədi zərif heykəltarəşliq cizgiləri-ışləmələri ilə seçilir – tavan və divarlar bütünlüklə Allah, insan, heyvan təsvirləri ilə, naxış və şəbəkələrlə örtülmüşdür. Diqqətəşayandır ki, müqəddəs Kaylasa dağı Şivanın cənnəti, habelə bərəkət allahı Kuberanın məskəni idisə, Kaylasa məbədi ruhi-mənəvi və maddi zənginliklərlə dolu idi. Tanrıçı və sonralar şərq xristian məbədlərindəki qızıl-gümüş bolluğu buradan gəlir. Xaçları, gümbəzləri, tavanları, səcdəqahları, ikonaları, sütunları, Allah heykəllərini qızıla tuturdular. Sonra tanrıçılıq dini yarananda İndraya ehtiram ənənələrinin xeyli hissəsi saxlandı və Tanrıya ehtirama çevrildi. Buddizmlə tanrıçılıq arasındakı bu uyğunluqları mütəxəssislər həmişə görüblər. Tanrıçılıq yaranandan sonra Cənubi Tibet monqollar, türklər və başqa xalqlar üçün ziyarətqaha çevrilir. Hər bir ziyarətçi müqəddəs Kaylasanı görmək, bununla da xoşbəxt olmaq arzusunda idi. Ancaq allahları qəzəbləndirməkdən qorxaraq, yaxına getməyə, dağa qalxmağa cəsarət etmirdilər. İnsanlar müqəddəs Manas gölünün yanında dayanır, uzaqdan Kaylasaya baxır, dualar oxuyur, fəlsəfi söhbətlər aparır, dua üçün təklil axtarırdılar. Guşənişinlik, rahiblik ideyası beləcə yaranır.

Monastır sözünün əslisi – Manas+tir. Manas gölün adı, tir (dər) türkcə yığılma, cəmlənmə deməkdir – yəni Manasın ətrafında toplanıb dua ilə məşğul olmaq. Monastır və rahiblik ideyasının özü türkün kəşfi deyil. Monastırlar Cənubi Tibetdə türklər ora gələndə qədər var idi. Türklər monastırlıq ideyasını buddistlərdən mənimsədilər, öz sözləri ilə adlandırılıb Altayda tətbiq etdilər və sonra Avropaya köçdülər.

Ancaq görünür, Avropa rahibliyinin qeyri-qıpçaq kökləri də var. Ona Xristin zamanında Fələstindəki türki-dünyalıq ənənələrinin də təsiri ola bilərdi. Ancaq qıpçaq tipi göz qabağındadır – Avropa rahiblərinin bütün geyimləri qıpçaqlarınkıdır.

Tibetdəki kimi, ilk tanrıçı rahiblər də şəhərlərdən uzaq, təbiətin vəhşi və saf qucağında meydana gəlirlər. A.P. Okladnikovun arxeoloji ekspedisiyalarının aşkar etdiyi qayaüstü ritual mənzərələri gur yaşayış yerlərindən kənardadır – rahiblərin gözdən uzaq yerlərdə yaşaması təbii idi. Onlara əbədiyyət sakitliyi və rahatlığı lazım idi.

Diqqəti cəlb edən başqa bir detal – rahiblərin paltarları. Bu qara, uzun xalatlara, papaqlar (qalpaqlar – hətta qara qalpaq bu gün türk qövmünün adıdır) haradandır? Belə xalatlara türklər qaftan deyirdilər. Qədim qayaüstü ibadət mənzərələrində onlar həmin geyimdə təsvir olunurlar.

Hər bir qıpçağın, o cümlədən rahibin boynunda üst paltarının başlığı (kapüşon) var idi – onlar küçədə, çöldə-bayırda hər havada açıq göyün altında ruhani-rahib ibadətlərində olurdular.

Qaftan və başlığın rahib geyimi kimi türklərdən gəlməsi aşkar həqiqətdir. Buddistlərdə belə deyil – onlarda başlıq (kapüşon) əvəzinə qalpaq olur. Türklər onların qalpağını Cənubi Sibirin sərt təbiəti üçün daha münasib və əlverişli olan başlığa çevirirlər.

Asiyanın Cənub və Şimal sakinlərinin ünsiyyəti ənənəyə çevrilir, hətta ritual səviyyəsində baş verir. Müqəddəs yerlərə baş çəkmək özünə hörmət edən hər kəsin borcu idi. Ziyarət ideyası olduqca kütləviləşmişdi. Cənubun ruhani mərkəzləri qədimdən qıpçaqları cəlb edirdi, çağırırdı – bu, öz təbiətinə görə fəlsəfəçiliyə, təfəkkürə meyilli olan türkün ürəyindən idi.

Yəqin ki, e.ə. II əsrdə Altayın ilk tanrıçı məbədləri yaranmışdı. Əlbəttə, sərt, saxtalı ölkədə isti Hindistandakı, Hind-Çindəki kimi möhtəşəm ibadət binalarının tikilməsini gözləmək çətindir. Onlar sadə, yığcam tikililər idi. Ancaq cənubi dini arxitektura ənənələri Sibirdə də davam edirdi. Bir fərqi var idi: tanrıçı ibadət xanalarının bünövrəsi bərabərtərəfli xaç formasında olurdu. Möhkəmlik, ölməzlik mənası ilə yanaşı, bu forma həm də dünya yollarının kəsişməsinin rəmzi idi.

Beləliklə, tikilən məbəd əbədiyyət rəmzinə çevrilir («Yol həyatdır»), ona dörd tərəfdən yollar gəlir.

İlk vaxtlarda tanrıçı ibadət xanaları görünüşcə o qədər də diqqətə çarpmırdı. Tirlərdən tikilmiş hündür damlı adı qıpçaq evləri idi – yuxarısında üstü xaçlı gümbəz olardı. Sonralar, xalqların Böyük Köçünün başlanması ilə yeni çöllər, geniş sahələr əldə edəndən sonra qızılı günbəzli alçaq ibadət xanalar qıpçaqları daha təmin etmir – bu binalar Kaylasanı yada salmırdı. Geniş çöllərdə alçaq tikililər itib-batırdı, gözəgəlimli, mükəmməl arxitektura tələb olunurdu.

Yeni ibadət xanalar ucaldıldı. Göylərə zillənmiş yeni məbədlər forması ilə dünyaya ilahi firavanlıq bəxş edən müqəddəs dağın cizgilərini təkrar edirdi. Ürəkaçan melodiyaları ilə kilsə zəngləri (kolokol) insanları böyük Tanrıya dua etməyə çağırırdı (kolokol türkcə *qol-a-qol* – əl edib çağırmaq).

Tanrıçalarda adi adamlar məbədə girə bilməzdilər – ora Tanrıxanın istirahət yeri idi, adamlar onun ətrafında dua oxuyar, ibadət edərdilər. Dua oxunan meydana haram (müqəddəs yer) deyirdilər, sonralar bınanın özü elə adlandı (*Kəbəyə Beytül-haram – müqəddəs ev deyilməsini xatırlayın – T.H.*). Burada ancaq dua oxunardı, danışmaq, söhbət də qadağan idi. Sözü halalın əksi olan haram mənası da qadağan məqamında buradan müəyyənləşir.

İlk xristian məbədləri də kiçik həcmi və arxitekturası ilə tanrıçı məbədlərini təkrar edirdi, onlara da girmək qadağan olunurdu. Ancaq VIII-IX əsrlərdə ibadət üçün məbədin içinə girirdilər, səcdəgaha isə (altar) ancaq ruhanilər daxil olurdular.

Qıpçaqlar Altaydan gedəndən sonra məbədlərin duruşunda coğrafi müəyyənləşmə gedir: səcdəgah (altar) hissəsini Şərqa – Altaya yönəldirlər. Yer coğrafi genişliyi nəzərə alınır. Bu, xristianlıqda da qayda-ya çevrilir, ancaq mənbəyi unudurlar.

Qıpçaqların qədim məbəd qalıqlarını öyrənən arxeoloq M. Maqometov belə təsvir edir: «Məbədlər kurqanlar arasında, mərkəzdə yerləşirlər, böyük ölçüdə olurlar. Onlar xırda və orta ölçüdə parçalanmış daşlar və qum palçığı ilə tikilir. Kilsənin daxili quruluşunu xaç şəklində

düzəldirlər. Kilsəni qərbdən şərqə uzununa tikirlər, azca şimali-şərqə meyilli olur». Niyə «şimal-şərqə meyilli»? Çünki Altay o istiqamətdədir. Qıpçaq Çöldə, öz Çölündə, heyrətamiz şəkildə öz səmtlərini müəyyənləşdirir.

Təəssüf ki, tikililərin, abidələrin üzərində ZAMAN hökmranlıq edir. Xüsusilə bu tikililər ağacdən və ya başqa dözümsüz materiallardan (çiy kərpiç və s.) yaradılırsa, bu hökmranlıq daha güclü iz buraxır. Tanrıçı məbədlərinin taleyinə cənab ZAMAN beləcə amansızlıq göstərib, onların ancaq kərpiç bünövrələri qalıb.

Dağıstan çöllərindəki qıpçaq şəhərlərinin qazıntısı zamanı arxeoloqlar dəfələrlə məbəd yerləri aşkar ediblər. Sanki bunların arxitekturasından nə deyəsən? Ancaq əlbəttə, müəyyən şərtləklərlə fikir söyləmək olur. İş burasındadır ki, tanrıçı məbədlərin arxitekturasını alban-türk və erməni ruhaniliyi mənimsəyib, geniş surətdə tətbiq edib, lakin daşla tikiblər. Axı Çöl daş sarıdan kasaddır. Həmin prof. M.Maqometov yazır: «Zaqafqaziya xristian memarlığının qalıqlarında xristian dünyasındakı məlum kilsə tikinti arxitekturası öz əksini tapır. Müxtəlif formalı qədim kilsə-tikinti arxitekturası alban-türk və erməni kilsələrinin quruluşunda saxlanır ...». Deməli, alban-türk və erməni xristianları qıpçaqlardan yalnız ibadət ayinlərini yox, həm də onların kilsə arxitekturasını götürüblər.

Əlbəttə, istəsən, qədim erməni abidələri ilə Suriya arxitekturası arasında da uyğunluq tapmaq olar. Ancaq axı IV əsrdə ermənilərdə xristianlıq dövlət dini olur və deməli, kilsə inşası açıq-aşkar dövlət himayəsi ilə aparılır. Buna görə də qədim erməni məbədləri nadir formaları, kiçik ölçüləri ilə tanrıçı kilsəsinin bünövrəsi üzərində gözəlcə dayanır. Eynilə qıpçaq kilsələri kimi. Erməni missionerləri bu məbəd arxitekturasını Şərqdən – türkdən Dəşti-Qıpçaqdan yox, daha haradan götürə bilərdilər? Axı Avropada belə məbədlər haqqında hələ təsəvvür yox idi.

Məbəd, onun daxili quruluşu mühüm əhəmiyyət daşıyırdı və özlüyündə çox şeyi aydınlaşdırır. Məsələn, «altar» nə mənə bildirir? Niyə qədimdə kilsənin altar hissəsinə girməyə icazə verilmirdi? «Köçəri kiçik kilsələr» (çasovnya) nə deməkdir?

Altar türkcə «alt» və ör//ur (yüksəlmək) sözlərindən düzəlib, yüksəlmiş deməkdir. Kilsənin altar (səcdəgah) hissəsi həmişə bir pillə yuxarı olurdu, özü də kilsənin şərqə baxan hissəsində qurulurdu. Tanrıçı arxitekturası xristianlığa gələrkən Çöldə qeyri-ixtiyari şəkildə çox diq-

Adsız dəyuxuşə abidə. Altayda minlərlədir. Adətən belə hissədə, görünən yerdə qoyublar ki, yolçuya keçmiş xatırlatsın.

qətlə, ehtiyatla saxlanır. Məsələn, tanrıçı məbədinin yuxarı (tavan) hissəsi səkkizkünclü olur. Gümbəzi də altı və ya səkkizləçəkli qurulur. Bəs niyə belə Çöllü qırpaqlar öz daxmalarını altı və ya səkkizkünclü tikərdilər, yurtlarının forması belə idi. Deməli, bu, ənənəvi «çöllü» arxitekturası idi.

Tanrıçı ənənəsi olmayan rus kilsəsi ilə qırpaq kilsə arxitekturasının fərqi görmək üçün Moskvadan cənuba hərəkət etmək kifayətdir, heç Oka çayını keçməyə ehtiyac yoxdur. Ondan o yana yenidən türk dövləti başlayır – burada nə slavyan, nə də uqor-fin mədəniyyəti görünür.

Yaxud başqa məsələ: Xristos öz Atasına «Eloi» deyə müraciət edirdi. Axı qırpaqlar da «Eloy, billoy» (Allah bizimlədir) deyə Tanrıxanı çağırır-çağırır hücumu keçərdilər.

Yağlı kökə, boyanmış yumurta, yeni il yolkası, Şaxta Baba – bunlar hamısı tanrıçılığın göstəriciləridir. Milad yolkasını yada salaq. Niyə palıd, sidr, şam yox, məhz küknar (yolka) ağacından istifadə olunur? Yolkanı (küknarı) və yolka bayramını Xristosun adı ilə bağlayırlar. Ancaq Fələstində küknar (yolka) bitmir. Misirdə də olmur. Aralıq dənizi hövzəsindəki ilk xristianlar ağ ayını və kenqurunu necə görə bilərdilər, küknarı da elə görə bilərdilər (*Fələstinin qışını, Şaxta babasını necə təsvir edək – T.H.*).

Deməli, yolka bayramı xristianlıqda «özgə» bayramıdır – Avropa və Yaxın Şərqlə gətirilmədir, hələ Afrikanı demirik. Məhz qırpaqlarda ən qədimlərdən küknar müqəddəs ağac sayılır. Həm də təkcə onlarda yox, Sibirin başqa xalqlarında da. Buralarda küknarı evə gətirirdilər. Küknarın (yolkanın) şərəfinə 3-4 min il əvvəl bayram şənlikləri düzəldirdilər. Bu, Yer-su ilə bağlı çox qədim ənənədir. Türklər tanrıçılığa qədər bu Allaha sitayiş edərdilər. Əfsanəyə görə, həmin Allah Yerin mərkəzində olub, «göbəyi orada basdırılıb və göbəyi basdırılan yerdən nəhəng bir küknar (yolka) ağacı bitib» (*görünür, türkün sonrakı mifindəki həyat ağacının əslisi buradan gəlir – T.H.*).

Küknarın yanında ağ xalatda qalın ağ saqqalı bir qoca oturmuş, ona Ülgən deyərmişlər. O, mülayim və əliaçıq da olmuş, ən çox isə məkrli və qəzəbli görünərmiş. İldə bir dəfə qışda xeyirxahlıqla camaat

çına çıxarmış, uşaqların köməkliyi ilə torbasındakı hədiyyələri paylamış. Ülgən küknar (yolka) gətirərmiş və bütün gecəni camaat onun ətrafında şənələnərmiş. Yallı gedər, mahnı oxuyarmışlar. Bayramın bu mütləq tərkib hissəsinə qırpaqlar «inderbay» (xoşbəxtlik yığınağı) deyərmişlər. «Ülgən» qırpaqca «ölmüş» (bizdəki: ölən) deməkdir. O, yayda yeraltı dünyada yatar, payızda ayılmış. Görün nə dərəcədə dəqiq obrazdır. Heyrətamizdir. Axı Sibir torpağı əbədi don içindədir, yalnız yayda bir-iki metr dərinlikdə donu açılır. Demək, Ülgən ancaq yerin altında yata bilərdi. Onun ayılıb yerdən çıxdığı zaman təbiət donur, qış başlayırdı. Ölmüş – ülgən forması buradandır.

Görünür, başqa bir ənənə də buradan gəlir – tanrıçı ruhanilərin qobrinin yerinə (dibinə) küknar budağı döşərmişlər. Niyə? Çünki o, Yer-su səltənətinə gedir və orada küknara böyük ehtiram var.

Küknara (yolkaya) ehtiramı «türk avropalıları» davam etdirirlər. Bu ehtiramı Avropaya xalqların Böyük köçü gətirdi. Avropada bu bayram, yəqin ki, Attila zamanından başlanır.

Belə bir fakt diqqəti cəlb edir: slavyanlarda palıd, finlərdə qayın, yunanlarda zeytun, cənublu germanlarda küknar müqəddəs ağac sayılır. Bunlar o germanlardır ki, XVI əsrə qədər türkcə danışıblar.

Milad yolkası haqqında ilk məlumat 1500-cü ildə Elzas xronikalarından görünür – ondan əvvəlki sənədlər türkcə olduğu üçün yandırılıb. Kelt İngiltərəsində milad bayramı çox uzaqlara getmir. İngilislər bəzənmiş küknar ətrafında yalnız 1863-cü ildən şənəlməyə başlamışlar. Artıq Santa Klaus adlandırdıqları Ülgən onlara ilk dəfə məhz onda qonaq gəldi.

Yazı qarşılamaq adəti – Pasxa da qədim köklərə malikdir. Ancaq qırpaqlar onu yəhudilər kimi etməyiblər. İncilin tövsiyələrinə əməl edərək, ilk xristianlar bu günə qədər fətir – duzsuz nazik çörək yeyirlər. Tanrıçılarda başqa cür olub: kökləri Hindistana gedən ənənəyə görə onlar şirin kökə bişiriblər.

Şirin kökə kişi başlanğıcını nəzərdə tutur. Ona xüsusi forma verilib. Dadından çox möhkəmliyini təmin edən xüsusi reseptlə xəmir hazırlanır. Kökənin ucuna ağ krem sürtülür, üstünə rənglənmiş darı səpilir, yanına boyanmış iki yumurta qoyulur.

Kişi başlanğıcına ehtiram ayininin tarixi Hindistanda yaddaşdan silinmiş qədim zamanlara gedir, ağıl kəsəndən bu adət var. Bu ayin müqəddəs sayılıb. Onu məhsulun, ümumiyyətlə, arzu olunan hər şeyin başlanğıcı sayıblar. Həyatın davam etməsini bildirən bu zəruri ayinin şərəfinə Hindistanda məbədlər, heykəllər yaradılıb.

Qeyd edək ki, bugünkü şəklində pasxa qaydaları da milad yolkası kimi Avropaya gətirilib, əvvəlində o, seçmə adamların, xüsusi aqlələrin qisməti olub ... Həqiqətən, Avropa mədəniyyəti tədricən dəyişib, bugünkü görünüşünü alıb.

PARÇALANMA VƏ PARÇALAYANLAR*

Yeni eranın birinci minilliyinin sonlarına doğru Avropa iki düşmən hissəyə parçalanmışdı – Roma və Konstantinopol bir-birinə nifrət edirdi. Onların arasındakı sirli və aşkar düşmənçiliyin səbəbləri uzaq keçmişə gedirdi.

Birinci səbəb iqtisadi şərtlər idi. Bizans qırpaqlarla uzun zaman uğurlu əlaqədə olmuşdu: Dəşti-Qırpaqdan keçən məşhur İpək yolu Bizansda qurtarırdı. Varyaqlardan yunanlara gedən yol da Bizansa gətirirdi – bu da Dəşti-Qırpaqdan gəlirdi. Şərq qonşuları ilə ticarət, şübhəsiz, yunanların Romaya qarşıdurmasını gücləndirirdi.

Roma ilə Konstantinopolun üz-üzə durmasının ikinci səbəbi – dinlə bağlı fikir ayrılıqları bundan heç də zəif deyildi.

Bu söhbətlər Avropanın bütün siyasi həyatı üçün tor-tələ toxuyurdu. Söz dünyaya yiyələnməkdən gedirdi. Hər iki tərəf buna can atırdı. Ancaq hər ikisi əsil iddialarını allahçılıq (teoloji) mübahisələri ilə örtəbəsdir edirdi: o vaxtkı Avropa hökmdarlarının üreyinə Allah yox, Sərvət (Zolotoy telets) ilham verirdi.

Axı IV əsrdə tanrıçılıq ayinlərini qəbul etməklə Roma da, Konstantinopol da quldan ağaya çevrilmişdilər. Onlar Attilanın ölümündən sonra bütün güclərini sərf edirdilər ki, öz yaxın qul keçmişlərinin üstünü örtsünlər.

Mərkəzi Avropada, şübhəsiz ki, romalılar öz ordularına tovlayaraq xeyli qırpaq cəlb etməyə müvəffəq olmuşdular. Şərqi Avropa isə bizanslıların sərəncamında idi – bunlar romalılarla Dunayın o tərəfindəki çöllülər (qırpaqlar) arasında tarazlıq yaradırdılar.

Avropada siyasi təzyiqlər Kilsə vasitəsilə həyata keçirildiyindən hər iki düşmən ölkənin başçıları əsas diqqətlərini məhz Kilsəyə verir-

* Əslində başlıq belə gedir: «Раскол и раскольники». Termin kimi məhz belə işlədirlər raskol və raskolçular. Ancaq M Adcı sözü ikimənalı verir: həm tarixət ayrılığı, həm də dini içəridən parçalayib pozmaq. Rusçada o mənaların ikisi də anlaşılır. Ancaq bizdə xristian anlayışı yoxdur. Ona görə də mən ikinci mənənin əsas olduğunu nəzərə alıb dilimizdə belə adlandırdım – T H.

dilər. Onlar yalnız bu yolla həm düşmənlərinə, həm də qonşularına təsir etmək ümidində idilər. Roma imperiyasında IX əsrə qədər dünyəvi hakimiyyət ruhanilik işlərində çox fəal idi – bütün kilsə yenilikləri ehkam və qaydalar dünyəvi siyasətçilərdən gəlir, Kilsə xadimləri onlara sadəcə qulluq göstərirdilər.

Papa I Nikolay Roma Kilsəsinin müstəqilliyinə nail olmuşdu Bizansda isə patriarx heç vaxt müstəqillik görməyib.

Roma mübahisədə liderlik üçün tanrıçılıq ayinlərini şüurlu şəkildə bəsitləşdirmək yolunu tutmuşdu: əslər keçdikcə ayinlər dəyişirdi – köhnələr sadələşdirilir, yeniləri uydurulurdu. Bununla belə, Kilsə məhz «qıpçaq» xristianlığının mövqeyində qalırdı, yəni yəhudisayağı ayinlərdən uzaq idi.

Konstantinopolun siyasəti başqa sayaq idi – elə sən deyən sərbəstlik göstərmirdilər, çünki Bizansın bütün uğurları tamamilə Dəşti-Qıpçaqdan onunla ticarətdən asılı idi. Bu vəziyyətlə hesablaşmamaq olmazdı.

Yunanlar kilsə kanonlarını öz istədikləri kimi dəyişdirməyi və romalıların etdiklərini etməyi özlərinə rəva görə bilməzdilər. Bunu Çöl dünyası «gəl dalaşaq» çağırışı kimi qiymətləndirirdi; müəyyən vaxtaca Konstantinopol qıpçaq dini ənənələrini məcburən saxladı. Bu dəyanətli mühafizəkarlıq Avropadakı vahid Kilsənin axır ki, Bizans (qədim pravoslav) və Roma (katolik) məsləklərinə bölünməsi ilə nəticələndi. Bu hadisə 1054-cü ilin 16 iyulunda baş verdi. Konstantinopolun müqəddəs Sofiya məbədində Şərq və Qərb Kilsələrinin bir-birindən qarşılıqlı olaraq aralanmaları barədə akt imzalandı.

Bu aktla Şərq və Qərb dünyaya elan etdi ki, onlar bir-birindən, birinci növbədə, dünyagörüşləri ilə fərqlidirlər. Bu hadisə o siyasəti başa çatdırırdı ki, hər iki tərəf IV əsrdən – Böyük köçün dalğaları türkləri və başqa xalqları Mərkəzi Avropada məskunlaşdıran vaxtdan gizli şəkildə həmin niyyətə yol gəlirdi. Kilsə daxilində ilk toqquşma belə baş verdi. Təəssüf ki, o, Avropa üçün yeganə deyildi: siyasi və dini-siyasi fikir ayrılıqları bir diplomatik fon yaradırdı, həmişə bidət məqamlarında bir-birlərinə danlaq yağdırardılar. Mühəribələrə, müəmmalı ölüm cənaətlərinə, kütləvi edamlara həmin bidətlərlə (küfrlərlə) mübarizə bəraət

qazandırır. Bidətlərlə mübarizə Qərb kilsəsində yeni ehkamlar, ayinlər və müddəaların tadbiqinə haqq qazandırır. Kilsəyə heç vəchlə dəxli olmayan və çirkin siyasət aparılırdı. Avropa həmişə üfunət altında qalıb

Qərb xristianları bu siyasətin xeyri üçün tanrıçılıq kanonlarında altmışdan çox (!) dəyişiklik ediblər. Hətta bu dəyişikliklərdən bəzilərinə Roma Kilsəsi bərabər qəbul etməzdi. Məsələn, müqəddəs ruhun gəzib dolaşması (filiokve) haqqında IV əsrdə qəbul olunmuş ehkamin VII əsrdə yeni yozulması – Filiokveni inanc simvolları sırasına ilk dəfə ispanlar daxil edirlər, yalnız 1009-cu ildə Romada onunla razılaşırlar.

Bu və buna bənzər misallar göstərir ki, Avropanın xristian mülkündə heç vaxt razılıq, fikir birliyi olmayıb: ehkamlar adi siyasətçilər tərəfindən gah uydurulur, gah da rədd edilirdi: cızığandan çıxmış adamların əli ilə dinin ilahi mahiyyəti amansızcasına silinirdi. Və Avropa hər «yeniliyi» ilə bu dını müqəddəs Kaylasa dağına, bütün ilahi nemətlərə bağlayan kökləri daha dərinədən kəsirdi. Adamlar o işlərə qarışmağa girişmişdilər ki, onlar yalnız Allahın səlahiyyətində idi.

Hətta özlərini xristian adlandıra-adlandıra avropalılar öz aralarında fərq axtarırdılar. Və tapırdılar.

Kilsənin bölünməsi nəticədə dünya ağılığı sferasının, Avropa torpaqlarının hakimlərə görə bölünməsi demək idi. Bu bölünmə ancaq XI-XII əsrlərdə həll olundu, çünki buna qıpçaqlar dərhal imkan yaratmışdılar: onlar uzun zaman və var gücləri ilə bu işə müqavimət göstərirdilər və özləri də qüdrətin pozulmaz yazısı ilə öz talelərinin sonuna qatırdılar.

Heysiyyətli çöllülər uşaq kımı kiməsə nəşə sübut etməyə çalışırdılar. Ancaq dünyada yaşlıların «mərhəməti» adətən öldürücü olur.

Məsələn, IV əsrdə qıpçaqlar bütün qalan Avropanı qürurla haqq-hesaba çağırırdılar. Onda Romanın dindar fanatikləri yəhudilərin qırğını düzəldirdilər, yəhudi dindən olanları Fələstindən qovmağa başladılar: Roma Kilsə üzərində hakimiyyətini yəhudi dinindən bütünlüklə təmizləmək şəkildə təsdiqləməyə can atdı.

Şübhəsiz, bu ancaq və ancaq siyasət idi, həm də yalnız zahirən dini səciyyə daşıyırdı – bunun teologiyaya (allahçılığa) dəxli yox idi. Siya-

sətdə isə, şahmatda olduğu kimi, rəqibin gedişinə uyğun cavab verilməlidir. Bizans çox mənalı şəkildə susurdu, Şərq Kilsəsi üçün qırpaqlar cavab verdilər: öz ziyanına, ancaq Romanın acığına, acılar görmüş günahsız yəhudi xalqına sığınacaq verdilər.

Dəşti-Qırpaq zəif əlini uzatdı. Avropanın bu qəddar davranışının müqabilində nümayiş etdirdi ki, Xristosun «Müqəddəs mərhəmət» vəsiyyətinə çöllülər işdə əməl edirdilər. Buradan başlayır: çöllü kəndlərində (stanitsalarda) IV əsrdən öz sinaqoqları ilə yəhudi məhəllələri (cuhud aulları) var idi, hətta az qala, qanuni bir şey idi. Yəhudilərə qul kimi yox, vətəndaş hüququ ilə Dəşti-Qırpağın bütün həyatında iştirak etmək imkanı verilirdi – orduda qulluq istisna idi, çünki buna onların fiziki dözümlü yox idi.

Çöllülərin (qırpaqların) yanında heç vaxt heç bir xalq yəhudilər qəddər hüquq və azadlıqlara malik olmayıb. Məsələn, Xəzərstanda¹ yəhudilər ticarətlə, siyasi yazışmalarla məşğul olurdular. Onlar Roma legionerlərinin əlindən İspaniyada daldalanan həmsoyları ilə əlaqə saxlayırdılar. Bir sözlə, çöllü-qırpaqlar onlara tamamilə inanırdılar və bunun cəzasını çəkirdilər.

Görünür, bu təmənnəsiz himayəçilik çöllülərin əleyhdarlarına bəhanə verdi ki, Xəzər xaqanlığının «yəhudiləşməsinə» təsdiqləsinlər və deməli, Dəşti-Qırpağı «yəhudi» virusunun daşıyıcısı kimi təcrid eləsinlər.

Fakt: arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərdi ki, qədim Xəzər şəhər və qəsəbələrində xristianlığa məxsus dini kultlardan başqa heç nə aşkar edilməyib. Xəzərstanın ilk paytaxtı Bəlencərdə prof. M.Q. Maqometov qazıntılar zamanı dörd kilsənin qalığını və xristian dini ilə bağlı iki mindən çox əşya aşkar etmişdir. Vəssalam. Nə sinaqoq izləri, nə məscid. «Cuhud aulları» şəhər divarlarından çöldə olub. Bu tapıntılar VI-VII əsrlərə aiddir.

Moisey Kağankəli və Moisey Horanlının əsərlərində Xəzər xaqanının yəhudilərə münasibəti doğrudur, ancaq bunu keçmişin kontekstində – qovulmuş yəhudilərə sığınacaq verilən vəziyyət üçün nəzərə almaq lazımdır.

¹ Xəzər dövləti indiki Azərbaycan Respublikasının şimal-şərqində yerləşirdi. – T.H.

Xaqanın din seçməsi haqqında nağıl isə göylə-Allahla «bağlanan» növbəti hiylədən başqa bir şey deyil – bu şayiənin müəllifini axtarmaq lazım deyil, o, məlumdur. Təsədüfi deyil ki, eyni məzmununda əfsanəni, ancaq başqa «müsbət» nəticə ilə, həmin əl Kiyev haqqında yazıb. Bu həqiqətdir: müəllif izah etmir ki, xristian dinini sinaqdan keçirmək xaqanın nəyinə gerek idi – axı xaqanlığın əhalisi IV əsrdən həmin dində idi və zaman-zaman da onu özündə möhkəmləndirirdi.

Əlbəttə, iki azad xalqın – qırpağın və yəhudinin qonşuluğu hər iki tərəfin xeyirli idi. Yəhudilər özlərini heç də pis sənətkar və ticarətçi kimi göstərmirdilər. Cavabında qırpaqlar cuhud aullarını özlərininki kimi qoruyurdular.

Bu mübaligə deyil ki, o vaxt ancaq qırpaqların alicənablığı, lütfkarlığı yəhudi xalqını avropalılardan düçar etdiyi yankeçilməz ölümdən xilas etdi. Təəssüf ki, qırpaqların tarixindəki çox şeylər kimi, bu gün bu da unudulub, hətta yəhudilərin öz xılaskarlarını yada salmamaları bir yana, onlar öz qənimlərinin xılaskar portretini yaradırlar.

Neçə tarixçi nəslə gərəkdir ki, bu «Çöl ölkəsini» (qırpaq dünyasını) unutulmuşluğun, yaddaşsızlığın caynağından xilas etsin, onu məhv etmiş münaqişə və uydurmaların hiylə torunu açsın. Dünyada yalan və satqınlıq balları şkalanın zirvəsinə çatarkən güclü olmaq çətinidir.

Bizans, Roma və rus tarixyazarları uzun-uzadı cəhdləri ilə qırpaqlara sadəcə çırkab yaxmayıblar: onların tarixi irsini, tarixə gətirdiklərini bölüsdürərək, tarixi xəritədə Dəşti-Qırpağa yer qoymayıblar. Dəşti-Qırpağın mədəni ənənələrini və uğurlarını öz adlarına çıxıblar. Avropaya gətirən və Avropanı dinə-inama gətirən Çöl ölkəsi – Dəşti-Qırpaq öz sakitlik bilməyən, cılığın qırpaq xalqı ilə heç elə bil yer uzandı yox imiş.

Yeni gəlmişkən, eyni günahı çinlilər də ediblər: Avropadan daha əvvəllər qırpaqlar Çini fəth edib, neçə-neçə əsrlər çinlilər onların koləsi və xərac verəni olublar. Və beləcə çinlilər də baş qaldırıblar. Çinlilər ustalılıqla siyasət yürüdübər – bu çöllülərin² nəhayətsiz qurur, şəərəf və etibarından sui-istifadə ediblər. Çinlilər türk hökmdarlarını bir-

² Çöl ölkəsi adı ilə anılan Dəşti-Qırpaq dünyasını müəllif, «bu» əsəri ilə həllədi. Bu fərqi «çöl» deməkdir. Dövlət Altaydan Dunaya qədər böyük məzmunlu və geniş əhatəli ədəbiyyatın 13 cildinə qədər bir çox kitabın müəllifi və redaktoru olmuşdur. Bu, bir çox obrazlı ifadədir: hovut boşluğu – çöldə tutan dövlət. Və bu, mədəniyyət, əqli və mənəvi cəhətlərlə yanaşı, qüvvə və gücdür. – T.H.

birilə salıdırdırdılar. İlk dəfə məhz onların ağılına gəldi ki, öz güclü düşməni ilə düşməninin öz əli ilə vuruşsun.

Bu hiyləgər şeytan oyununa nail oldular. Ədavət mikrobu pas kimi, korroziya kimi qırpaq cəmiyyətinə nüfuz etdi – o, ana südü ilə nəsil-dən-nəslə keçdi: cəngavərliyində olduğu kimi, bir-birinə nifrətdə, bir-birinin ayağından çəkməkdə də qırpağa çatan olmadı – bəzən doğma qardaş bir-birinə qarşı ən rəhmsiz düşməndən də qisasçı olurdu. Ram edilə bilməyən qürurun bəhrəsi budur.

Bir zaman nəcibliyi ilə səciyyəolənən qırpaqlardan özü-özü ilə yola getməyən bir xalq alındı; əvvəl dinini – tanrıçılığı, sonra da özünü təslim etdi.

Artıq VII əsrin ortalarında Dəşti-Qırpağın şərq torpaqlarından xeyli hissəsi Çin imperiyasının yeni əyalətləri idi, həmin torpaqlarda yenə türklər yaşayırdılar, ancaq aldadılmışdılar: onlar öz xaqanlarındansa, Çin imperatorunun kölgəsini qalın sanmışdılar.

Həşəmətli Çölün azad insanları unutmışdular ki, Attila və başqa sərkərdələri özlərinin, qırpaqların zadəganları idilər. Tanrı – Allah bu seçmə insanların əli ilə Çöl xalqını azad – buxovsuz etmişdi, ona gülməsrə sima və nəhayətsiz Çöl vermişdi. Öz hokmdarlarına yox, yabancılara, öz Allahına yox, özgələrinə inanmış qırpaqlar hər şeyi itirdilər.

Düzdür, şərq türklərinin xaqanı Qutluq sonralar hiylə ilə alınmış torpaqları çinlilərdən geri qaytardı. Hətta belə xoşbəxt dəm oldu ki, Qutluğun döyüşçülərini – peçeneqləri başqa xaqanlar da saymağa başladılar. Bir neçə illiyə kövrək Dəşti-Qırpaq dünyası bərpa olundu. Ancaq çöllülər Elteriş kağan (elə başına yığan, dövlət quran) adlandırdıqları Qutluğun ölümündən sonra Çölə daxili çəkişmələr yenə qayıtdı. Dəşti-Qırpaqda ikinci Qutluq tapılmadı.

Buna təəccüb edilməlidir ki, VII əsrdə Bizans da hiss olunmadan öz zəifləmiş çöllü müttəfiqindən aralanmağa başladı: qırpaqlar Konstantinopol hakımı ilə xüsusi siyasət aparmağa hazırlaşdı ki, əyalət əyanları imperatoru devirdilər. Çarqrad İsavri sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Konstantinopolda pırs dərs verməmişdilər.

Hindistan, huddizm qədim türk mədəniyyətinin izlərini saxlayır. Bir zamanlar orada «türk» sözü «müqəddəs» mənasında alınıb. Buddanın heykəli həmin dövrə aiddir. Buddanın bərməqləri bərişiq və dinclik ifadə edir. Budda məbədinin (paqodanın) üstündə Tanrı nişanı var.

Bizansın yeni imperatorları camaat içində ümumi rəy yaradaraq, ikonoborçuluq (*ikonaya sitayişdən çəkındirmə – T.H.*) elan etdilər, qərara gəldilər ki, möhkəmlənsinlər və Şərq Kilsəsində islahatlar aparınlar. Əlbəttə, kilsələrdən ikonaların atılmasını elan etməklə yeni hakimiyyətlər uçurum yaratmaq yox, Dəşti-Qırpaqla münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər arzulayırdılar: IX əsrdə yunanlar ilk dəfə öz şərtlərini diktə etdilər. Və bu, alındı. Əvvəllər belə şeyləri heç ağıla gətirmək olmazdı.

O vaxtdan Konstantinopol buludlarının kölgəsi ucsuz-bucaqsız Dəşti-Qırpağın üzərini aldı. Tezliklə Şərq Kilsəsini mənəviyyət və güclə qidalandıran bulaqlar qurudu və Kilsə zəifləməyə başladı. Yəhudilərin Dəşti-Qırpaqda olmaları bu baş verən hadisələrin siyasi nəticə-

lərini gücləndirirdi – qıpçaqların təcrid olunması, təklənməsi davam edirdi.

Keçənləri qaytarmaq cəhdləri heç nə vermədi: Varda Sklir və Varda Fokun bizanslılara qarşı qiyamı ciddi mübarizədən çox, elə belə həyəcan aktı kimi göründü. Çinlilərin yerli çəkişmələrə cəlb etdiyi çöllülər ümitsizlik girdabına düşmüşdülər.

Buna görə də məqam gözləyən varyaqlar (*rusların babaları – T.H.*) xəstəhal Dəşti-Qıpçaqdan Ukrayna xaqanlığını qopardılar. Buna görə də çöl döyüşlərində heç bir təcrübəsi və kərəməti olmayan «ruslar» gücdən düşmüş Xəzəristan hakimlərini bir lağ-lağ ilə devirdilər. Çöllülər unutmuşdular ki: «Qardaşıqdan müqəddəs bağ – əlaqə yoxdur». Öz Allahına xəyanət edənləri çəkişmə mikrobu Allah cəzası kimi yaxalamışdı. Qəzavü-qədər xalqın aqlını əlindən almışdı.

Təəssüf ki, Dəşti-Qıpçaq tarixinin çox səhifələri, görünür, beləcə həmişəlik boş qalacaq – o səhifələrin hadisələrini bərpa etmək mümkün olmayacaq.

Elə bil bu çöllüləri həyatda iblis dolandırılmış – hərləyirmiş, dünyaya dinin ilahi bərəkətini gətirənlərdən qisas almış. Türkləri öz tarixindən o silib, onları yaddaşsızlıq tarixinin ixtiyarına o buraxıb. Qəzəblənmiş Tanrıxan isə onun xalqına xəyanət etmiş seçmələri (elitanı) müdafiə etmədi və xalq da onların dəst-xoşuna getdi.

Buna görə də Çöl öz gələcək nəsillərinin qarşısında «Vəhşi köçərilərin», «murdar tatarların» («поганых татар») yığnaq yeri kimi təqdim olundu.

Hətta xristian Çöl yeparxiyası (kilsədə inzibati idarə – T.H.) yada da salınmır – axı Rus öz xaçını ondan təhvil alıb. Bu təsadüfi deyil. Allah təkdir, ancaq hər xalqda onun surəti özünüdür – bu, Qadir Allahın özünə də xoşdur. Kiməsə hamıdan yüksək Budda, kiməsə Xrist, kiməsə Tanrı obrazı verilib. Onları dəyişmək olmaz.

Bütün Avropa onların məbədinə daxil olub, ancaq avropalılar heç bunu bilmirlər. Bu məbəd Xristian Mövluduna qədər tikilmişdi. Hərçənd çöllülərin hamısı onun nümunəvi üzvü deyildi, ancaq bu məbəd var idi.

Dəsti-Qıpçaqda Allaha itaət və ibadət təntənəli dərünüliyi və saflığı ilə fərqlənib. Buna görə əvvəl alban yepiskopu, sonra bizanslıların, romalıların və başqalarının baş keşişləri məhz çöllülərin din başlanğıcına sığındılar: onlar qıpçaqlarda yəhudisayağı yox, yeni, həqiqi din gördülər və onun paklığını qəbul etdilər. Avropalılar Göy Allahının adına bugünkü duaları ilk dəfə Çöl əhlinə gördülər. Ona (Allaha) ehtiramın yeni qaydalarını məhz Çöl dünyasından götürdülər.

Bunu necə unutmaları? Axı bu, nankorluqdur?

Təəssüf ki, indiki Kilsədə daha Allah Ataya həsr olunmuş bayram yoxdur – lazım da deyil.

Xaç suyuna çəkilmə (yəhudilərdəki kimi alına «müqəddəs yağ sürtmə» yox, tam üç dəfə suya salınma), monastır süfrəsi (trapeza), küknarı müqəddəs tutma – bu ayinlərin hamısı tanrıçılıqdan gəlir. Xristian kilsəsi onları yenidən yaratmadı, itaətkarlıqla özünə çıxdı.

Beləcə məğlubedilməz İnsan-Günəşin, Tanrıxanın Mövlud bayramını Kilsə dınməzcə mənimsədi – bu, qədim Yer-su Allahından qalma bir qayda kimi evə küknar gətirməklə 25 dekabrda qeyd olunur. 25 dekabr Allahın zühuru bayramıdır: günün uzanması başlayır. Tanrıxan (İnsan-Günəş) özünü aləmə göstərir, bu o deməkdir ki, qaranlıq səltənəti qurtarıb. Yeni həyat başlanır, daha doğrusu, sonsuz həyat spiralının təzə burumu üzə çıxır.

Belə özünəçıxmalar az deyil, bunu Kilsə özü də boynuna alır, ancaq xristianlıqdan qabaqkı bütperəstliyin ayinləri kimi qəbul edir. Qəribə mövqedir. Bəs niyə bütperəstliyin yadigarları?

Eyni dərəcədə təəccüblü odur ki, tanrıçılıq ruhaniləri, müqəddəsləri rəsmi Kilsədə bütperəstlik kahinləri adlandırılır, tanrıçı məbədləri büt-xana kimi qələmə verilir.

«Atana və anana hörmət elə, onunla xoşbəxt olacaqsan, yer üzündə çox yaşayacaqsan» - bu, insanlara ilk vəsiyyət sözləridir, kim özünü xristian sayırsa, bu sözləri dönə-dönə təkrar etsin. Axı onun din atası çöllülər, qıpçaqlardır.

Həqiqətən, bütün bələlər yaddaşsızlıqdan gəlir.

Rusda əvvəllər, ümumiyyətlə, yeparxiya (kilsədə inzibati idarə)

olmayıb. Xaç suyundan sonra Rus (dövləti) türk dilində duaları çox gözəl öyrəndi və uzun zaman onu oxudu. Və yazdı. Bəs bu havaydırmı ki, əski kilsə kitabları qlaqolik əlifbada və türkcə yazılıb. Bəs buna nə deyirsən ki, 1466-1472-ci illərdə üç dəniz arxasına səyahət edən Tver taciri Afanasi Nikitinin yol xatirələrinin rusca ilk nəşrlərində duaların mətni türkcə verilir? Qıpçaq ruhaniləri də Moskvada oturmuşdular.

Yalnız 1589-cu ildə çar Fyodor İoannoviçin zamanında Konstantinopol patriarxı İyeremin iştirakı ilə Moskva patriarxiyası təsis olundu. İlk Moskva patriarxı mənəbinə İovu qaldırdılar. Lakin növbəti patriarx Yermagen mənşəcə çöllü türklərdəndir, qıpçaqdır, onun əsli-kökü Dona gedib çıxır.

Çar Fyodora müraciətlə Konstantinopol patriarxı hiyləgər bir çıxış elədi, onda rus çarının könlünə yatan bu sözləri Kremldə nəsil-dən-nəsilə ötürdülər. V.O. Klyuçevskinin təkrar canlandırmasında o sözlər belə səslənirdi: «Əprimiş Roma bidətlərin – küfrlərin nəticəsində süqut etdi. İkinci Roma Konstantinopol oldu – ona ağərlər nəslə, türklər yiyələndilər. Sənin böyük Rusiya çarlığın üçüncü Romadır – burada möminlik hər şeyə üstün gəldi».

Ancaq Konstantinopol patriarxı abırsız bir hiylə işlədirdi.

«Üçüncü Roma» ideyasını ilk dəfə yunanlar yox, XVI əsrin əvvəlində Pskov monaxı Filofey ortalığa atmışdı. Və bu ideya Moskva Rusunun siyasi nəzəriyyəsinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Həmin ideyadan çıxış edərək deyirdilər ki, Rus dünyada ən qüsursuz, ən mömin xristian çarlığıdır. Bu ideyadan yunanlar da məharətlə istifadə etdilər – Konstantinopolun süqutundan sonra, son dərəcə dilənçiləşərkən.

«Üçüncü Roma» vəzifəsini təzəcə almış dövlətin bütün şərəflilərdən yuxarıda durması üçün heç olmasa, özünün şərəfi olmalı idi – yox idi. Və Moskva qərara gəldi ki, onu qazansın. Beləcə Çöl tarixinin səhifələri Rusiya tarixinə köçürülməyə başlandı. Hətta qıpçaq çarı Attılanı ruslar rus eləməyə hazır idilər. Hər şeyi özlərininki saymağa başladılar, o cümlədən qoğalı da.

Qədim pravoslav Kilsəsinin parçalanması mövzusunun oxunuşundakı saxtalaşdırma, ağ yalan hamısından yaxşıymış. Belə oxunuş 1666-

cı ildə başa çatdı. O, ancaq yalandan hörülmüş çələng – ən «uca» yalan zirvəsi idi.

Həmin il Moskvada kilsə zənglərinin səsi dəyişdi. Şahidlər belə deyirmişlər: «Kilsə xoruna çağırmaq üçün zir-zibillə zəng vururlar? Ya yanğından qaçırlar? Ya zəngə qəfil toxunublar, nədir?». Moskvada nə baş verdi? Bu zənglər niyə səslərinə xəyanət etdilər?

Orda dekabrın 1-də Kilsə Məclisi toplandı, iki vacib hadisəni təsdiqlədi: əvvələn, keçmiş yeparxiyanın dağılmasını (raskolunu), ikincisi də yeni xristian Kilsəsinin – rus pravoslav Kilsəsinin yaranmasını. Çox mühüm və diqqətəlayiq hadisələr.

Ancaq Rusiya tarixçiliyində bu hadisələrdən çox az yazılıb, həminə nədənsə raskol (kilsənin parçalanması) ikinci dərəcəli mövzu olub. Adı gözə görünür: məşhur tədqiqatların heç birində aydın deyilmir ki, nə «parçalanıb» və niyə parçalanıb. Adətən, müəlliflər məsələni patriarx Nikonun kilsə islahatı kimi qələmə verirlər. Elə bil əsas məsələni – Kilsənin özündə ideologiyanın dəyişməsinə və dini ölçü ilə cəmiyyətin məcburən bölünməsinə hiss etmirlər.

O vaxtdan Rusda «özününkü» və «özgə» xristianlar meydana çıxıb. Həm də «özgələri» onuncu növ insanlar sayıblar və üç əsr yarım ki, onları canavarı ovlayan kimi ovlayırlar.

Rus Kilsəsinin 1666-cı ildə «yaradılması» və həmçinin köhnənin «unudulması» barədə danışmayıb, utana-utana susmaq adət olub. Guya elə bir fəvqəladə iş baş verməyib: nədir ki, islahatlıq işi islah eləmişik, mətnlərdəki səhvlərimizi düzəldib türkcəni slavyanca yazmışıq, dua zamanı barmaqlarımızı ayrı cür tutmuşuq – vəssalam, burada nə var ki?

Bəlkə də bütün bunlara səbəb qəddar senzuradır: bu senzura Vladimir Monomax dövründən rus tarixçiliyini «düzəldə-düzəldə» gətirir. Bəlkə cahıl siyasətin nəticəsidir ki, onsuz «üçüncü Roma» puç olmuş arzulara donur? Raskol barəsində hər şeyi gözəlcə bilir və anlayırlar – bu da istisna olunmur.

Bəs nə parçalanıb – raskol olunub? «Raskol» (parçalanma) nə isə bir bütövün mövcud olmuş varlığını ifadə edir – bu bütöv müəyyən səbəb üzündən hissələrə bölünüb. Bəs o «butov» hanı

Bu azdır, hətta parçalanmanın səbəbi də aydın deyil. Durduğu yerdə birdən götürüb Kilsəni parçaladılar – elə bil qozdur, fındıqdır Axı, yox. Patriarx Nikonu islahata – yeni Kilsə düzəltməyə itələyən nədir?

Məlum olduğu kimi, Avropada Rus heç də axırıncı xaç qəbul edən dövlət deyil. O, məhz Bizans (Qədim pravoslav) kilsəsinə daxil olub – bu Kilsə ibadətdə tanrıçı (qırpaq) ənənələri ilə səciyyələnib. Ancaq rusların müstəqil yeparxiyaya yiyələnmək imkanı olmayıb: slavyanlar – Rusun əhalisi ruhən ona yabançı olan xristianlığı həvəslə qəbul etməyib. Qədim pravoslav ehkammının əsas sirri – hər şeydən əl çəkmə, tam azad olma tələbi idi. Bu, bir zaman qırpaqlara Tibet müdriklərindən gəlmişdi, avropalılar belə şey bilmirdilər.

Məhz azad olma, həyatda hər şeydən əl çəkmə, türki-dünyalıq norması tanrıçı ayinlərindən Bizans Kilsəsinə keçmişdi. Buna görə də Avropanın şərqində fani gerçəklikdən uzaqlaşmağa cəhd edən rahiblərə, guşənişin əzabkeşlərə xüsusi hörmət var idi.

Müqəddəs türki-dünyalılıq içində itaətkarlıq, dərvişlik və təkəbbür xofu da var idi. Qədim pravoslav inamı taleyə tabe olmağı, cəfəkeşliyə dözməyi tövsiyə edir. Dini medalın bu üst üzünü Rusda xüsusi cidd-cəhdlə silinib təmizləndirdi. İnamın bu cəhəti Rusun (Rusiyanın) varyaq hakimlərinə xüsusi xoş gəlirdi, çünki xalqı itaətə, mütiliyə çağırırdı – bu, hakimiyətə əl verir. X əsrin sonunda xristianlığı qəbul edən varyaqlar Kiyev Rusunun qırpaq hissəsi ilə sülh razılığına gəldilər və bu addımda da, şübhəsiz, onların siyasi müdrikliliyi var idi.

Ancaq yeni dinin mahiyyətini varyaq siyasətçiləri anlamırdılar. Görünür, heç də təsadüfi deyil ki, ilk kanonlaşdırılmış rus müqəddəsləri – övliaları məhz Boris və Qleq oldular. Onların bütün müqəddəsliyi onda idi ki, dinməzcə-söyləməzcə qırıb-məhv etmək yolunu tutdular. İtaət mühüm tanrıçı düsturu idi – Rusda (Rusiyada) onu tezcənə cəfəngiyyata çevirdilər.

Rusda fəvqəlmöminlik niyyətləri sonralar da lokallaşdırılmış, yeni şəraitə uyğunlaşdırılmış şəkildə yaşayıb. Kiyev Rusunda XI-XII əsrlərdə ayrı-ayrı kilsələrin dindarları (pastva) ilə xüsusi rəftar-əlaqə üsulları

hazırlanmağa başlandı. Bu yeni vərdişlər qonşu Dəşti-Qırpaqdakı və Bolqarıstandakı qədim pravoslav davranışlarından fərqlənirdi.

Hərçənd Rus və Çöl ümumi bir yeparxiyaya malik idi, ancaq Rus xaça çəkiləndən sonra daxili uyğunsuzluqlar başladı. Slavyan, eləcə də rus, yunan və ya Roma ehkamları öz xarakterlərinə görə qədim pravoslav (daha doğrusu, tanrıçı) məzmunu olduğundan çətin həzm olunurdu. Bu ehkamlar qərb psixologiyalı adamlara, şərq düşüncə tərzindən uzaq olanlara ağır gəlirdi. Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, Rus əhalisinin xristianlığa keçməsi çox ləng, bəzən də dəyənək gücünə olurdu. O, bütün büt-pərəst ayinlərini yüz illərlə qoruyub saxlamışdı.

Xaçı götürmüş, ancaq öz əvvəlki əhvalında qalan, hər halda, kokları ilə qərb dövləti olan Rus Qərbi Avropadan, onun Kilsəsindən təcrid olunmuşdu. Bunu da əlavə etsək ki, Rusun xaçı götürməsindən sonra Bizansın süqutu, Romanın isə yüksəlişi başladı, aydın olur ki, əski vəziyyət pozulur. O vəziyyət ki: 449-cu ildə Dünya Kilsəsinin Skif tipi adlandırdığı Çöl yeparxiyasının daxilində Qərb və Şərq bir növ birləşmişdi. Lakin kompromisə gələ, bir-birlərinə güzəşt edə bilmədilər, zaman gərddişi onların parçalanmasını (raskolunu) labüd etmişdi.

Avropa xristian ailəsində həm coğrafi mövqeyinə, həm də hakim ruh və düşüncəsinə görə şərqli olan ən şərq Skif yeparxiyası XIII əsrə doğru bütün dünyadan məcburi təcrid olunmaq vəziyyətinə düşdü.

Ruslar özlərinə yad şərq ayinlərini bütün ağırlığı ilə qəbul etməyə bilməzdilər: əks halda onları Tevton və ya başqa qərb ordeninin öz hər bənətlərini uğurla göstərməyə hazır olan cəngavərləri hədələyirdi.

Rusda iki oddan ən az yandıranını seçdilər.

• • •

Qədim pravoslav kilsəsinin diqqəti cəlb edən belə bir xüsusiyyəti də var idi ki, onun daxili sərbəstliyində qırpaq dininin həm güclü, həm də zəif tərəfləri əks olunurdu. Qırpaqların Kilsəsi az qala bir-biri ilə əlaqəsi olmayan milli Kilsələrdən ibarət idi. Onun Papa hakimiyyəti kimi güclü inzibatçılığı yox idi. Kilsənin vacib məsələlərini çöllülər Məclislərində həll edərdilər, bu da müntəzəm yox, ancaq zəruri hallarda çağırılardı.

İbadətin latın dilində getdiyi Qərb kilsəsindən fərqli olaraq, Şərq kilsəsində yerli dillər işləndirdi. Bu yaxşıdır, ya pis? Bir tərəfdən, xalq kilsəyə yaxınlaşırdı, onu anlayırdı, o biri tərəfdən, nizamsızlıq yayılırdı. Bu da qədim pravoslav dünyasında əlaqəsizlik yaradır, onun vəhdətini dilləri ilə yabançılaşan millî vilayətlərə və dövlətlərə bölürdü.

Öz azadlığını çox uca tutan pravoslav kilsəsində həmişə güc və itti-faq çatışmırdı. O, təşkilatlanma baxımından Qərb katolik kilsəsinə nisbətən çox zəif idi. Yunan patriarxlarının liderlik qazanmaq cəhdi isə cəhd olaraq qalırdı – onların liderliyi etiraf olunmurdu.

Tanrıçılıq Avropa mədəniyyəti ilə, Qərb dünyagörüşü ilə qarşılaşmada xeyli itki verib zəiflədi. Avropa ruhən şərq azadlığını anlamadı və qəbul etmədi. Bu azadlığı öz ruhaniliyində görəndə dözmədi, mədəniyyətə, dəyərlərə onun öz baxışı vardı.

Bununla belə, məlum deyil ki, nə yaxşıdır: üzərində ciddi hakimiyyət ola, ancaq qorunan mənəvi bir qurum-institutda olmağınmı, yoxsa tam azadlığın ola, ancaq dünyada sürünməyininmi?

Bizansda Kilsə başçısı özünü imperator elan etdi. Romada Kilsənin asılılığı IX əsrə qədər davam etdi. Dəşti-Qıpçaqda heç ömründə belə şey olmayıb. Çöllülər Kilsə üzərində hakimiyyəti heç ağıllarına gətirməyiblər – onlar bu hərəkəti Allah üzərində hakimiyyət kimi başa düşüblər.

Qıpçaq hökmdarları kilsə işlərinin həllinə ümumiyyətlə müdaxilə etməyiblər. İlk əvvəllər Rusda da belə olub. Rus və Çöl eyni məbədin qübbəsi-tağları altında yaşayırdı. Əlbəttə, onların arasında inciklik və çəkişmələr də olurdu, sülh və süfrə başında şirinlik də. Eyni tavan altında darısqallığı ilk dəfə rus knyaz Andrey Boqolyubski hiss etdi. O bütün Çöl yeparxiyasında Kilsənin yalnız mənəvi gücünü yox, həm də hakimiyyət gücünü görəndə yeganə adam oldu (buyurun, bu da varyaq nəcəbəti). Həmin dəqiqədəncə Kilsəni və ya heç olmasa, onun bir hissəsini özünə tabe etmək arzusu rus knyazının düşüncəsini tərk etmədi.

Ancaq Andrey Boqolyubski nə Vladimirdə tikilən təmtəraqlı məbədlə Vladimir-Suzdal knyazlığında Allah yolu ilə getdiyini sübut etdi, nə də bu kilsə üçün Kiyevdən oğurlanıb gətirilən çox bahalı tarixi yadigarla – Presvyatoy (Müqəddəs) Boqoroditsanın ikonaları ilə.

Hərçənd ömrü olunmuşdu ki, knyazlıqda hazırlanan miniatürlərdə knyaz Andreyin başı nurlu halə fonunda rəsm edilsin, yenə o bununla xalqın gözündə müqəddəsləşmədi. Kilsə işlərinə qarışmaq ona qadağan olundu. Kökü dərinlərə gedən Kilsə ilə dünyəvi hakimiyyət arasındakı münəziqə artıq XII əsrin ortalarında Rusda da yetişirdi. Tez və ya gec bu özünü göstərməli idi: iki psixologiyanın, ıki müxtəlif Şərq və Qərb dünyabaxışının toqquşması dini həyatda əks olunurdu.

Suzdal yepiskopu Feodor həddini aşmış Vladimir knyazının ağzından vurdu onun əliuzunluğuna cavab olaraq, şəxsən öz əlilə Vladimirdə bütün məbədləri bağladı, şəhəri Kilsədən ayırdı. Təfərrüatsız onu deyək ki, knyaz Andrey öz dikbaşlığının haqqını aldı: Andraji hakimi-mütləq, taysız-bərəbərsiz müstəbid bilən əhatəsi 1174-cü ilin 30 iyun gecəsi vəhşicəsinə qətlə onu yetirdi.

Qızıl Orda adlanan monqol hakimiyyəti zamanında da Dəşti-Qıpçaqda qədim pravoslavı Allah qoruyub saxladı. Bu həqiqətdir ki, monqollar nəyi isə özlərinə tabe etməyə və ya dağıtmağa heç cəhd də göstərmirdilər – Şərq Kilsəsinin əsaslandığı tanrıçılıq ruhən onlara yaxın idi.

Hakimiyyətə gələn kimi Batı xan xristian məbədi qurdu, hətta özünü xristianlığı qəbul etmək istəyinə düşmüşdü, oğlu Sartak dın xadimi oldu və dyakon (*aşağı dərəcəli keşiş – T.H.*) rütbəsinə qədər qulluq etdi.

Monqollar rus ruhanilərini gəlir və baş vergilərindən azad etmişdilər. Onlar bütün məbəd və monastırları talandan qurtarıb öz himayələrinə götürmüşdülər – yoxsa rus knyazları kilsənin kisəsini öz şəxsi ciblərinə sayırdılar. Etiraf olunan faktıdır: «Rusiyada qədim Pravoslavın Qızıl Əsrin Monqol hakimiyyəti dövrünə düşür. «Çingiz xan Yasası» (*monqolların rəhbər tutduğu qanun-konstitusiyaya – T.H.*) Pravoslav Kilsəsinə himayəyə götürür, bütün vergi və xərclərdən azad edirdi ki, əvəzində ana və onun ailəsinə dua oxunsun... Monqolların lütfkarlığından ən çox udan monastırlar idi».

Təkcə XIV əsrdə rus monaxları ölkədə dörd əsrdə, yəni xristianlıq qəbul olunandan bəri, nə qədər tıkilmişdisə, o qədər yeni monastır tikildilər – 1550-ci ildə Rusda təxminən iki yüz monastır var idi.

Bununla bərəbər, başqa cəhəti də qeyd etməmək olmaz. Monqollar

Dəşti-Qıpçaqda amazonkalari tanıyırdılar. Türk sənətkarları bu cəsur qadınlari belə əks etdirmişlər: at üstündə, şalvarlı və çəkməli.

Rusda hakimiyyətə qəti toxunmadılar – bir monqol hakimi rus knyazının taxtında oturdulmadı.

Bəs «tatar-monqol zülmü» nə deməkdir?

Vergi ödənilməsi? Bunu bütün asılı ölkələr eləyiblər.

Onda bütün Rusu təmsil edən Moskva qonşularla eyni səviyyədə danışmaq imkanında deyildi – o yenə əvvəlki kimi Çöldən mənəvi baxımdan asılı idi. Ümumi yeparxiya rus knyazlarına imkan vermirdi ki, özləri üçün münasib siyasət yürüdə bilsinlər.

Bizans Moskvanı Çöllə əlaqəni kəsməyə cidd-cəhdlə təhrik edirdi 1439-cu ildə Florenti siyasi ittifaqını imzalayaraq, yunanlar dini birdəfə-

lik satmışdılar. İndi isə çalışırdılar ki, Moskva hakimlərinin əli ilə pravoslavı tamam dağıtsınlar – o, hələ Çöldə və Rusda saxlanırdı, bu, dinin son dayağı idi – ulu məhkəmədə ittihamçı həmin Son Dayaq olacaqdı.

1393-cü ildə Konstantinopol patriarxı Moskvağa I Vasiliyə yazırdı ki, eşitdiklərimizə görə, Rusda Kilsə var, ancaq çar yoxdur: «Mümkün deyil ki, xristianların Kilsəsi olsun, çarı yox. Çarlıq və Kilsə arasında sıx birlik və ünsiyyət olur, bunları bir-birindən ayırmaq olmaz».

Qərb yunanların vasitəsilə Moskva hakimlərinin əhvalı ilə oynayırdı, yaltaqlanırdı və ümid bağlayırdı ki, Moskva onun gününə düşəcək. Və istəyinə çatdı: Şərqdə din birliyi çat verdi. İqtisadi cəhətdən azad olan Moskva yunanların tovuna getdi və 1589-cu ildə öz patriarxiyasını təsis etdi. Ancaq yenə də əvvəlki kimi «Çöl» Kilsəsinin sarsılmaz kannonlarının ağuşunda qalırdı.

XVI-XVII əsrlərdə Rus sürətlə qol-budaq atdı, böyüdü, ırgışaş və hərə-mərcliklər bu böyüməni dayandırmadınsa, daha da gücləndirdi. Rusun çoxdankı rəqibi Çöl monqol hakimiyyətinin dəhşətli nəticəsi olaraq gündən-günə şöhrətsizləşirdi. Əlbəttə, qonşusunun zəifliyindən Moskva istifadə etməli idi.

İvan Qrozni hakimiyyətə gələrkən Rus dövləti cənubda Oka çayına çatırdı, Rusun ən cənub nöqtəsi Moskvanın 120 kilometrliyində olan Kolomna idi, sonra Çölün ənginlikləri başlayırdı. Onun çarlığı, işğalçılığı zamanı sərhədlər dəyişdi. Aşkar işğalçılıq Moskvanın siyasətinə çevrildi. Bu da dərhal ruhanilər arasında reaksiya verdi: Mitropolit Filippə Moskva hakimi IV İvan arasında toqquşma oldu.

Bu azdır, bəlkə də həmin konfliktə 1666-cı il prelüdiyasının sədələri eşidilirdi. Bu biri olmadan o biri də olmazdı.

Feodor Kobılı adlı nəcabətli bir qıpçaq nəslindən çıxmış mitropolit Filipp, əlbəttə, pravoslav xalqının belə havayıca uduzmasına, mənasız yerə məhv olmasına sakitcə baxa bilməzdi. Və tələb etdi ki, «çar və böyük knyaz oprıçninanı buraxsın» (*oprıçnina – çarın sərəncamında olan, onun hakimiyyətini qüvvətləndirməyə xidmət edən təşkilat və onun sərəncamında olan qoşun – T.H.*). Çünki məhz oprıçninanın vasitəsilə həm işğal siyasəti, həm rus cəmiyyətinin etnik təmizlənməsi, həm də

çar hakimiyyətinin güclənməsi həyata keçirilirdi. Bunların hamısı bir siyasi kələfdən açılırdı.

Rusda ali cəmiyyət təmiz rus və ya təmiz slavyan məzmunlu deyildi. Heç vaxt Rusda etnik birlikdən söz getməyib. Hər şey hakimiyyətdə olan kəsin mücərrəd «rus» kəlməsinin arxasında necə gizlənməsindən asılı olub. Ruslar? Slavyanlar? Qıpçaqlar? Finlər? Uqorlar? Nemsələr? Yəhudilər?

Saltikov-Şedrinin zarafatı ilə desək, rus dvoryanlığının şəcərəsinə nəzər salmaq kifayətdir: «Urus-Kuquş-Keldibayevlər». Bu qəlib dvoryanların yarından çoxunun Çöl əhli olduğunu təsdiqləyir. Onlar slavyan və ya rus yox, türklər-qıpçaqlardı. IV İvan opriçnina ilə Moskva mühitini bərabərləşdirmək, bir rəngə salmaq istəyirdi.

Ancaq opriçnina Rusu taqətdən salıb üzürdü, dərdinə dərman etmirdi. Bundan əlavə, Moskvada slavyan boyarları ilə qıpçaq dvoryanları arasında saraya təsir imkanı uğrunda gərgin mübarizə gedirdi. Bu mübarizə opriçniklərə təzə iş açırdı. Gizli ölümlər, edamlar, xəyanətlər rusların gündəlik həyat hadisələri olmuşdu. Buna vərdiş etmişdilər.

Filippin opriçninanı buraxmaq haqqında tələbinə qəddar Moskva çarı məhəl qoymadı, hətta heç ruhani dialoqa getmədi. Bir dəfə Moskva Kremlin Uspenski kilsəsində baş keşiş öz işində ikən azğınlaşmış çar əllərində silahları olan əsgərləri ilə Allah evinə girdi. Mitropolitin çarı ifşa edən sözlərinə cavab olaraq, o, əsasını döşəməyə çırpdı və qışqırdı: «Mən sənə, sənın tərəfdarlarına və ölkəmə hədsiz mülayim üz göstərmişəm, mitropolit, indi siz ağlamalı olacaqsınız». Malyuta Skuratov bu dialoqa nöqtə qoydu – mitropolit Filippi boğub öldürdü.

Moskva «çarı» Kilsəni zorla özünə tabe etmək istəyirdi. Ancaq yox...

Kreml hakiminin «çar» tituluunu özünə götürməsi hadisəsi diqqəti cəlb edir. Qanunsuz idi. Adətən, qədim pravoslav qaydasına görə, bu titulu o hakim üçün rəva görülürdü ki, onun hakimi olduğu dövlətdə avtokefal arxiyepiskop olsun (*avtokefal arxiyepiskop – mustəqil, Konstantinopol patriarxından asılı olmayan yerli, milli kilsəyə məxsus baş yepiskop – T.H.*). Əvvəllər, monqol hakimiyyəti dövründə Qızıl Ordanın Böyük xanını çar titulu ilə adlandırırdılar – çünki 1261-ci ildən Kilsə baş-

çılarının qərərgahı Bərkə-Sarayda idi. Buna qədər Dəşti-Qıpçağın və Rusun çarı qıpçaq xaqanlarından biri, bəlkə də çar Sultan və ya bir başqası olardı, arxiyepiskop da onun yanında yaşayardı.

IV İvan özünü çar adlandırıb mənəvi azadlığın illüziyasına daldı. Həlak olmuş, boğulmuş mitropolitin ideyaları ilə mübarizədə onu müdafiə edən keşişləri, monastırları ənamlarla barındırırdı. Ancaq yalnız çar hesabda yanılmışdı, unutmuşdu ki, o özü ölmə məhkumdur. Allah nahaq qanı yerdə qoymayacaq. Və doğrudan da, Moskvada varyaq sülaləsi tezliklə devrildi.

Bu dəfə də qədim pravoslav kilsəsi saray yekəbaşılığından güclü çıxdı. O, döyüldükcə bərkiyən metal kimi bərkidi. Əvvəlki kimi slavyan Rusu və türk Çölü üçün ümumi idi. Ayın birliyi umumən hələ bütün qalırdı.

Mənəvi, ruhani mübahisələrdə fiziki güc pis müttəfiqdir. Bu haqiqəti Moskvada da anladılar. XVII əsrin əvvəllərində rus kilsə müstəqilliyinin dinc yolla qazanılan uğurlarına rəğbət göstərənlər buraya yığışdılar: bunların liderlərindən biri İoann Neronov oldu (Rusda böyük nüfuz sahibi, mömin, çox ziyalı bir şəxs idi). Onun hərəkəti öz qarşısına məqsəd qoymuşdu ki, yeparxiyanın rusun payına düşən hissəsini kilsə yepiskopluğunun tabeliyindən çıxarsın, ancaq bu məqsədə çatmağın yolu tapılmadı.

Çox «sakit» Moskva hakimi Aleksey Mixayloviç də bu barədə düşünürdü. Ancaq onun qansız və ölümsüz keçinmək üçün gizli planı vardı. Aleksey özünü İvan Qrozninin qızgın pərəstişkarı sayırdı, ancaq onun səhlərini təkrarlamaq istəyirdi.

O hətta kütlə qarşısında öz sevimli sələfinin hərəkətini pislədi və öldürülmüş mitropolit Filippin məzarı üstündə Allaha yalvardı ki, monarxiyanın bu qəsdini bağışlasın. Günahları üçün dua edən bu hiyləgər Moskvanı «moskallığın» mərkəzinə çevirdi - onun zamanında nə kontrolikazlar qaldı ki, görünməsin (*prikaz - XVI-XVII əsrlərdə idarə, qurum - T.H.*). Zemstvo Prikazı (*boyarların sərəncamına verilən pay, idarə - T.H.*). Monastır prikazı və s. Onlarla prikaz - kontorlar. Bircə Ruhani prikazı çatmırdı. Çara ancaq Kilsə tabe olmurdu.

Mümkündür ki, Ruhani qurumu (prikazı) ideyasını ingilis Kollins Samyuel diktə etmiş olsun. O, saray həkimiyi idi. Ola da bılər ki, Kremlə mənsub başqa bir avropalının işi olsun – o vaxtlar avropalılar Moskva ayaq açmışdılar. Aleksey Mixayloviçin özü isə, xüsusilə Polşada olandan sonra, artıq özünü xalis avropalı sayırdı.

O vaxtdan və sonrakı bütün dövrlərdə Kremlə Avropa ruhu hopurdu Əlbəttə, heç kim və heç vaxt detalları ilə müəyyən edə bilməyəcək ki, bunlar necə baş verib. Ancaq baş verənləri görməmək mümkün deyil Ruhani prikaz yaratmaq üçün özünün dağıdıcı Kilsə Məclisi olmalı idi.

Belə bir məclis 1666-cı ildə baş tutdu. Yunan patriarxları Paisi Aleksandriyskini və Makari Antioxiyskini dəvət etdilər. Dəvət etdilər ancaq gözəl bılırdılar ki, bu din xadimlərinin ikisi də Romaya açıq rəğbətində görə Şərq kilsəsi iyerarxiyalarının Məclisi tərəfindən devrilmişdilər. Bu din xadimlərindən heç birinin kilsə məsələsi həll etməyə hüququ, ixtiyarı yox idi – onlar Moskva Məclisində yabançı adamlar idi. Buna görə də 1666-cı il Məclisinin qərarları, kilsə qanunlarına görə, tam səlahiyyətsizdir.

İki gizli yezuit (*mürtəcə katolik ruhaniləri cəmiyyətinin üzvü – T.H.*), iki aşkar dələduz Kremlin xeyir-duası ilə Qədim pravoslav kilsəsinin taleyini həll etdi. Onlar Məclisin iradəsi və əli ilə Rusu və Çölü parçaladılar, bir-birindən ayırdılar. Görünür, o vaxt, doğrudan da, Roma üzərində tale ulduzu daha parlaq idi – bəxti yeyinləşmişdi. O vaxtdan bəri Moskvada qanuni çar peyda olmağa başladı. Əvvəllərsə bu titul yalançının fırldaqılığı sayılıb lağa qoyulardı.

Çar Alekseyin üsul yeniliyi onda idi ki, azad Kilsə yerinə Kilsə prikazı (idarəsi) yaratmağı fikirləşdi və yaratdı... Onun voyevodu idarənin başçısı vəzifəsinə münasib namizəd də göstərdi: 1652-ci ildə Nikon Moskva patriarxi oldu – o, özbaşına, həmişə hakimiyyət haqqında düşünən, ən əsası da kəmsavad bir adam idi.

Patriarx Nikon mənsəcə slavyan idi. Buna görə də o, çöllülərin mənəvi-ruhani ideallarını siftdən qəbul etmirdi. Bunlar onun üçün yad və anlaşılmaz idi. Patriarxlığa qədər Nikon Novqorod yeparxiyasında oturmuşdu və öz dəyişkən xarakterini hələ orada büruzə vermişdi. Ru-

hən çox zəif olan Nikonun yanında ancaq və ancaq hakimiyyət qayğısı var idi. Kəndçi ailəsindən çıxan, güc-bəla ilə yazıb oxuya bilən bu adam əvvəllər prixdoları (*prixod – xristianlarda aşağı səviyyədə kilsə təşkilatı – T.H.*), sonralar isə bütün Novqorod yeparxiyasını yumruqla özünə tabe etdirdi. Onun siması kilsədə olan mömin təsəvvürü oyatmır, daha çox kilsə donu geymiş qulduru xatırladırdı.

O patriarx kürsüsünə qalxan kimi, hər şeyi yunan məcrasına saldı. Rus Kilsəsinə yunan paltarları girdi: monax klobuku (*ucu şiş papaq – T.H.*), o cümlədən ağ rəngli patriarx klobuku qeybətə çıxdı. Həmin Nikon patriarx mətbəxində yunan yeməklərini dəb saldı. O vaxtdan onun yunan qonaqları Rusu su yoluna döndərdi. Halbuki çöllülər onları Florenti xəyanətinə görə səmtlərinə buraxmırdılar.

Yunanlar öz siyasətlərini çox ustalılıqla yürüdürlər: onlar Konstantinopolu itirəndən sonra çalışırdılar ki, pravoslav Şərqinin islamdan xilas olunmasında Rus iştirak etsin. Nikon da, öz növbəsində, özünü bütün pravoslav dünyasının gələcək başçısı rolunda görürdü. O vaxt Rus Kilsəsində əsl yunançılıq dəbi başladı.

Rusların heysiyyətinin zərif tellərində yunanlar nə havalar çalmırdılar. Məsələn, 1650-ci ildə onlar özlərində – Afonda əski kilsə kitablarını kütlə qarşısında yandırdılar. Bu kitablar türkcə, qlaqoluk əlifba ilə yazılmışdı. Rusda dini qulluq bu kitablar üzrə aparılırdı. Yunanlar beləcə vəhşicəsinə Rusu kiril əlifbası ilə rusca yazılmış və ya yunanca olan kitabları tövsiyə etdilər.

Parçalanma hərəkəti qarşılıqlı gedirdi. Oz seçkisində iki il sonra artıq «yetkinləşmiş» Nikon kilsə islahatı elan etdi. Halbuki bunun gizli mətləblərini axıracan anlaya bilmədi. Hakimiyyətə və onun perspektivinə hərislik bütün Rusun özündən müştəbeh patriarxının başını daim gicəlləndirirdi.

Çar ona əmr verdi ki, kilsə kitablarını təshih etməyə hazırlaşsın, yeni rütbələr və ayinlər düzəldilsin. Bunlar yeni Kilsə yaratmağa xidmət edirdi. Nikon isə öz nadanlığı üzündən əmin idi ki, köhnənin islahatını aparmaqla məşğuldur.

O vaxt əvvəlki kilsə kanonuna altı yenilik əlavə olundu. Əlbəttə,

bu altı rəqəmi katoliklərdəki altmış deyildi. Ancaq mənəvi-ruhani həyatda hər şeyi alt-üst etmək üçün bəzən təkcə bir əlavə də bəs edir.

Moskva əvvəlki kilsə kanonundan uzaqlaşdı. O, yeni kanon və onunla da yeni Kilsə yaratdı. Nikonun bütün reforma fəaliyyətinin gizli mənası burada imiş. O özü bunu heç zaman dərk eləmədi.

Cəmi altı əlavə. Ancaq hansıları?.. İkibarmaqlı xaç simvolunu üçbarmaqlı ilə əvəz etdilər. Niyə? Ona görə ki, ikibarmaqlı simvol tanrıçılıqdan gəlirdi. Artıq Qərb çoxdan üçbarmaqlıya keçmişdi. Yunan patriarxi Makari və başqaları dəfələrlə Nikona demişdilər ki, ikibarmaqlı xaç çevirənlər bidətçiləri yamsılayırlar və lənətə gələcəklər. Nadan Nikon öz qərarını bağır yaran bağırta ilə bütün Rusa elan etdi.

Beləcə də İsanın (Xilasedicinin) adının «İsus» yazılması qadağan olundu, əmr edildi ki, «İsus» şəklində yazılsın və deyilsin – yenə avropasayağı.

Əski kitablarda belə qayda vardı: xaç suyuna çəkilərkən (tanrıçılığı qəbul edərkən), tacqoyma zamanı və məbədin təqdisi (müqəddəsləşdirilməsi) vaxtı Günəşin hərəkəti boyunca dolanmaq lazımdır – bu o deməkdir ki, biz Günəşin ardınca gedirik. Bu, Allah-Atanı – Tanrıxanın obrazını canlandırmaq, şəxsləndirmək əlaməti idi. Nikon əmr elədi ki, bu dolanma Günəşin əks istiqamətində olsun. Xırda şeydir? Əlbəttə, yox.

Axi bu «xırda-mırdalarla» Rusda xristianlıq ideologiyası dəyişir, o həm çarın, həm Qərbin köləsinə çevrilərək ruhani azadlığını itirirdi.

Qisasçı yunanlar əvvəllər də kilsə Moskvasına öz qaydalarını peyvənd etməyə çalışırdılar. Məsələn, 1479-cu ildə Moskvanın Uspensk kilsəsini təqdis edərkən dəvət olunmuş mitropolit Heronti Günəşin tülusu istiqamətində yox, saat əqrəbinin əksinə dolandı. Böyük knyaz İvan Vasilyeviç dərhal onu dayandırdı ki, Allahın qəzəbinə gələrik. Ancaq 1666-cı ildə Moskva özü yan keçməyən Allah qəzəbini unudaraq, bütün Rus Kilsəsini Rəbbin iradəsinin əksinə, amma yunanların bəyəndiyi yönə döndərdi.

Həqiqətən, həmin illər Rus durmadan dəyişirdi: varyaqlar və slavyanlar sanki qərbli köklərini yadlarına salaraq, «səhlərinin» yerini doldurmağa çalışırdılar. Ürəkləri ora, Avropaya, öz Vətənlərinə can atırdı.

Fakt faktlığını həmişə saxlayır: məhz Moskva yeni Rus pravoslav kilsəsini əvvəlki Kilsədən «qırıb-qopardı». Əski Qədim pravoslav kilsəsi qalırdı, ancaq ona Rusda yer yox idi. Rus və Çöl qəti ayrıldılar.

Kilsə parçalanmasının siyasi mənası bu imiş. «Üçüncü Roma» olmaq arzusunda olan, imperiyası barədə xəyallara dalan Moskva hərəkət üçün azadlıq aldı. Və Rusda tam başqa bir tarix başlandı. Bu tarix, Klyuçevskinin dediyi kimi, «başqa torpaqların müstəmləkə və başqa xalqların kölə edilməsi» ilə bağlı tarix idi.

Heç kəsin ağına gəlmirdi ki, yeni «Moskva» Kilsəsi ruhani mərkəz kimi cəmiyyətin əxlaqı, mənəvi ifadəçisi kimi heç bir mənaya malik deyildir. Belə deyilib: «Keşis azad olmayan yerdə dındarlar da azad deyillər». Yeni Kilsədə azadlıqdan məhrum birinci şəxs məhz keşis idi.

Heç bir Avropa ölkəsində ruhanilər Rusiyadakı qədər alçaldılmamışdılar. Məsələn, krallar Roma Papasına təzim etməyə çox vaxt gəlməyə bilərdilər, ancaq Moskva «ruhani atası», hər hansı prikaz voyevodası (idarə-qurum başçısı) kimi, çarın şiltaqlığı ilə təyin olunur və istənilən vaxt taxtından qovulurdu.

Hələ bu azdı, təzə rus kilsə möminlərinin vəzifəsinə bu da daxil olurdu ki, tövbəyə gələnlərin gizli sirlərini hakimiyyətə çatdırsınlar. Xəbərcilik etməyənləri edam da edə, mənəbindən də kənarlaşdırıla bilərdilər. Belə şey heç bir xristian Kilsəsində görünməyib, bu, Moskvanın ıxtirasıdır.

Əlbəttə, yaxşı ənənələrlə tərbiyə olunmuş, xeyrixah rus xalqı patriarxi Nikonun elan etdiyi yenilikləri heç vaxt qəbul etmədi – «novatorun» əlində çar dəyənəyi olanda da başqa məsələ. Çox çəkmədi ki, o özü də çarın girinə keçdi.

İslahatların qəddar başlanğıcı Nikonun əleyhinə çevrildi – patriarxi bir də gözünü açıb gördü ki, onu kimsə Ruhani prikazının voyevodu (başçısı) vəzifəsindən kənara atıb. Hansı məqamdası patriarxi fəaliyyətini təhlükəli sayan çar Aleksey öz namizədlərindən uz çevirdi. Nikona o qaldı ki, «öz yerini qeyzə və qəzəbə verib şəhərdən getdiyini elan etsin. Ancaq qaynar muhitdə onun yoxluğunu heç kəs hiss etmədi».

Ruhani prikaz bütün günü də, gecəni də işləyirdi: patriarxi və yeparxiya idarələrinin (artıq bunlar da yaranmışdı) icma məmurları əski

dini kitabları islah edirdilər, əsas ibadət ayinlərinə yeni qaydalar artırır-dılar. Nikonun əli ilə çar həm kilsə, həm də dövlət üzərində öz haki-miyyətini gücləndirdi – o hamını aldadıb özünü təsdiqlədi.

Din xadimi N.D.Uspenski yazırdı: «Çar nəşrlərinin içində bir zər-rə qədər fayda olsa idi, dini kitablara düzəlişlər, bəlkə elə qüsurlar yaratmazdı... ancaq Qərb nəşrlərinin əslində sən deyən elə keyfiyyəti yox idi». Bu dəyişikliklər Venesiyada latın hücrəli mətbəələrdə çar olunmuş yunan kitablarından rus nəşrlərinə köçürülürdü. Hələ bu azmış kimi, rus kitablarındakı düzəlişlərə yunan Arseni – bu adam pravoslavlıqdan katolikliyə keçmişdi və bu dönüklüyünü özü də danırdı, - rəhbərlik edirdi.

Keçmişdə Rusda dini kitablar əllə köçürülürdü. Ancaq necə? Xüsusi sənətkarlar tərəfindən. Onların işi müqəddəs sayılırdı. Kitabda hər səhv az qala günah sayılırdı. Bəzi mütəxəssislərə görə, müasir mətbəə çaplarındakı xətalara müqayisədə keçmiş dini kitablardakı səhvlər çox azdır. Beləliklə, 1654-cü, sonra 1666-cı il Kilsə Məclislərində hansı düzəlişlərdən söhbət gedir? B.Kutuzov tərəfindən toplanmış «Zəbur»dan («Psaltır») bir-iki misal gətirək.

Əski: «Ибо благословение даст закон даяй» (Çünkü qanun verməklə xeyir-dua verəcək).

Yeni: «Законопологаяй» (Qanunlar verməklə).

Əski: «Избави мя от рук сынов чужих» (Bizi özgə oğulların əli-nə keçməkdən qoru).

Yeni: «... из рук сынов чужих» (... özgə oğulların əllərindən. – Yəni birinci halda insan yad əldə deyil və Allahı yalvarır ki, yad ələ düşməyə qoymasın. Ancaq yeni redaktədə «ot ruk»u «iz ruk» etməklə belə çıxır ki: biz yad əllərdəyik, bizi ondan xilas et – T.H.).

Daha ciddi xətalər də var. Əlbəttə, iş üslub qüsurlarında deyil. Sənki bu səhvlər parçalanmanın xeyrinə idi, onu sürətləndirirdi. Və həqiqətən, məsələn, belə düzəlişi necə qavrayaq? Əski: «Молимся тебе, господи, ниже да снидет со крешающимся дух лукав» (Sənə dua edirik, İlahi, xaçlarla alçalınsın hiyləgər ruh). Yeni: «... ниже да снидется с крешающимся, молимся тебе, дух лукавий» (... xaçlarla alçal-

Ariilər haqqında uydurma danışılar, halbuki bu, real tarix olub. Belə geyiniblər: şalvar, qısa çəkmə, bəyrlərində buşluq. Bu ki türkün milli geyimidir! Axı atın xalını ancaq türk belə qırırdı, ancaq türk atın quyruğunu belə bağlayırdı, ancaq Altayda xəncəri belə gəzdirdilər.

sın, sənə dua edirik, hiyləgər ruh – yəni şeytan)

Təbii ki, belə şeyi oxuyan xalq dəhşətə gəlirdi və deyirdi ki, «Axı biz şeytana dua etmək istəmirik». Bir sözlə, narazılıq çox idi, hər bəhanəyə etiraz bildirilirdi – allahsevən rus dindarları istəmirdilər ki, onların Kilsəsində yunanlar ağılıq etsinlər. Bizansı dağıtmış yadellilər Rusiyanın mənəvi həyatına müdaxilə etsinlər.

Bu özbaşınalığın, bu kefqomluğun bir izahı var: özgə tərbiyəli ıslahçılar ana dilini pis bilirdilər. Ölkənin dini həyatındakı bütün hərəmçilik buradan gəlir və zaman-zaman davam edir.

Moskva ayinlərini rədd edən rusiyalıları çarın əlaltıları çovustan-komalara yığış od vururdular. Onda minlərlə günahsız rusiyalı xristianlar cəhənnəm əzabı ilə yandılar. Bütöv kəndlər tonqal kimi alovlanırdı. Onların yalnız küllü qalmış xarabalığında yeni kilsə ucaldılırdı. Onlar indi Rus pravoslav Kilsəsi adlanır və yeni mənəviyyətin və vicdanın dayağı sayılır.

Əski dinin ilk qurbanları bu baş keşişlər oldular: İsan. Neronov, Loqqin, Daniil, Avvakum. Və bu sıyahıda hər şeyə qadir Nikonun

üzünə bu sözləri: «Biz yeni dini qəbul etməyəcəyik» - deyən yepiskop Pavel Kolomenski də var. Bundan sonra sürgünlər, əzablar başlayır. Yenicə peyda olmuş Moskva xristianları «yox» deyən axırıncı böyük haqq əzabkeşlərini 1682-ci ildə tonqala atıb yandırdılar.

Nikondan sonra Rus kilsəsi yeni səslərə qulaq asırdı: çar Venesiya yezuit kollegiyasının yetişdirməsi olan Lixud qardaşlarını Moskvaya dəvət etdi. Onlar Nikonun islahatlarını həyata keçirir, başqa cür desək, yeni rəsmi rus pravoslav kilsəsini qanuniləşdirilmiş qəlibə salırdılar. Qardaşlardan biri Ruhani akademiyasına başçılıq edirdi. Rusiya o vaxtdan Qərbin açdığı cığırla gedir, əsil olanların məhv edilməsi yönündə fasiləsiz dəyişirdi.

Rus xalqına yeni dini, yeni kitabları qəbul etdirmək, hakimiyyəti yeni peyda olmuş xristian hakimlərinin əlinə vermək üçün 1666-cı ildə Kilsə Məclisi qərara aldı: «Kilsə qərarlarına qulaq asmayanlar ağır cəzalandırılsınlar: həbs edilsinlər, sürgün olunsunlar, kötəklənsinlər, burunları, qulaqları, dilləri, əlləri kəsilsin».

Onlar özlərini müdrik elan etmiş və vəhşət törədirdilər.

Moskva dövlətində tökülən xristian qanı Kilsədən o yanda axıdılırdı. Kilsə Məclisi bunu ancaq qanuniləşdirməklə məşğul olurdu. 1664-cü ildə rus çarı sərt hərəkətlərə keçdi. Knyaz İvan Prozorskinin hərbi ekspedisiyası Moskvadan şimala və şərqə meşələrdə daldalanmış «köhnədinlilər» üzərində öz «rəşadətini» göstərdi. Polkovnik Lopuxin öz başkəsənləri ilə Vyaznikov meşələrini ələk-vələk elədi, qədim pravoslav əlamətləri hiss olunan nə varsa – canlı, cansız – hamısını yandırdı. Minlərlə evlər, yeraltı sığınacaqlar, xırda kilsələr, məbədlər öz dinc sakinləri ilə birgə külə döndərildi, məhv edildi. «Üçüncü Roma», «dünyanın ən mömin xristian çarlığı» özünə meydan açırdı.

Ancaq cəza ekspedisiyaları hər yerdə uğur gətirmirdi – tərslik edən camaat yeni yezuit dinini qəbul etmir, son nəfərə qədər müqavimət göstərirdi.

Bu halda Rusda qədim pravoslav ruhanilərinin fiziki məhvi başlandı. Adamları ikibarmaqlı xaç çevirdikləri üçün də öldürürdülər.

Avropaçılıq baş alıb gedirdi. Dəyişiklik hər şeyi əhatə edirdi – əv-

vəllər tərkidünyalıq hissini gücləndirən, ayınlərin öz əzəmətini göstərən dini musiqi indi italyansayağı olmuşdu

Qədim pravoslav ikonalarının təsviri dəyişdirilirdi. Köhnə pravoslav məktəbi ənənəsi ilə çəkilmiş zərif, gözəl ikona təsvirindəki uzları ovub onları şişmiş yunan sifətləri ilə əvəz edirdilər.

Pravoslav kilsəsinin yeni Rus Nizamnaməsində, hətta rus din xadimlərinin əksinə olaraq, yunanlar öz istədiklərini ön plana çəkirdilər. Təkcə bir fakt Rusda nə biabırçılıqlar olduğuna dəlilət edir

Yeni patriarx manifestində, nəhayət, Moskvanın arzuladığı sozlər gorundu. «Hə, kəs bir zərrə qədər çarın iradəsinə qarşı çıxma bilməz...». Bax beləcə batyuşka-çar, ilk qanuni rus çarı tarixə düşdü.

«Üçüncü Roma» nəzəriyyəsi puça çıxdı, oyuncaq kağız ev kimi göyə uçdu – yeni Kilsə qan gəlində tikildi. Artıq Rus ənənənin qoruyucusu yox, dağıdıcısı kimi çıxış edirdi

Təxminən 350 il Rusiya əski – qıpcaq dininin kökünü kəsə-kəsə gəlib, 350 il bu dinin kökünü xalqın ürəyindən qılıncla qazıb, odla yandırmaqla məşğul olub Ancaq ölümcül yaralanan qədim pravoslav əqidəsi olmayıb İnsanlar ona xəlvəti sitayiş ediblər, meşələrə, bataqlıqlara çəkiliblər, Sibirə gediblər, aclığa və soyuğa dozublar, ancaq Goy Tanrısının obrazı haqqında ayınləri yaşadıb, nəsil-nəsil övladlarına çatdılar.

Əski dinə qarşı ən qəddər rəftarı I Pyotr edib. O, hətta dəlicəsinə ağılsızlıqla «Kilsə» sözünü məişətdən çıxarıb, ona ayrı rəsmi ad – «Pravoslav məzhəb idarəsi» (*Ведомство правящего православия*) adı qoydu

Görünür, təsadüfi deyil ki, Pyotr ilk istila yürüşlərini məhz Çölə, kazak torpaqlarına yönəldirdi – qədim pravoslavlıq əski müqəddəsliyi ilə buralarda yaşayırdı. Ancaq dövlətçilik zəiflədiyindən onu müdafiə edə bilmədilər.

Azov yürüşləri təkcə Çölün işğalı deyildi, həm də Rusu yetişdirib ucaldan qədim dinə həlledici zərbə idi. Rusiyanın nəhəng fatehi və islahatçısı, sadıstı və saxtakarı onlardan başladı və parçalanma işinə iri, yağlı bir nöqtə qoydu.

Məhz Pyotrın vaxtında kazaklar, bu təmiz din daşıyıcıları haqqında Rusiyanın sərxoş quldurları, qaçqın cinayətkarları, tör-töküntüləri kimi təsəvvür formalaşdırdılar. Və bu vaxtdan, doğrudan, kazakları qaçqın saydılar. Ruslar kazakları özlərinə tabe edərək onları kor ixtiyaratsız bir hərbi qüvvəyə, havayı qırğına göndərilən əsgərlərə çevirdilər – dini qorumaq iqtidarında olan bir kəs qalmadı.

Həmişə kazakları alçaldılar. Onları məcbur ediblər ki, yeni Moskva dininə görə qədim pravoslavdan əl çəksinlər. Zəiflər güzəştə getdilər, ruhən güclülər özlərini saxladılar. Həqiqətən, kazakları hər cür bədnam ediblər, ləkələyiblər. Hətta Pyotr əmr verib ki, Don Ordusuna çöllüləri gülünc şəkildə göstərən damğa-möhür seçsinlər. Seçdilər və çaxır çəlləyinin üstündə lüt oturmuş, yəni hər şeyini içkiyə vermiş kefli bir kazak təsvir etdilər.

Əvvəlki gözəl günlərdə Donun simvolu sərxoş yox, valehedici səmavi maral idi – bu simvolu qırpaqlar Altaydan işlədə-işlədə gətirmişdilər. Qədim din rəmzi rus Donunda mühafizəsiz və həqir vəziyyətə düşmüşdü.

Əlbəttə, Donda, Yaikdə, Volqada Moskva dəyişikliklərini qəbul etməyənlər vardı. Məsələ budur ki, Razin də, Bulavin də, Bolotnikov da, Puqaçov da öz tərəfdarları ilə birlikdə çarın caynağından azad Kilsələrini saxlamaq istəyirdilər. Ancaq moskallar (*ukraynalılar ruslara kinaya ilə belə deyirdilər – T.H.*) kazakları qırırdılar, sağ qalanlarının sifətində odlu metal damğa ilə «oğru» sözünü yazırdılar.

O zaman rus əsgərləri Donda, Volqada, Yaikdə çox qudurğanlıq törədir, stanitsaları əhalisi ilə məhv edirdilər. Ancaq kiçik yaşlıları və dili, barmaqları doğranmış yaşlıları sağ qoyurdular. Kazak balalarını arabanın yanına gətirirdilər, hansının başı təkərdən yuxarı olsa, kəsirdilər. Knyaz Dolqorukinin əsgərləri bu qırğınlarda xüsusi seçilirdilər.

Məşhur rus tarixçisi S.M.Solovyov bu dəhşətlər haqqında yazır: «Noyabrın 4-də Dolqoruki bura gəldi: oğrular (*kazaklar nəzərdə tutulur – T.H.*) onlarla döyüşə çıxdılar, ancaq çar ordusunun təzyiqinə tab gətirmədilər, geriye, qəsəbəyə qayıtdılar. Qaliblər onları izləyə-izləyə qəsəbəyə girdilər, kazakları oradan vurub çıxardılar. Onları doğraya-

doğraya Donda qədər qovdular. 3 min insan meyıtı qaldı, çoxu Donda boğuldu, sudan keçə bilənlər də şaxtadan donub öldülər. Reşet stanitsası axırncı üzürdü, bu, yangının axırı idi. Don sakitləşdi. Ural, yəni Yaik kazakları hamıdan çox tab gətirdi. Məsələn, XIX əsrdə Yaikin 100 mindən çox kazak əhalisinin bir neçə yeni şəriət məbədi vardı. Atamanlar da, sadə insanlar da köhnə dinə ibadət edirdilər».

1917-ci ildən, qısa müddətdə yeni kommunist metodları ilə qədim pravoslavlıq Uralda da təxminən bütünlüklə məhv edildi. Yeni din uçun zəmin hazırlanırdı. Komissarlar camaatı ələ salırdılar. Xristian Yaikində boşluq yarandı. «Üçüncü Romanın» sərhədləri şərqə çəkilyrdi.

Rusiyada Qədim pravoslav kilsəsinin ruhanilərini XVI əsrin sonlarında tamamilə məhv etdilər, kilsə icmaları keşişsiz qaldı. Ancaq bu, xristianları çəkəndirmədi – ibadət etməyi, ayınları özləri öyrəndilər. Qədim pravoslavda o vaxt «keşişsizlik» adlanan bir cərəyan yarandı (indi də yaşıyır)

Keşişsizlik təriqətində qırpaq xalqının Kilsə ənənələri muqəddəs saxlanırdı. 1694-cü ildə Novqorodda keşişsizlərin gızlı Məclisi keçirildi.

Köhnə ayinlərdən əl çəkməyən təmizürəklili insanları aldadıb öz ağışuna almaq üçün hakimiyyət sahibləri hər cür hiylə və kələklərə əl atırdılar. «Dinbirliyi» kilsəsi deyilən bir şey uydurdular. Bu kilsə yeni ayinli arxiyereylərə (yepiskop, baş keşiş) tabe olurdu, ancaq qulluq əski kitablarla aparılırdı, bütün ayınlər, rütbələr, adətlər qədim pravoslav-sayağı idi.

Bu yolun dındarları hakimiyyətin məharətlə düzəldiyi təhlükəli tələni dərhal gördülər. Bu tələyə tək-tək adamlar düşdü. Əski dinin tərəfdarları bu kələkdən yan keçdilər.

Dinbirliyi kilsəsi 1918-ci ildə Moskva Kilsə Məclisindən sonra az qala dırçılmışdı. Həmin Məclisdə yeni sovet Rusiyasının xadımları «dinbirliyi» tərəfdarlarına icazə verirdilər ki, öz arxiyereyləri (yepiskopları) olsun. ancaq o, yeni ayinli yepiskopların koməkçisi sayılın. Bu təhqiramiz düzəliş təriqət tərəfdarlarını Dinbirliyi kilsəsindən qəti olaraq uzuqlaşdırdı. Və tezliklə ağıla qaranın, həqiqətlə yalanın bu ruhani hibridi öz fəaliyyətini birdəfəlik dayandırdı.

1666-cı ildən rəsmi şəkildə Rus pravoslav kilsəsi var idi, ancaq o heç zaman xalqın dini-ruhani yuvası olmayıb. Həmişə hökumətə qulluq edib, müstəqil əqidə sahibi kimi işləməyib.

XIX əsrin rus tarixçisi M.P.Poqodninin belə bir etirafı maraqlıdır ki, əgər Rusiyada dövlətin pravoslavlıq üzərində qadağası olmasa idi (pravoslavlığın qəbulu cinayətkarlıq sayılırdı), xalq kütləsinin yarısı onu qəbul edərdi, ziyalıların da ancaq yarısı katolik qalardı.

1917-ci ildə bu, elə belə də oldu. Dövlət dinin arxasından çəkilən kimi bütün rus pravoslav kilsələri dağıldı (əski dinin, tanrıçılıq üstündə qurulmuş qədim pravoslav dininin əleyhinə və katolik ayinləri əsasında yaradılmış rus din ocaqları nəzərdə tutulur – T.H.), minlərlə məbədlərin, dini icmaların taleyi özbaşına buraxıldı. Ancaq, əlbəttə, xalq qədim pravoslav əqidəsinə qayıtmadı, çünki dövlət dinə ögeylik mövqeyi tutmuşdu, dövlət yeni fəvqəladə din – kommunist əqidəsi tələb edirdi. Bu şəraitdə kökündən uzaqlaşmış, yabançı kilsələrin dağılmasına xalq kütləsi laqeyd-laqeyd baxırdı, çünki bu dağılan din ocaqlarında özünə doğma heç nə görmürdü. Düzdür, dini ocağın dağılması müsbət fakt deyildi. Ancaq xalq bunu nəzərə alırdı ki, sovet kommunist ideologiyası xalqın mənəviyyatına necə yabançı idisə, dağılan rus kilsə və məbədləri də eləcə özge arzularının – yunan, Roma dini ideologiyasının, qəddar rus çarlarının müdafiəçisi olan ocaqlar idi. Bu, xalq üçün təsəlli idi, dinin məhv edilməsi kimi yox, yabançı ruhani faktorun ölümü kimi yarıxoş, yarıtəsəlli bir şey idi.

Ancaq Şərqi Avropanın xırda ölkələrində kilsə ənənələri köhnə qaydada saxlandığından hakimiyyətə gəlmiş kommunistlər bu yerlərdə Kilsəni sıradan çıxara bilmədi. Bu yerlərdə kommunist rejimi şəraitində də ruhanilər xüsusi güc idilər və onlarla hesablaşırdılar. Qədim pravoslav icmaları bütün çətinlikləri ilə hər halda yaşayırdı. Tanrıçılığın və Çöl dövlətinin müqəddəs ruhani ənənələri hələ də canlıdır – əlbəttə, Rusiyada yox, onun sərhədləri xaricində.

Namumlu rusiyalılar qədimdən öz qatil hökmdarlarından kənara qaçıblar. Onlar dinlərini qoruyub saxlayıblar. Avstraliyada Belokrinis monastırı, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Moldovada, Baltıqyanı ölkələrdə,

eləcə də Amerikada, Avstraliyada və müsəlman Türkiyəsində belədir. Səmimi və saf olduqlarına görə bütün türklər həmişə **çöllülərə** hörmət ediblər. Nekrasov kazaklarının tarixi bunu yaxşıca təsdiqləyir.

Qürbətdə üç yüz il ömür sürən nekrasovçular tarixlərinə xəyanət etməyiblər, onlar yenə əvvəlki kimi əski adətləri ilə yaşayırlar. Bu gün öz xəstə vətənlərinə köçmüş nekrasovçular həmin əski pak mənəviyyətli çöllülərdir.

Bu azad kazakların əsli-kökü həmin qədim pravoslavlıqdadır. Kazakların azadlıqsevər ruhu, heç demə, qədim pravoslavlıqdan gəlir – kazak öz başı üstündə, tanrının əmrinə görə, rəbbinin ağılığından başqa heç kimin hakimiyyətinə dözə bilməz.

Öz qəbrini özü qazmış qırpaqlar da, daim qaynayan o çılğın xalq da belə olmuşdu.

DƏŞTİ-QIPÇAQ TANINMAZ ÖLKƏDİRMİ?

Hünər nədir? Onu hamı bacarmır. O, hər kəsə verilmir. Elmi hünər alimin əməlidir. Onillərlə məlumat toplanır. Bundan fikir cüçürir. Biri-si bu cüçertini cəmiyyətdəki qartmış düşüncəyə qarşı qoyur. Həmin «birisi» haqlı olduğunu sübut edir. Qoy onu müasirləri heç anlamasınlar, gələcək nəsillər ki anlayacaqlar.

Baron Vladimir Tizenhauzen (1825-1902) məsləkdaşlarının xəbəri olmadan öz elmi hünərini göstərdi. O, «Altun Ordanın tarixinə aid materiallar» kimi prozaik adlı nadir bir əsər çap etdirdi. Burada Rusiya tarixinin dumanlı bir dövrü təhlil olunur. Bu dövr hələ bu gün də dünya tarixinin ən qaranlıq zamanlarından biri olaraq qalır. Tatar-moңqol əsarəti olubmu? Necə olub?

1884-cü ildə Tizenhauzen yazırdı: «Altun Ordanın əsaslı, bütün və tənqidi tarixinin olmaması milli tarixçiliyimizin hiss olunan ən mühüm çatışmazlıqlarından biridir».

Hesab etmək olmaz ki, o vaxtdan bəri çox dəyişiklik var və həm də demək lazımdır ki, baron Tizenhauzenə qədər heç kəs belə bir nəhəng əsər yazmamışdı.

Dəşti-Qıpçaq ölkəsindən Rusiyada heç kəsin xəbəri yoxdur. Elə bil o, heç yox imiş. Heç təəccüb etmək lazım deyil ki, XIX əsrdə çap olunmuş, dövrün senzurası tərəfindən bəyənilmiş, neçə əsr əvvəlində hadisələrinə həsr olunmuş bu əsəri 1937-ci ilin komissarları represiya etdilər. Həmin əsərin 1884-cü ildə çap olunmuş birinci cildi Dövlət kitabxanasında gizləndi. İkinci cildi qabaqcadan (*yəni nəşrə verməzdən əvvəl nəməlum yerdə, bəlli olmayan kəslər tərəfindən – T.H.*) redaktə edib, 1941-ci ildə yeni nəşrini buraxdılar, köhnə cildin əslini isə məhv etdilər.

Yox, Dəşti-Qıpçaq və ya Altun Orda haqqında məlum olanları bir yerə cəmləşdirmək işində Tizenhauzen ilkin deyildi. XIX əsrin 30-cu illərində Rusiya Elmlər Akademiyası Altun Orda haqqında kitab müsə-

biqəsi elan etdi. Alimlərdən bu çağırışa cavab verən olmadı. Boyuk pul mükafatı haqqında yenidən elan verdilər. Yenə nəticəsiz qaldı: müsabiqənin şərtləri çox idi, hətta əsası bu idi ki, «rus mənbələri bütünlüklə nəzərə alınsın».

Bu şərti yerinə yetirmək mümkün deyildi. Peterburqun rəsmi baxışını əsas tutub Rusiyanın cənubu haqqında söz demək elmi şəərəfsizlik idi. Peterburqun baxışı həqiqətdən çox uzaq idi. Necə adlandırırısan, adlandır: başqa ölkəni tutmaq işğalçılıqdır. Müstəmləkəçiliyi sözlə bəzəməyin mənası yoxdur.

Təəssüf ki, o zamanlar öz maarifi ilə öyünən Avropa Şərqə laqeyd baxırdı. Rusiyanın da elmi fikri XVII əsrdən qərbə meyillənir, buraJan da onun şərqə münasibəti oğeyləşir.

Axır ki, jürinin stoluna bir əsər gəlir. Almanca yazılmışdı. Müəllifi İosif Fon Hammer-Purqştal idi. Alman alimi müsabiqənin şərtini numayışkarana şəkildə pozmuşdu. O, bir dənə də rus mənbəyinə əsaslanmamışdı. Həm də ona görə yox ki, rusca zəif bilirdi, məhz ona görə ki, bu mənbələrin ziddiyyətlərinə, saxtakarlıqlarına bələd idi. Alman alimi öz kitabını ərəb, qərb Avropa, Çin, fars mənbələri əsasında yazmışdı.

Alimin 400-dən çox mənbəyə istinadları Rusiya Elmlər Akademiyasının jürisini yenə razı salmadı.

Ancaq dörd ildən sonra bu kitab Almaniyada çap olundu, müəllif öz əvvəlki tezislərində möhkəm durmaqla, həm də rus jürisinin rəyçilərini ifşa etmişdi.

Bu davalı mübahisənin nəticəsi o oldu ki, Hammerin əsəri rus senzurasının siyahısına düşdü (yəni nə rusca çap oluna bilirdi, nə də Rusiya kitabxanalarında ondan istifadə edə bilərdilər).

Ancaq zaman loğmandır. Hammerin kitabı ilə bağlı münaqişələr zaman-zaman soyuyub unuduldu. Hətta rus alimləri arasında da yığcam, epizodik məqalələr yazanlar oldu, ancaq Çolun tarixi hadisələrinin geniş panoramı verilmədi. Bununla belə, hər halda Şərqin və Avropanın səyyahlarının Altun Orda yurduna səfərlərindəki məlumatları, az da olsa, nələrisə əlavə etdilər – Plano Karpını, Marko Polo, İbn Bəttuta, Vilhelm Rubruk və başqa müəllifləri müəyyən faktlarla tamamladılar.

Fundamental Rusiya tarixinin ilk uydurmaçıları V.N.Tatişşevdən və ya N.M. Karamzindən nə götürəsən? Onların S.M. Solovyov, V.O.Klyuçevski kimi davamçılarına qarşı nə iddiada olasan? Onlar Rusiyanın NƏZARƏT ALTINDA OLAN İLK TARİXÇİLƏRİ idilər. Onlara göstəriş verilmişdi ki, oxucuları bədiiləşdirilmiş uydurma detallarla cəlb etsinlər və karkasın əsas arxitekturasından diqqəti yayındırsınlar.

Rusların çoxcildli tarix kitablarına dünyanın məlumatlı adamları həmişə gülüblər. Astolf de Küstin dəfələrlə Rusiyaya səyahət edib Rusiyanı diqqətlə öyrənib. Bundan əlavə, Karamzinin fransız dilinə tərcümə olunmuş tarixini cümlə-cümlə təhlil edib.

Fransız tədqiqatçısı de Küstin N.Karamzinin «Rusiya dövlətinin tarixi» haqqında bunları yazır: «Əgər ruslar bilsəydilər ki, diqqətli bir oxucu bu yaltaq tarixçinin kitabından nə götürə bilər, onlar ona nifrət edərdilər, çara yalvarardılar ki, başda Karamzin olmaqla bütün rus tarixçilərinin əsərlərinin oxunmasını qadağan etsin, halbuki ruslar onun şöhrətini göyə qaldırıblar ...».

Gözəl məsləhətdir. «Əgər bilsəydilər ...». Doğrudan da, yalan, cahillik və yaltaqlıqla dolu olan və Rusiyanın tarixi adlanan bu cəfəngiyyatı eşitmək və oxumaqdansa kor və kar olmaq yaxşıdır. De Küstin Rusiya haqqında yazır ki, «bu mənasız sözlərə inanmaqdan» cəmiyyət yavaş-yavaş çürüyür.

Xüsusilə XX əsrdə Rusiya belə ölkə olub ki, «onu böyük bir sevincə tərk edirdilər və ora nəhayətsiz bir qəmlə qayıdırtdılar». Rusiya öz xalqı üçün pis ölkəyə çevrilib. De Küstin sözünü belə yekunlaşdırır: «Təsədüfi deyil ki, qəzavü-qədər Şərqi Avropada bu qədər hələ hərəkətə gəlməmiş güc toplayır. Nə vaxtsa yatmış azman oyanacaq və güc sözünün çarlığına son qoyacaq».

Bir mifik xalq da düzəldiblər: tatar-monqollar. Guya bu xalq Moskva çayından aşağı, Rusiyanın cənubunda yaşayıb, guya indiki rusların bir hissəsi də o tatar-monqoldan törəyib. Bu da slavyan rusu (skandinaviyalılar yox) kimi bir mifdir.

Bu «tatar-monqol» terminini kim çıxarıb? 1823-cü ildə bir adi gimnaziya müəllimi P.A.Naumovun qondarmasıdır. O, uşaqlar üçün tarixi

mövzuda kitabçasında belə fikir söyləyir: «...Bütün tarixçilər öz aralarında razılaşırlar ki, bu qəddar işğalçılar tatarlar deyil, monqollardır» - XIII əsrin hadisələri nəzərdə tutulur. Ancaq monqollar «vətənimizin sərhədlərinə və Qərbi Avropaya yaxınlaşanda yerli tatarlarla, yəni türk tayfalarından ibarət xalqlarla xeyli gücləndilər».

Belə bir təəccüblü ideya məhz Naumovun ağına gəlib, onun biliyi və fantaziyası buna çatıb ki, bir yeri işğal etmək üçün iki xalq birləşəndə onlara «tatar-monqol» deyərlər.

Bu «məntiq» Peterburq elm aləmi tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, yöndəmsiz yarlıq kimi qıpçaqların yaxasından asıldı və 1823-cü ildən rusun tarixçilik leksikonuna daxil oldu.

Tatar sözü ruslara qıpçaqlardan gəlib, onlara da çinlilərdən. Qədim zamanlarda Mərkəzi Asiya xalqlarından Çin və Monqolustan sərhəndə yaşayanlarından biri tatarlar adlanırdı. Bu xalqın türklərlə heç bir mənşə əlaqəsi yox idi. Avropada «hunlar» və ya «barbarlar» işlətdikləri kimi sonralar çinlilər də bir «tatarlar» sözü işlətməyə başladılar. E.ə. III əsrdən yeni eraya qədər çinlilər tatarlardan Böyük Çin səddi ilə ayrılırdılar. Sonrakı çinli anlayışlarına görə də tatarlar ağılara, qaralara və vəhşilərə ayrılırdılar, onlarda etnik ümumilik görmürdülər.

Çin Çingiz xana tabe olandan sonra orada tatarlar sözü yeni mənə aldı. Yenə ümumiləşdirici ad kimi işləndi və daha çox Ordanın başında duran monqollara aid edildi.

Rusların təsəvvüründə tatarlarla monqollar arasında fərq yox idi, hər ikisi şərqli idi, vəssalam. Ruslar Rus dövlətinə Şərqdən gələnlərin hamısına tatarlar deyirdilər, təxminən «qarayanız» mənasına gəlirdi, ancaq qərəzli bir ləqəb kimi işlədirdilər. Təəssüf ki, sonralar bu ləqəb ümumiyyətlə türkcə aid edildi.

Əsil tatarların taleyi çox faciəli olub: əvvəl onları Çingiz xanın atası Yesueybahadır sıxışdırırdı. Buna görə tatarlar onu zəhərlədilər. Ancaq oğlu atasının qisasını aldı. «Monqolların gızlı tarixi»ndə Çingiz xan yazıb: «Biz mənfur düşmənlərimizin – tatarların iradəsini qırdıq. Ata-babalarımızın bu qatillərini birbəbir məhv etdik». Tək-tək adamlar Çingiz xanın qisasından xilas oldular. Beləliklə, monqollarla tatarların,

rusların dedikləri kimi, ittifaqından danışmaq ən azı yanlışlıqdır. Heç bir ittifaq-filan olmayıb.

Bu sözlə qırpaqları söymək ikiqat yanlışdır – «Mərkəzi Asiyadakı monqol tatarlarına qırpağın heç bir dəxli yoxdur». Qırpaqları əvvəl Rusda ancaq «poloveslər», Avropada «qumanlar» adlandırılırdılar.

Vladimir Tizenhauzenin xidməti o oldu ki, rusalardan başqa bütün dünya xalqlarına məlum olanları aydınlaşdırmağa risk etdi. Ehtiyatla, heç bir təhlisiz, şərhiz Çöl ölkəsi, Çöl xalqı haqqında faktları təqdim etdi. Axı «çılpaq» faktlar cild-cild cəfəngiyyatdan çox şey deyir.

Tizenhauzendə çətin oxunan salnamə mətnləri silsilə ilə düzülür, bir-birini tamamlayır – onun kitabı məhz bununla səciyyəyənlir. Bəlkə də, müəllifin kitaba belə monotonluq verməsi təsadüfi deyil.

Tizenhauzen əski əlyazmalardan parçalar gətirir, bunları möcüzə qoruyub saxlayıb. Bu səhifələrdə Çöl səslənir, ətraf yovşan iyi ilə dolur, bu ətrin dalğası bütün çölü bürüyür. Hətta İbn Bəttutanın qeydlərini oxuyandan sonra nəgmə səsləri eşidirsən.

Həqiqətən, nadir əlyazmalar toplanıb, kitabın əsas gücü onların çoxsəsliliyində, zil xorundadır. Məsələn, Şofi salnaməsi Paris milli kitabxanasında saxlanılır – bircə nüsxədir. Hər müəllifin bir üslubu olar, Tizenhauzenin xüsusiyyəti budur ki, o, tarixi sənədləri danışdırır.

Bu kitabı oxuyub düşünmək lazımdır. Axı, səyyahlar yalnız gördüklərini qeyd əhirdilər, fantaziyaya vaxtları yox idi. Faktı kefləri istəyən kimi yozan tarixçilərdir, səyyahların hər günü bir cürdür, qarşıda yol gözləyir, qeyd elə, yoluna yollan.

«Altun Ordanın tarixinə aid materiallar» kitabının birinci cildi çox iri həcmliidir. Burada ərəb müəlliflərindən götürülən nümunələr toplanır. Cildin çox səhifələrində incə naxışlı ərəb hərfləri ilə yazılmış mətnlərin əsli, yanındaca hərfi tərcüməsi verilir – buyur, şübhən varsa, əsli ilə yoxla.

Müqəddimədən görüldüyünə görə, «ikinci cildə fars, tatar və türk müəlliflərinin əsərlərindən çıxarışlar veriləcəkdi». Ancaq sovet sensorları bu çıxarışları elə günə salıblar ki, anlamaq üçün gərək baş sındırasan, fal açasan.

Qədim türkün mənəvi mədəniyyəti, adətləri, ruhaniləri, Tanrı dininin rəmzləri haqqında arxeoloqlar çox şeylər aşkar edimlər. Bu rəsmlər onların haqqında bəzələri danışır.

V. Tizenhauzenin söhbəti İbn əl-Əsirdən başlanır. O, çox təcrübəli və bilikli olub, şahidlərlə, hadisələri görənlərlə uzun-uzadı sorğu-sualar aparar, bəzən ata minib hadisə yerinə özü gedərdi.

O, şərqliyə məxsus təhkiyə ilə öz qəmli sözünə başlayır: «Mən bir neçə il bu məlumatı verməkdən çəkirdim, bu hadisə dəhşətliydi və yazmağa ətim ürpəşirdi. Başlayırdım və dayanırdım. Kim müsəlmanın qırılması səhnəsinə baxmaq istər, ya onu yadına salar?». Bunun ardınca tatarların Orta Asiyaya yürüşünə həsr olunmuş dəhşətli səhifələr gəlir. Bədbəxtlik «külək qovan bulud kimi yayılırdı». Tatarlar Abşerondan yuxarı, Şimali Qafqaza tərəf yönəldilər. Alanlar neçə illərdir ki, bunu gözləyir və buna hazırlaşdılar. Onlar qıpçaqlarla ittifaqa girmişdilər və döyüşü birgə qarşıladılar. Küləyin qovduğu kimi sürətlə gedən tatarlar dayanıb nəfəslərini dərməli oldular – qaya qıpçaqlara dəyib dayandılar.

Bizə lazım olan bir məsələni tam aydınlaşdırmaq üçün İbn əl-Əsirin söhbətini buradaca kəsək.

Hər halda, başlanğıcında «tatarlar» deyəndə monqolları nəzərdə tutublar, onlar türklərlə həmtayfa olmayıblar. Əlbəttə, bunları eyniləşdirmək olmaz: tatar tatarıdır, monqol monqoldur, türk də türkdür.

Bu başqa məsələdir ki, monqol ordusunda çoxlu türk vuruşurdu, orduda türkcə danışq əsas yer tuturdu. Batının ordusunda 330 min döyüşçüdən cəmi 4 min nəfəri monqol idi. Ancaq monqol ordusunu monqolun adı ilə adlandırmaq lazımdır. Aleksandr Makedoniyalıının da ordusunda çoxlu muzdlu döyüşçü vardı. Ancaq heç kimin ağına gəlməyib ki, ordunu muzdluların milliyəti ilə adlandırın.

Bu da ədalətli deyil ki, türk oğlu Timuçinə Çingiz xan ləqəbi verib, onu monqol adlandırasan. Müasirlərinin xatirələrinə görə, Çingiz xanın mavi gözləri və sarı saqqalı olub. Ancaq o, monqol ordusuna başçılıq edirdi, monqol bayrağı altında vuruşurdu və onun qələbələri Monqol imperiyasını yaratmışdı. Nə olsun ki? Timuçinin atası da, anası da türk idilər. Onların oğlu nə vaxt monqola çevrilib?

Yadıma saraq ki, Napoleonun ordusuna marşal Murat komanda verirdi. Murat mənşəyinə görə qıpçaqdır, ancaq heç kəs bu iddiada olmayıb ki, fransızlara qıpçaq desin.

Əla, doğrudur! Qoy ruslar onları əsir edənləri necə istəyirlər, elə də adlandırsınlar. Ancaq niyə söyüş yerinə işlətdikləri bu sözü qıpçaq xalqına aid edirlər? Axı qıpçaqları da həmin «tatar» adlandırdıqları monqollar əsir ediblər.

Niyə mənasız şəkildə neçə əsrdır ki, əziyyətdə məruz qalmış bu iki xalqın – qıpçaqların və rusların arasına milli ədavət salıblar?

İbn əl-Əsirin və başqa tarixçilərin məlumatlarından aydın olur ki, «tatarlar» və qıpçaqlar ilk dəfə Şimali Qafqazda döyüş meydanında üz-üzə gəliblər – iki müxtəlif xalq kimi.

Nəfəsini dərmək üçün «tatarlar»ın götürdükleri fasilə onların gözləmədiyi şəkildə nəticələndi: onların müttəfiqləri olan qıpçaqlar döyüşdən imtina etdilər. «Tatarlar» monqol ordusunda vuruşan qıpçaqların içərisindəki qıpçaqlarla danışığa elçilər göndərdilər ki, «Biz sizinlə bir xalqıq». Qafqaz döyüşündəki qıpçaqlar onlara inandılar, qan qardaşlarından hədiyyələr də aldılar, dostluqlarını əyani göstərmək üçün atlarının başını çevirib getdilər.

Qıpçaqlar gözdən itən kimi «tatarlar» alanlara hucum etdilər və asanlıqla qələbə qazandılar. Sonra ardınca çapıb qıpçaqlara çatdılar və arxadan onlara zərbə vurdular. Ərəb tarixçisi yazır ki, «onlar qıpçaqlara verdiklərindən ikiqat artıq şey götürdülər». Çöl insan qanı ilə suvarıldı.

Qıpçaqlar qardaş qırğınından boyun qaçırdılar, «tatarlar» onları aldatdılar. Ancaq Çöl xalqının bu faciə faktını rus tarixçiləri qıpçaqların xəyanəti kimi şərh edirdilər.

Prof. S. Pletneva «Poloveslər» kitabında beləcə qıpçaqların «birinci xəyanəti»ndən yazır.

Ancaq nə birinci xəyanət olub, nə də ikincisi. Dəşti-Qıpçağı və onun xalqını gözdən salmaq üçün bunları ruslar uydurublar.

Pletnevanın da, başqalarının da inandırıcılıq üçün müraciət etdikləri İbn əl-Əsirdə qıpçaqların xəyanətinə işarə edən heç nə yoxdur. Əksinə, ərəb tarixçisində qıpçaqlar çox sadələvh, hər şeyə inanan, ürəyitəmiz camaat kimi təqdim olunur.

30 may 1223-cü ildəki növbəti döyüşdə «tatarlar»a qarşı qıpçaqlarla ruslar birlikdə vuruşdular. Bu döyüşü təsvir edən İbn əl-Əsir deyir ki, «tatarlar» öz sevimli taktikalarını göstərdilər: əvvəlcə tələsik geri çəkildilər, rəqibin qüvvəsini yaydılar və məsələni bitirdilər. Qalkada qırğın başladı, bir neçə gün davam etdi.

Belə çıxır ki, Qalka döyüşündə də günah qıpçaqlardadır. Bəli, məhz onları günahlandırırırlar: onlar «tatarlar»ı məğlub edib qələbəni ruslara verməliymişlər. Hətta Karamzin belə deyir: Aciz Poloveslər (qıpçaqlara belə deyirdilər) monqolların zərbəsinə dözmədilər: sıraları qarışdı, arxalarını düşməyə çevirdilər».

Doğrudanmı, birləşmiş ordunun məğlubiyyətinin səbəbi qıpçaqların acizliyi oldu? Bəs onda rus öz «qəhrəmanlığını» göstərəydi. Axı həmin Karamzin özü yazır ki, iki rus knyazı, iki Mstislav – həm Kiyev, həm də Çerniqov Mstislavları, ümumiyyətlə, döyüşə girmədilər, qorxaqcasına öz dəstələri ilə xəlvətdə gizlənib möcüzə gözləyirdilər. Döyüşə komandanlıq edən üçüncü Mstislav isə sərkərdə kimi heç nəyə yaramırdı.

Pletneva isə Karamzindən də irəli gedib uydurdu ki, qıpçaqlar «döyüş meydanından qaçdılar». Allahınız olsun, görün orta əsrlər ingilis tarixçisi C.Fletçer qıpçaq döyüşçülərindən nə yazır: «Ölümdən o dərəcə qorxmurlar, düşməyə uduzmaqdan əvvəl ölümə razılaşırlar, məğlub olanda, daha döyüşə bilməyəndə, çarəsiz qalanda silahı dişləri ilə didirlər».

Həmin müəllif bir az sonra yazır: «Rus əsgəri geri çəkilməyə başlayanda xilasını bütün gücü ilə qaçmaqda görür».

Bəs Qalkadan kim qaçıb, kim düşməyə arxasını çevirib? Mstislav Qalitski. Görüblər: özünü rusların sərkərdəsi elan edən bu yüngüləğil komandan monqolların sadə taktikasından baş açmayaraq, sıraları yaymış və monqollar asanlıqla onları darmadağın etmişlər.

Döyüşdən sonra da minlərlə rus və qıpçaq döyüşçüsünün ölümünə günahkar yenə Mstislav Qalitskidir. Qorxmış halda Qalkadan var gücü ilə, həttdən qabaq qaçan Mstislav özü Dneprdən keçən kimi əmr edir ki, «bütün gəmilər məhv edilsin, yoxsa tatarlar gəmiləri ələ keçirib onlara çatdı bilərlər». Dneprin o tayında gəmisiz qalan rusların və qıpçaqların hamısını «tatarlar» qırdılar. Bunu Karamzin özü yazır.

Rəsmi rus elminə inansaq, məğlubiyyətdən sonra tatar-monqol əsarəti başlayır və qıpçaq xalqı tamam yox olur. Sanki daha nədən danışasan? Vəssalam, Çöl boşaldı. Tüstü, qırğın, ölüm və «tatar» adlanan kimsəyə qələbəsi bütün bu boşluğu doldurur (*bu, rus elminin məlumudur, məqsədi qıpçaqlıq təsəvvürü yaratmaqdır – T.H.*).

Ancaq markız de Küstinin zərif yumorunu necə xatırlamaysan: «Rusyanın hər yerində sirr hökm sürür: inzibati, siyasi, sosial sırlar, ~~çox~~ rəqib və gərəksiz ört-basdırlar, istədiyinə çatmaq üçün uzun-uzun sultalar – bu adamların təbii xarakteri budur».

Bu rus əhəməsindən xəbəri olmayan İbn əl-Əsir, Allah ona rəhmət eləsin, qeydə alır ki, Qalka döyüşünün ciddi bir davamı oldu. Heç demə, qaçan ruslardan sonra çöllülər yox olmadılar, özlərini itirmədilər, cəmləndilər, özlərini ələ aldılar və monqolları qırdılar. Sətsiz-hesabsız monqol ordusundan salamat qalan kiçik bir dəstə ilə Sudebey geri döndü – məğlubedilməz sayılan Orta Asiyanı fəth edən Sudebey.

Təəccüblüdür, yox? «Aciz», «qorxaq», «bərk ayaqda doyuş meydanından qaçan» qıpçaqlar bərdən məğlubedilməz monqolları məğlub etdilər. Doğrudan, rus elminin bundan xəbəri yoxdur? Məlumdur, ancaq öz təbii adətləri üzrə ruslar sırt saxlayırlar.

Faktlar Rusiyadakı rəsmi versiyalarla bir araya sığışmır. İndi aydın olur ki, niyə fransız de Küstin «başda Karamzin olmaqla bütün rus tarixçilərinin oxunmasını qadağan etməyi» məsləhət görürdü. Doğrudan da, bu qədər yalandansa, məlumatsızlıq zülmətində qalmaq yaxşıdır.

Bütün bunları biləndən sonra Karamzin öz xalqını ələ saldırmı. «Tarix xalqların müqəddəs kitabıdır, onların məişətinin və fəaliyyətinin guzgüsüdür, ürəkəçirliqlərinin və qaydalarının lovhə-abidəsidir, əcdadların öz övladlarına vəsiyyətidir». Bəs Rusiyada xalqların belə

«müqəddəs kitabı» olubmu? Belələri bilməli idilər: «Hər cür şərəfsizliyinə və yalanına görə, həqiqəti həqiqət olmayanın içində itirdiyinə görə insanlara göydən Allahın qəzəbi gələcək». Qıpçaqların hələ Altayda ikən belə günahdan xəbəri var idi, ona görə həmişə deyərtilər: «Yalanla şahidlik etməyin!».

Çöllülərin ürəyiaçıqlığından çox istifadə ediblər, sadələşmələri ilə çox oynayıblar.

Qıpçağın bu xasiyyətindən XIII əsrdə monqollar da istifadə etdilər. Onların Ordusunun başında Çingizxan – türk, tanrıçı Çingizxan durdu. Buna görə də qıpçaqlar əvvəlcə «tatarlara» düşmən kimi baxmırdılar. Və məhz buna görə döyüşdən asanca imtina etmişdilər.

Ancaq Qalkada ruslar üzərindəki qələbənin ardınca aldıkları sarsıdıcı məğlubiyyətdən sonra monqollar Çölə daha öz evlərinə girən kimi girə bilmədilər. Münasibətlərdə ehtiyatlı oldular, ancaq yenə düşmənçilik yox idi. Hərçənd Çingizxanın böyük oğlu Cüci Dəşti-Qıpçaqda olarkən demişdi: «Bütün dünyada bundan gözəl torpaq, bundan yaxşı hava, bundan şirin su, bundan geniş çəmənlik və otlaqlar yoxdur». Bununla belə monqollar dərslərini almışdılar, qıpçağın üstünə getməyə qorxurdular. Hətta Çingizxan başa düşürdü ki, çöllülərlə açıq döyüşə tab gətirə bilməz.

Monqolları təsadüf qurtardı – xalqların tarixində belə şeylər çox olur. Bir gün qıpçaq xanı Kötənin oğlu Manquş çöldə ov edirdi. Açıq çöldə əski nəsil düşməni Akkubul ona rast gəldi. Çıxıb hərəsi öz yoluyla getsəydi, bütün tarix başqa cür olardı. Ancaq onlar üzübüz dayandılar. Adlı-sanlı pəhləvan Akkubul bıç yeri təzəcə tərlənmiş cavanı öldürdü. Xəbər Dneprə, Kötən xanın diyarına çatan kimi, o, Zaporojye döyüşçülərindən götürüb Akkubulun üstünə Dona yolladı. Zaporojyelilər Donu ələk-vələk elədilər. Yaralı Akkubul bir təhər canını qurtardı, ancaq cavab zərbəsinə güc çatmadı. İş belə görünən Akkubul kiçik qardaşı Ənsəri göndərüb monqolları köməyə çağırırdı. Bəli, monqolu qıpçaqlar özləri Dona çağırıldılar.

Monqollar Dəşti-Qıpçağa vuruşla gəlmədilər – dəvətlə, bəli Qalka məğlubiyyətindən beş il sonra, 1228-ci ildə məhz dəvətlə gəldilər. Bu,

Dəşti-Qıpçağın alın yazısı oldu. Çingizxan yuvasının yetirmələri qıpçaqlarla incikliklərini unutmamışdılar. Onlar rəhm etmədilər, heç Akkubulun özünə də! Yolda rastlarına tək-tək gələnləri tək-tək, dəstə ilə çıxanları dəstə-dəstə qırdılar. Qıpçaqlar ordu toplamağa çatdırmadılar.

Dəşti-Qıpçaq yeni monqol hakimiyyəti dövründə təzə ad aldı – **Altun Orda**. Tezliklə firavan ölkə Monqol imperiyasının ucqar, geri qalmı, bir əyalətinə döndü. Nə qədər ziddiyyətli olsa da, yenə ölkənin əhalisini qıpçaqlar təşkil edirdilər. Çöl xalqının tarixində yeni gözüqapanlığın şahidi oluruq – öz qandallarının açarlarını ciblərində gəzdirdilər.

Beləcə türk öz şöhrətli «qıpçaq» adını itirib «поганый татарин» (qaldırılmış, həqir tatar) adını aldı və monqola qulluq etməyə başladı.

İki əsr yarımliq monqol əsarəti dövründə qulluq göstərmək hissi vaxtilə məğrur olmuş, özünə hörmət edən bu xalqın qanına hopdu. İtliyinin əlinə boylanan kimi, çöllülər də monqollara baxmağa başladılar, sonra da moskalların əlini yalamağa başladılar.

Əlbəttə, monqollar güclü idilər, onların arxasında bütün yenilikləri – barıtı, yandırıcı mərmiləri, divardağıdan maşınları ilə məhkum Çin dururdu. Ruslar isə ...

Qıpçaqların içində bir ləyaqətli adam tapılmadı ki, bu xalqın taleyini fikirləşsin, ölkəsinin şərəfini düşünsün. Fikirləşən olmadı ki, bu xalqın hamısı nökrə çevrilirsə, məğrur Dəşti-Qıpçağı nə adlandıracaqlar? Qullar ölkəsi?

Bəlkə də yaxşısı budur ki, Çöl ölkəsinin adı coğrafi xəritələrdən silinsin? Onda Attilanın nəslə daha az rüsvay olar. Beləliklə də, hər şey məhv oldu.

Monqollarla bağlı əsas hadisələr indi slavyanların sayılan torpaqlardan cənubda gedirdi. XIII əsrin 50-ci illərində İran tarixçisi Cüveyni «Dünya fəthinin tarixi» kitabında bu haqda aydın yazır. Baron Tizenhauzen də yan keçmir. O, Dəşti-Qıpçaqla bağlı bütün tarixi materialları toplayır və təhlil edirdi. Cüveyninin məlumatında «talesiz» qıpçaqlar haqqında xoş sözlər deyilir. Tale onları ağır sınaqlara çəkib. Əvvəl ləyaqətlə hərəkət ediblər.

Çinli müəllifin əsərində də qıpçaqların bərsində eninə-boyuna gözəl sözlər deyilib.

Yalnız ruslar öz cənub qonşuları haqqında bir kəlmə obyektiv söz deməyiblər. Monqolların Dəşti-Qıpçağa girməsi cənubi rus çöllərinin tutulması kimi qiymətləndirilib.

Monqollarla rusların təması Ordanın Oka və Moskva çaylarını keçməsindən başlanır. 372-ci ildən bu çaylar əhalisi fin-uqorlardan ibarət olan Suzdal knyazlığı ilə Dəşti-Qıpçaq arasında sərhəd olub. Ruslar buraya XIII əsrin ortalarından gəlir. Qıpçaqlar gələndən min il sonraya qədər Moskva çayı ətrafında rusların izi-tozu da yox idi.

Moskva sözünün mənşəyi haqqındakı fikirlərə biri də əlavə olunmalıdır – «Mosko» sözüdür, türkcə «hamilə ayı» deməkdir. Bu versiya düzdürmü, düz deyilmi, başqa məsələ. Ancaq fakt budur ki, sözün slavyan mənşəyi haqqında versiya yoxdur. Çünki bu şəhər Moskva adlananda burada slavyan yaşamırdı. Adətən mordva dilinə məxsus **moskva** (bulanıq su) sözünə üstünlük verirlər. Əvvələn, çayın suyu bulanıq deyil, ikincisi də mordvalıların bu çayla heç bir əlaqəsi olmayıb.

Salmələlərə görə, şəhər Moskov adlanıb, əhalisinə **moskovitlər** deyilib. Yuri Dolqoruki gələndə qədər bura qıpçaq düşərgələrindən idi, Kuçkun adı vermişdilər – qıpçaqca: **kuç – güc, kun – oturmaq, əhatə etmək, («qonmaq» felindən – T.H.)**. Min il Moskva çayı qıpçaqlarla fin-uqorlar arasında sərhəd olub və bu sərhədə hörmət ediblər. Moskosu həm də zonaların sərhədi olub: şimali iynəyarpaqlı meşələr, ayılar məkanı; cənubu meşə-çöl zonası.

Rusca Москва-река (Mosko-su, Moskva çayı) öz qrammatik qəlibinə görə türkcədir. Heç bir slavyan çayı bu şəkildə «река» (çay) sözü ilə işlənmir. Rus sintaksisinə görə Московская река (московская sifətdir) olmalıdır. Türk əraziləri üçün bu qəlib adidir. Məsələn, **Sarı-su** – rusca Желтая река. Ruslar Çölü zəbt edəndən sonra ona **Царница** dedilər.

Deyim ki, heç **Yauza** da slavyanca deyil; bu, türkcə «düz yer», «meydança» mənasında olan sözdür (indi Azərbaycan dilində **Qarayazi, Ağyazi, Yazılar** toponimlərində qalıb «çöl» mənası verən **yazi** sözüdür. – T.H.).

Monqolları Rusda maraqlandıran ancaq vergi idi. Vergini monqollar özləri yığmırdılar, ayıb bilib bu işi rusa həvalə etmişdilər. Ancaq bəzi illərdə yığım istisna olardı. Knyaz İvana monqollar Kolita «əlaçan», «yığan». «dilənən» deyərmişlər (türkcə: **kol – əl, iti – etmək, yığmaq**). Bu ləqəblə monqollar ona Orda çarının rus və rus olmayanlardan vergi yığmaq vəzifəsini vermişdi.

Beləcə. Moskva nə ticarətlə, nə müharibə ilə yüksəlib: monqollara itaətlə, öz ruslarına sərt vergi tələbləri qoymaqla. Monqolların qoyduğu nəmənadan çox artıq vergi götürürdülər.

Yığılan əmlakın ancaq bir hissəsini monqollara verərdilər. Yığılmış əmlak vergini monqollara belə çatdırırdılar: təyin olunan gunu Moskva knyazı Böyük xanı – bütün Rusiyanın çarını qarşılamağa çıxırdı. O, ancaq vergi təhvil almaq üçün Moskvaya gələrdi. Bu mərasımı Moskvada səfir olmuş C.Fletçer belə təsvir edir: «Xan atın üstündə oturardı. Rus çarı xanın atının yanında durardı. O, öz papağının içində xanın atına yulaf yedirirdi. Bu hadisə Kremlin özündə olardı». Buyurun, rus çarı Monamaxın adı ilə bağlı bu məsələ necə yaranıb: «Sən nə ağır-san, Monamaxın şapkası». Moskva knyazlığı belə boya-başa çatdı – itaətliklə, baş əy-əy.

Vergi almaq nə qədər alçalıcı olsa da, bu, rus sərhədlərini qorumağın haqqı idi. Türk süvarisi olmadan, məsələn, Aleksandr Nevskinin buz üzərində qələbəsi olmazdı – rus piyadaları qaçdılar. Döyüşün nəticəsi o oldu ki, 5 aprel 1242-ci ildə çöllülər qalib gəldilər. Niyə Aleksandr Nevskinin qıpçaqlarını qəbul etmədilər? O, qıpçaq mühitində böyümüş və yaşamışdı. Nədənsə, dörd yüz il sonra, XVII əsrdə onu təmizcə rus elədilər (tarixdə Aleksandr Nevskini Batı xanın süd oğlu sayırlar)

XIV əsrin əvvəllərində Rusla Ordanın münasibətlərində əlamətdar bir hadisə oldu: monqollar verginin gümüşlə ödənməsini tələb etdilər. Rusiyanın özündə gümüş istehsalı yox idi. Beləliklə, ruslar gümüşü xaricdə axtarmalı oldular – monqollar şüurlu şəkildə Moskvanı beynəlxalq ticarətə qoşdular – bu, rusun heç ağına gəlməzdi.

İcazə verildi ki, Altın Ordanın paytaxtı Saray-Bərkədə monqolların himayəsi altında ruslar ticarət koloniyası düzəlsinlər. Krım və İran-

la ticarət aparmağa başladılar. Rusda təzə sinif əmələ gəldi – tacirlik fəaliyyət göstərməyə qədəm qoydu.

Moskva kommersionası siftdən Şərqlə nəzərdə tutulmuşdu. Buna görə də Tver taciri Afanasi Nikitinin üç dəniz arxasına məşhur səyahətini monqollar özləri proqramlaşdırmışdılar. Bu ticarət türk məxrəcində gedir, rus ticarət mədəniyyəti türk «şinelindən» (kürkündən) çıxırdı. Ruslar bu ticarət sözlərini bilmirdilər – bu sözlər ticarətlə üzə çıxır, deməli, ruscada bu sözlərdən əvvəl Rusiya ticarətinin özü olmayıb.

Məsələn, **деньги** (pul) və **таможная** sözləri türkcədəki **tamğa** (damğa) sözündəndir. Ruscadakı **казна** – ərəbcədəki xəzinə sözündəndir ki, bu da türk dili vasitəsilə alınıb. **Товар** (əmtə) türkcədə xır-dabuynuzlu heyvan mənasındaki **davar** sözündən gəlir. **Товарищ** (yoldaş) sözü də həmin köklə bağlıdır: **товар** (davar) – iş (bu, «yoldaş» mənasında işlənmiş qədim türk əş sözüdür) – yəni ticarət yoldaşı. **Рай сундук** (sandiq), **торба** (atın başına keçirilən kisə) sözləri də o qəbil-dəndir. Geyimlə bağlı sözlər də türkcədir: **штаны** (iş ton – iç don), **шапка**, **колпак**, **кафтан**, **сапог**, **каблук** və s. yüzlərlə söz. Nəqliyyatda, əlaqələndirici vasitələrə aid sözlər yenə türklərindir: **ям** (rusca: poçt stansiyası, poçt atı. Qədim türkcədə həmin məna), **ямщик** (yamçı), **тарантас** (rusca: üstüörtülü minik arabası. Türkçə: turan/duran – tasiyan/daşıyan, **телега** (rusca: araba. Türkçə: təkər: monq. telega «aparma»).

Moskva o zaman Ordanın şimal knyazlıqlarının agentliyi idi. Bütün uğurlar da buradan gəlir, kiçik qəsəbə boy atıb Monqol imperiyasının bütün Rusiyadan vergi yağın inzibati mərkəzinə çevrildi. Rusiyada ticarətin sürətli inkişafı Rusiyanı inkişaf etdirirdi. Ordanın əmələləri Moskvada əsrlərlə davam edən dərin köklər buraxmışdı. Şəhər ancaq vergi yağmaq üçün düşünülmüşdü. Buna görə də Moskva qonşu knyazlıqları, Rusiyadakı bütün xalqları əzən jandarm oldu.

İdarəçilik üçün Moskvaya yeni məzmunlu insanlar, məmurlar tələb olunurdu. Köhnə, səriştəsiz boyarlar bu işə yaramırdılar. Beləliklə, slavyanlar tədricən idarəçilikdən uzaqlaşdırılır, onların yerinə Ordadan xidmətçilər cəlb olunurdu. Rusiyada iş bacarığı, qulluq bacarığı milli-

sıllı mənsubiyyətdən yüksək tutulurdu. Bu dövr haqqında tarixçilər deyirlər ki: «Rusiyanın tarixi zadəganlığın tarixidir».

Qulluq, məmurluq qabiliyyətinə görə qıpçaqlar Moskvada mühüm yer tutmağa başladılar, hətta onları kənardan Moskvaya dəvət edirdilər. Rus-slavyan mühiti yenidən türkləşdi. Türk dili yenidən işlənmə meydanı qazandı – bazarda-ticarətdə, idarə və müəssisələrdə Kremlin divarları arasında ikidillilik bir əsr yox, daha çox davam elədi. Yüksək cəmiyyətdə türk dili xüsusi çiçəklənirdi. Çünki Moskva zadəganlığının əsasını türk ailələri təşkil edirdi.

Mixail Litvin «Tatar, litov və moskovitlərin davranışları» əsərində IV Ivan haqqında yazır: «O, birc adam idi – qaçanların geri qayıdanlarını təltif edirdi: qula azadlıq, sadə nəslə zadəganlıq verirdi, borclunun borcunu bağışlayırdı, cınayətkarın günahını əfv edirdi» - bir şərtlə ki, rus çarına qulluq göstərsin.

Monqol hakimiyyəti dövründə Moskvaya xeyli qıpçaq toplandı. Səcərə kitablarından görünür ki, Rusiya zadəganlığının rahatca varisi türk-qıpçaq ailələridir. N.A. Baskakovun «Türk mənşəli rus soyadları» kitabına baxmaq kifayətdir ki, bunun həqiqət olduğuna inanasan.

Çöllülərlə birlikdə Moskvada yeni Orda əmələləri də möhkəmlənirdi. Şəhərin görünüşü də dəyişirdi. Burada Çöl arxitekturası özünə möhkəm yer elədi. Kreml özü çadır üslubunda tikilib – Çöldə geniş yayılmış arxitektura idi. Türk sözündən ibarət çoxlu rus şəhərləri var idi: **Balçuq** (palçıq), **Ordaşka** (Orda), **Sarı-kala**, **Saratov** (Sarı – tav-tağ-dağ). Bəşəri qanundur: köçənlər təzə yerə köçüb gəldikləri yerin adını verirlər. Hətta Rusiyanın bugünkü xəritəsində türk adlı kəndlər, şəhərlər saymaqla qurtarmır (*Bax: Budaq Budaqov. Türk uluslarının yer yad-daşı, Bakı, 1994 – T.H.*).

Harvard Universitetinin professoru R. Payps yazır: «Beləcə, hiss olunmadan Moskva çoxlu monqol institutlarını qəbul etdi. Təbii ki, ruslar özlərində olmayan şeyləri monqollardan götürürdülər – vergi təsəvvürlərini, susdurma vasitələrini...» Məhz bu icbarı-məcəllə anlayışları ilə bağlı sözlər də ruscaya Altun Ordanın dilindən gəlib: **тюрьма**

(M. Kaşqaridə: turma – həbsxana), **кандалы** (qandal), **кабала** (qədim Rusiyada müqavilə ilə təyin olunan əbədi köləlik. Türkçə: qəbələ – köləlik).⁷

Moskvanın Rusda Ordanın nümayəndəsi olduğunu biləndən sonra Rusiyanın sonrakı tarixi daha başqa cür oxunacaq. Məsələn, niyə İvan Qroznı Qazan xanına arxalanırdı? Niyə o, Rusiyaya və slavyanlara heç bir dəxli olmayan Həştərxanı işğal etdi? Eləcə də Qərbi Sibiri. Və ya nə üçün mitropolit Filippi boğdurdu: niyə özünə «çar» titulu götürdü? Çox şey aydınlaşır.

Çünki o, Ordanın nümayəndəsi idi. Çünki monqolların süqutundan sonra Moskva knyazı özünə monqol xanının varisi kimi baxdı. IV İvan (İvan Qroznı) özünü, məsələn, Bizans imperatoruna varis saymadı, ancaq özünü yeni xan hesab etdi. Qazanı və Həştərxanı öz mülkü – votçinası saydı (*votçina* – Rusiyada *təhkimçilik dövründə iri mülkəddardan oğula keçən mülk. İvan Qroznı özünü monqol xanına varis saydığı üçün bu monqol torpaqlarını öz vərəsəlik haqqı bilirdi* – T.H.). Və bu şəhərlər Moskvaya vergi verməyi üzərlərinə borc götürdülər.

Moskva Səfirlik idarəsinin İsveçə qaçan məmuru Qriqori Kotoşukin o vaxtın Moskva dövləti haqqında maraqlı məlumatlar söyləyib: İvanın monqol taxt-tacını qəbul edib özünü çar adlandırmasından sonra sarayda görünən davranış, əxlaq haqqında danışır.

XVI əsrdə hələ bəzi rus hakimləri özlərinə «ağ çar» titulu götürdülər – bu, bırıbaşa Çingizxanla qohumluq deməkdi. Moskva nümayəndəsi isə bu «ağ çarlardan» biri kimi öz üstünlüyünü «bütün Rusun çarı» olmasında görürdü. Moskva öz böyüklüyünü sözdə yox, işdə də göstərirdi. Moskva öz arxitekturası ilə Ordanın paytaxtı Saray-Bərkənin inşaat planını təkrar edirdi.

Roma elçisi Pessevino IV İvan haqqında maraqlı qeydlər aparır: çar tamam inanırdı ki, dünyada ondan qüdrətli hökmdar yoxdur, çünki o, böyük Monqol imperiyasının varisidir. Qərbə ilk üz tutan Aleksey Romanova qədər rus çarı özünü monqolun varisi bilirdi. Görünür, həqiqət «tatarlar» ləqəbi özlərini «ağ monqollar» sayanların vaxtında meydana

⁷ B. Bartold yazır ki, Rusiyaya monqollardan çox şeylər, o cümlədən mərkəzləşmiş dövlət və dövlət idarə sistemi gətirildi. Вак. Б. Бартольд. Сочинения. Т. II, ч. I, с. 719 – Т. H.

çıxıb. Nə qədər «tatarlar» peyda oldu: Volqa tatarları, Sibir tatarları, Krım tatarları, Ryazan tatarları, Don tatarları, Belqorod tatarları, Qafqaz tatarları və başqaları. Bütün çöllülər «tatarlar» adı ilə damğalandılar.

Ozunü bir zaman slavyan elan etmiş ruslar isə indi çox asan şəkildə «monqol» olmuşdular. IV İvan rus kökünü danıb özünü monqol qələmə verəndə Feodor-Bulat (Polad), Petr-Axmat, Matvey-Murad oldu. Rusun yaddaşsız tarixində bu familyalar yadigar qaldı. Neçənci dəfə rus öz milliyyətini dəyişirdi? Əllərindən gələni edirdilər ki, «həqiqət tatarları» *«ağ monqollardan»* ayırınsınlar.

«Tatarlar» həqiqətən, Rusiyada deyilən kimi, həqiqətən olubarmı? Müasirlərindən bu haqda eşitdiklərini Vladimir Tizenhauzen bir-bir öz kitabında qeydə alır «Altun Ordanın tarixinə aid materiallar»da İbn Əbdüz-Zahirin əsərindən maraqlı tərcümələr var. O, Mısır sultanı Bəybarsın katibidir və deməli, Mısırlə əlaqəsi olmuş dövlətlərin barəsində məlumatlı məlumatlıdır. Əvvəlcə Mısır sultanının özü barədə: o, Şərqdə böyük hörmət sahibi olan görkəmli şəxsiyyət kimi tanınır; o, qırçaqdır, yeniyetmə ikən monqollar onu qul kimi satıblar. Belə satılan qullardan Mısırdə məxsusı döyüşçülər yetişdirirdilər. Yeri gəlmişkən: marşal Muratın əcdadı həmin Mısır məmlüklərindən (qırçaq doyuşçularından) olub.

Bəybars çoxlu doyuşlərdə qəhrəman kimi fərqlənir, doyuş sənətində möcüzələr göstərir. Belə doyuşlərdən birində bu qul-döyüşçülər qalib çıxırlar. hakimiyyəti ələ alırlar, Bəybars özünü sultan elan edir. Və Yaxın Şərqdə iki əsr hakimiyyətdə olan Məmlük imperiyasının əsasını qoyur.

Sultan Bəybars öz keçmiş vətəni ilə əlaqə axtarır, əlbəttə vətən həsrəti xatirinə yox, o, monqolların ordusunu bir dəfə – monqollar öz imperiyasını Mısır hesabına genişləndirmək istərkən darmadağın etmişdi. İndi Bəybars Altun Ordanın hökmdarı çar Berkə ilə əlaqə yaradır. Sultanın katibinin qeydləri məhz onunla maraqlıdır ki, Ordanın mənavi həyatının üstündən pərdəni qaldırır. Sultanı da bu maraqlandırır.

Mətn monqolca yazılıb, çar Berkəyə ünvanlanmış məktubla başlanır. Bütün Şərqdə məlum olduğu kimi, Çingizxan torəmələri içərisində ilk dəfə İslamı qəbul edən Berkə olub. İbn Əbdüz-Zahirin qeydlərindən

aydın olur ki, Altun Ordanın siyasi barometrində əqrəb həyəcanla hərəkət edir, gah bir, gah başqa mövqe tutur. Qorxu, maraq və təbəddülət istəyi monqol çarının rahatlığını əlindən alır, o, həyat okeanında sakit bir liman və rahatlıq arzulayır.

Çar Berkə Çöldə əsrlərlə davam edəcək bünövrə istəyirdi. O, məğlub olmuş qıpçaqların ürəyinə yol arayırdı. Hələ onlar o zaman özlərini mənən fəth olunmuş saymırdılar. Onun sələfi Batı belə hesab edirdi ki, əgər çöllülərin mənəvi dəyərlərini qəbul etsə, xristian olsa, qıpçaqlar onu öz hakimi sayarlar.

Ancaq monqolları o təəccübləndirirdi ki, burada çoxlu cərəyanlar var – Yunan xristianlığı, Roma xristianlığı, Nestor xristianlığı və başqaları. Və bunların aralarında ciddi düşmənçilik hökm sürür. Belə hərəmərç bir dinlə çöllüləri bir araya gətirmək olmazdı. Və çar Berkə birdən hamı üçün yeni görünən başqa yol seçdi. O, qərara gəldi ki, qıpçaqları Allahın yolunda birləşdirmək üçün islamı qəbul etmək gərəkdir. Ancaq qıpçaqlar öz dinlərini döyüşsüz vermədilər. Çar Berkənin zamanında Çöl cəmiyyətində ziddiyyətlər daha da artdı. Qalmaqallar Ordanı gündən-günə zəiflədirdi. Havada müqəddəs müharibə ideyası dolaşırdı. Bu ideyanı ıradə etmək üçün Berkə özündə güc hiss etmirdi. O, çıxış yolunu Yaxın Şərqdə, islam dünyasının mərkəzində aramaq qərarına gəldi.

Mudrik sultan Bəybars bu çağırışı birinci eşitdi, cavan müsəlman hokmdarı müdafiə etdi, eyni zamanda Ordada öz mənafeyini də gördü. Sultan hər vəchlə monqolu «kafirlərə qarşı müqəddəs müharibəyə qaldırmağa çalışırdı – ancaq bu «kafirlər» axı onun öz qohumları idi». Ancaq hiss olunurdu ki, bu din müharibəsini o, çar Berkədən daha çox istəyirdi. Sultan Ordaya öz dəstələrini göndərdi. Bu, yardımdan çox monqolların gücünü yoxlamaq məqsədini daşıyırdı.

Ancaq Misir hokmdarı çox canfəşanlıq edirdi – bu xasiyyət qıpçaqların boyuna biçilib. Onun nümayişkarənə əliaçıqlığını və diqqətini hər şeydə ehtiyatlı olan monqollar dəqiq qiymətləndirdilər; çox incəliklə duyduqlar ki, sultanın Ordaya diqqəti yalnız dinə məhəbbətlə bağlı deyil.

Sultanın hədiyyələri həddindən artıq qiymətli və dəbdəbəli idi: ən əsas – «üzünə ipək çəkilməmiş dəri qabda üstü qızılla tikilmiş qırmızı at-

las cildli Quran; onun üçün fil sümüyündən və qaraağacdan gümüşlə həşiyələnmiş örtük». Məxsusi çar üçün – «dəri qabda üstü qeyri-adi şəkilə işlənmiş ox; nöqərlər; qaradərili qulluqçu qadınlar; gözəl tutuqçular. vəhşi eşşəklər, bir neçə qaçağan at, nadir dəvələr, zürafə» və çoxlu başqa şeylər, sultanın xəzinəsindən əmək-ətək daş-qaş. Çar Berkə bunların hamısını qəbul etdi, ancaq dedi ki, hələ islama qəti inanmır.

«Sultan yenə çar Berkəyə elçilər göndərdi, yenə onu islama cəlb etməyə çalışdı». Uzun siyasi oyun başladı. Axırı bu iş yunanlar və romalılar da qarışdı: onlar Mısırın Aralıq dənizində güclənməsini istəmir və Şərqi Avropanın islamlaşdırılmasından qorxurdular. Hətta bir dəfə yunanlar çar Berkənin elçilərini tutmuş və onları tovlamışdılar ki, xristianlıqdan üz döndərməsinlər.

Monqol hokmdarının cahilliyi ucundan şərait mürəkkəbləşdi. Heç olmasa, bir hadisəni xatırlayaq ki, çar Berkə bir dəfə Misir elçilərindən Nil haqqında soruşdu və belə dedi: «Mən eşitmişəm ki, Nilin üstündən insan sümüyündən körpü salınıb». Ədəbli elçilər bir-birinə baxdılar və nəzakətlə dedilər ki, onlar belə şey görməyiblər.

Çar Berkənin qərarında elçilər qətiyyətsizlik gördülər. Çar elçilərlə uzaqdan danışırdı. Ancaq həssas Elmüf-Fəddal hər şeyi anladı və sultanına öz sifətini gızlədən çar Berkə haqqında mühüm məlumatlar çatdırdı: «Seyrək saqqalı, sarı rəngli iri sifəti vardı, saçları hər iki tərəfdən qulaqlarının ardına daranmışdı, qulağının birində qiymətli daşlı qızıl halqa-sırğa, əynində ipək qaftan, başında papaq, belində üstü qiymətli daşlı yaşıl bulqar dərisindən toqqa vardı, ayaqlarına yumşaq dərdən başmaq geymişdi». Çar yüz nəfər yerləşən böyük çadırdə oturmuşdu, camaatdan aralıda yerləşən taxtdə əyləşmişdi, arvadı yanında idi. Monqollarda müsəlmanlığın heç bir xarici əlaməti görünmürdü. Başqa elçilər də belə əlamətlər sezməmişdilər.

Belə ki, Altun Ordada çoxlu məscidlərin, mədrəsələrin olması haqqındakı fikirlər ağla batmırdı, olsaydı, kənardan gələn müsəlmanlara göstənilərdi. Sultan Bəybarsın elçiləri belə şey görməmişdilər.

Tizenhauzenin topladığı məlumatlardan aydın olur ki, qıpçaqların yeni dinə keçməsi ancaq bəzi yerlərdə mümkün olmuşdu: bir az Kırım-

da, İdil (Volqanın) bəzi yerlərində. Görünür, bu yerlərin kütləvi is- lamlaşması rusların Çölü tamam işğal etməsi zamanı olub: qıpçaqlar öz işğalçıları ilə ümumi mənəvi dəyəərə malik olmamaq üçün onlardan dincə uzaqlaşdılar.

Ancaq çöllülərə ən ağır zərbəni ruslar vurmədilər – bu zərbəni Çöl xalqını «xalqıqlara» bölən monqollar – onların çarı Batı vurdu. O, əmr etdi ki, qıpçaqların zadəganlarını məhv etsinlər. Monqolların zamanında Çöl xalqı tamam başsızlaşdırıldı, onun yaddaşı, tarixi, mədəniyyəti məhv edildi. Axı, aristokratiyanın xidməti bu müqəddəs dəyərləri qorumaqda idi. Aristokratiyasız xalq qula, camaata çevrilir – hamı bir sifətdə olur.

Əvvəl qıpçaqlar bu silklərə ayrılırdı: aristokratlar (uz – dən deyər- dilər) – bunlar qaragül papaq qoyardılar: sadə, azad adamlar («kazak- lar») – adi qoyun dərisindən papaq qoyardılar: qullar – onlara papaq qoymaq qadağan edilmişdi. Ancaq kazaklar qaldılar. Aristokratlar Avropaya, Yaxın Şərqə, Çinə getdilər. Çöllülərin xeyli hissəsi Qafqazda məskunlaşdı – sonralar bunları Qafqaz tatarları adlandırdılar: qumuqlar, qaraçaylar, balkarlar. Moskvaya da gələnlər çox oldu. Moskva onları – qıpçaq elitasını həvəslə qarşıladı. Sonra bunlar rus zadəganlığı oldular.

Buna inanmaq üçün Rusiya zadəganlığının şəcərə kitabına baxaq: 1797-ci ildən tərtib olunmağa başlanmış «Ümumrusiya imperiyasının Zadəgan ailələrinin ümumi gerb kitabı», «Rus zadəgan ailələrinin tarixi», «Rus şəcərə kitabı» və s.

N.A.Baskakovun yuxarıda adı çəkilən kitabını səhifələmək də ki- fayət edər.

Tarixi romanlar bu kitabların qarşısında çox solğun görünür. Məsə- lən, zadəgan Yermolovlar – məşhur general Aleksey Petroviç Yermo- lov haradan çıxıb? Qafqaz müharibəsinin bu qəhrəmanı öz şəcərəsini belə başlayır: «Bu nəslin əcdadı Arslan – Murza – Yermolov, xaç qə- bulunda İohann adını alıb, şəcərədə göstəriləndiyi kimi, 1506-cı ildə Al- tun Ordada Böyük knyaz Vasili İvanoviçin yanına gedib...».

Rus dövləti qıpçaq xalqının hesabına nağılcasına zənginləşdi, mon- qol barbarlığından xilas olan istedadlar çay kimi Moskvaya axırdı.

Knyaz Kuraginlər III İvanın zamanında Rusa gəlir. Nəsil Ondrey Ku- rakdan başlanır. O, Orda xanı Bulqakın övladlarındandır. Velikorus knyazları Kuraginlərin və Qolitsinlərin məşhur hərbi sərkərdəsi olub, sonralar zadəgan Bulqakovlar soyadı həmindir. Zadəgan Daşkovlar da Ordadan çıxmıdır. Saburovlar da, Mansurovlar da, Tarbayevlər də, Qo- dunovlar da – Admiral Uşakovu yəqin hər rus vətənpərvəri tanıyır. Ancaq onun qıpçaq olmasını az adam bilir. Bu şanlı nəsil Orda knyazı Radaqdən gəlir.

Knyaz Çerkasskilər xan nəslini İnalda başlayır. Nəsil şəcərəsində de- yilir: İnal öz təbəəliyini göstərmək üçün oğlu Saltmanı və qızı knyaginya Maryanı hökmdara göndərdi. Çar İohann Vasılyeviç Marya ilə evləndi. Saltman xaç qəbul edərəkən Mixail adını aldı və Boyarlığa götürüldü.

Yuskovlar, Suvorovlar, Arakçeyevlər, Kutuzovlar, Çirikovlar... Çirikovlar çar Bərkəyə çox yaxın kübar ailədənir. Aksakovlar, Oqar- yovlar, Bakayevlər, Çaadayevlər, Tarakanovlar, Turgenevlər... «Tur- genevlər nəslinin əcdadı mirzə Lev Turqen (*Turqen-duran – T.H.*) xaç- dan sonra İohann adını alıb. » Siyahını çox-çox uzatmaq olar. Beləlik- lə, yuzlərlə rus kübar nəslinin başlanğıcı qıpçaqlardan gəlir.

Qıpçaqların hesabına Moskva bürokratiyası artdı. Təəssüf ki, bun- lar da moskallıq etməyə başladılar. Onların əlində böyük hakimiyyət cəmləşdi. Axı rus Moskvasında kargüzarlıq fəaliyyəti üçün savadı adan çatışmırdı...

Birbaşa Rusiyada «kim kimdir?» sualına cavab vermək çətindir, hətta təxmin hesab göstərir ki, özünü rus yazdıranların yarısı çöllü- türkdür. Qalan yarısının da yarısı fin-üqor mənşəlidir.

Moskva hakimləri XVIII əsrdən xüsusi çalışdılar ki, etnoqrafii xə- ritəni istədikləri şəkildə biçsinslər və başqa etnosdan olan quberniyaları slavyan yazdılar. Mərkəzi Rusiya bu yolla slavyanlaşdı.

Fin-üqor xalqlarını – vepsləri, ijrsları, estləri, çeremisləri və baş- qalarını isə XVIII əsrdən əvvəl «rus siyahısına» salmışdılar.

Cəmi iki yüz il əvvəl – XVIII əsrdə Tambov, Tula, Oryol, Ryazan və başqa vilayətlərin əhalisi «tatarlar» adlanırdı. Don, Belqorod, Rya- zan «tatarları» var idi. Bu qıpçaqlar hara qeyb oldular?

Bəs buna nə deyəsən ki, bu gün də Ryazanda, Tulada, Oryolda əski qəbiristanlıqların hamısı «tatar qəbiristanlığı» adlanır. Rusiyanın vicdanı bu yerlərdə dəfn olunub.

Dəşti-Qıpçağın ərazisində rus qəbirləri XVIII əsrdən qazılır və məhz bu vaxtdan da bu yerlərdə ilk ruslar məskunlaşırlar.

Çölün slavyanlaşdırılması incə hiyləgərliklə aparılıb və çox vaxt hiss olunmayıb. Məsələn, XIX əsrdə ruslar qaratorpaq mərkəzdə yeni sahələr əkməyə başladılar. Bununla da çöllülər otlaqlardan məhrum oldular, ənənəvi həyat tərzini pozuldu. Axı məlumdur ki, Çöl xalqı həmişə daha çox heyvandarlığa meyilli olub. Çöllünün süfrəsi həmişə maldarlıq məhsulları ilə dolub, süd və ət daha çox yer tutub, un-xəmir yeməkləri ikinci dərəcəli sayılıb. Qədim çinlilər və bizanslılar türkləri ona görə xüsusi xalq sayırlar ki, onlar turş süd (qımız) içir və çoxlu qaynanmış ət yeyirmişlər. Görünür, bu xalqın fizioloji xüsusiyyəti elə olub ki, sağlam həyat üçün ayran, yoğurt, pendir, şorba əsas bilinib, sonra isə kaş. Qıpçaq otlaqlarını əkin plantasiyalarına çevirməklə işğalçılar, çölü zəbt edənlər çöllülərin fiziki və mənəvi sağlamlıqlarına zərər vurublar. Çox ustalıqla qıpçaqları qonşu slavyanlardan və finuqorlardan ayıran özünəməxsusluqlardan məhrum ediblər.

XIX əsrdə çölün torpaqlarını əkməklə sözsüz-söhbətsiz, dinnməzcə qədim qıpçaq mədəniyyətini – kurqanları, qəbiristanlıqları, daş heykəlləri, yaşayış məskənlərinin qalıqlarını məhv etdilər. Ancaq hər şey birdən itmədi, yavaş-yavaş yoxa çıxdı. Məsələn, Oryol şəhərində (Oryol sözü özü türkcədir – Or/Ur – «uca»+yol) əski qıpçaq qəbiristanlığının yerində sovetlər zamanı zavod tikdilər. Kim sübut edəcək ki, burada qəbiristan olub. Söz-söhbət gəzir, ancaq ağızda gəzən söz-söhbət sübut deyil, tarixi sənəd kimi qalmır.

Sultan Bəybarsın səltənətinin növbəti sultanı Əlməlik-Əlmənsurun (o da qıpçaqdır) məktubundan görünür ki, Berkənin qohumlarından tək-tək adamlar islamı qəbul edibləmiş. Bunlardan biri xan Tutamengi idi, ona Misirdən qiymətli hədiyyələr göndərilmişdi. Berkənin qalan qohumları ya xristiandırlar, ya da büt-pərəst. Belə ki, xan Toktatay «uyğurları sevirdi, yəni şamançı idi və onlara böyük ehtiram göstərirdi».

Din azadlığı tərəfdarı olduğu üçün onu öldürüblər. Çox şeylər var ki, baron Tizenhauzenin diqqətindən yayınmadı.

Dövlətçilik baxımından Berkənin ölkədə vahid din tərəfdarı olması düzgündür. Ancaq addımı səhv atırdı. Sultan Bəybarsın oyununu duyan monqol öz güclü kozirını qiymətləndirə bilmədi. Hadbuki o, Çöl xalqını birləşdirə bilirdi. Ora-bura dağılmış çöllüləri bir din ətrafında öz vətəninə, bir ocaq başına toplaya bilirdi. Bu, tanrıçılıq dini idi. Məhz ona xəyanət etdikləri üçün qıpçaqlar Allahdan öz cəzalarını aldılar. Monqollar da əvvəllər tanrıçı olmuşdular. Berkə bunu unutmuşdu.

V Tizenhauzenin kitabında ən parlaq inci İbn Bəttutanın əsərindən gəldiyi yerlərdir. İbn Bəttutani avropalılar «ərəb Marko Polosu» adlandırırlar. Bu yüz gözlü ərəb xalqların ürəyinin bilcisiydi, mərhəmətli müşahidəçiydi. O, 1335-ci ildə Altun Ordaya uzun bir səfər eləyib, «qeyb olmuş» qıpçaqların gələcək nəsilləri üçün möcüzəli səyahətindən bir kitab hədiyyə qoyub.

Əgər Marko Polo 1298-ci ildə Avropanı Çol Şərqindən danışan «Kitabı» ilə tanış etsə, İbn Bəttuta bırı az sonra bunu ərəblər və ona qonşu bütün ölkələr üçün etdi. Bu iki böyük şahid türklərdə, onların Dəşti-Qıpçağında gördüklərindən danışdılar. Bu səyahətçilər siyasətçilərə, ehtirasdan kənar, səmimi düşüncələrini çatdırdılar. Onlar yolüstü gördüklərini qeyd alıblar. Adətən, mərasimlər və məişətlə bağlı heç nə onların diqqətçil baxışından yayınmayıb.

İbn Bəttuta belə yazıb: «Bizim dayandığımız bu yer Dəşti-Qıpçaq adıyla tanınan çölə aiddir». Böyük ürək sahibi ölkənin adını saxlayıb, rus tarixçilərinə görə guya heç bu adda ölkə, dövlət olmayıb. O, bu ölkənin xalqının da adını saxlayıb, rus «tarixlərində» bu ad da itib

Müdrük İbn Bəttuta davam edirdi: «Dəşti-Qıpçaq ölkəsinin uzununu səkkiz eni isə altı aylıq yoldur. Bunu Allah daha yaxşı bilər!». Dunay, Dnestr, Don, İdil (Volqa), Yaik (Ural), İrtiş, Ob, Yenisey və Lena çayları qıpçaqların ölkəsindən axırdı, bunlar Rusiyaya məlum deyildi.

Yüz gözlü İbn Bəttutaya, Allah ona rəhmət eləsin, öz yazıları ilə göstərdi ki, Moskvadan cənubda heç bir Vəhşi çöl yox idi. Bu yerdə ölkə var idi ki, tarixinin üstündə duman tündləşmişdi. Çölə qarşı rus tə-

cavüzü uzun zaman davam etdi – ibliscəsinə uydurmalar baş gicəlləndirir. Bunun ilk xəfif sınağı 1380-ci ildə Kulikova düzündəki toqquşma oldu. Burada dünyanın ən acı, ən zərərli zəhərindən – yalandan istifadə etdilər. Bu zəhərin sayəsində ruslar ötəri qələbə qazandılar.

O vaxt, döyüşə qədər Rusda gizli şəkildə müqəddəs Qalib-Georginin (Georgi-Pobedonosun) ikonası peyda oldu – bu, sonra Moskvanın rəmzi, gerbi oldu. İkonada müqəddəs Georgi at üstündə, nizə ilə ilan öldürən şəkildə təsvir olunur. Əvvəllər heç vaxt, heç yerdə onu belə təsvir etməmişdilər. Yenə neçənci dəfə idi ki, hiyləgər siyasət dini – xristian süjeti üzərində qurulurdu.

Ruslar müqəddəs Georgini Çölə xristianlıq gətirən şəxs kimi tanıyırdılar. Ona IV əsrdən Dəşti-Qıpçaqda ehtiram göstərilirdi, maldar, döyüşçü qıpçaqların himayəçisi idi. İndi o, hədəf kimi alınır. İngilis tarixçisi C.Fletçerə görə, bu nadürüst hiyləni İvan Dmitriyeviç Beleki uydurubmuş. Bəlkə də başqasının uydurmasıdır – iş müəllifin kım olmasında deyil. Qədim ikonoqrafiya qaydalarına görə, müqəddəs Georgi belində yüngül qılıncı, nizəyə söykənmiş bir gənc kimi göstərilməli idi; əski ikonalarda nə at, nə ilan, nə ölüm əks olunub. Çünki döyüşçünün şücaətində bunlar yoxdur. Doğrudan da, axı o, kimisə, nəyisə, öldürdüyünə görə müqəddəs olmayıb. O, nizə ilə, qılıncı ilə yox, məhz DUA ilə düşməni aradan götürüb. Bununla da sübut edib ki, Allah sözü qılıncdan güclüdür. Buna görə o, müqəddəs olub, müqəddəs Kitabda da deyilir «**Öldürmə!**»

Moskva ikonasında isə müqəddəs vəsiyyət biabırçı hala salınır. Moskvada siyasi motivlə ifşa edərək, Georgini əbədi yalana məhkum edirlər. Bu, qəsdən belə düşünlüb.

Əvvələn, Georgi ilan öldürməyib. İkincisi, Georgi başqa geyimdə olub. Üçüncüsü, onun ata minmiş-mınmənmiş olması dəqiq deyil.

Niyə Moskva qədim xristian süjetini təhrif edib? Və o döyüşçü Georginin nızəsini niyə məhz ilana tuşlayıb?

Cavab sadədir: mifoloji baxışla ilan türkün rəmzidir, onun əcdadı sayılır. İlan obrazı türklərin bayraqlarında göstərilib, şəhərlərinin gerbi kimi verilib. Məsələn, Qazan şəhərinin gerbində bir, Xarkovunkunda

iki ilan olub Qıpçaqların rəvayətlərinə görə bütün insanlar ılandan və ya Bəgşa əcdahadan törəyib. Bu, müdriklik obrazıdır, çöllülərə və ümumiyyətlə Mərkəzi Asiya xalqlarına aid olub.

Buyurun, təzə Moskva ikonası insan düşüncəsinə ATA QATİLİ gətirdi. Əllərində bu ikona olan ruslar az miqdarda döyüşçü ilə Çölə daxil oldular. Əsas silahları məhz ikona idi. Görünür, çöllülər 1380-ci ildə hamın ikonada özləri üçün hökm oxudular: Allah bizdən üz döndərir. Deməli, rusların bu psixoloji hipnozu öz işını gordu – zərif urəkli çöllüləri ruhən sarsıtdılar. Çöllülər müəyyən müddətdə müqavimət göstərmək istəyini itirdilər. Və gözlənilmədən ruslar iki qələbə qazandılar – mənəvi və hərbi.

Bu qələbələrəndən biri ruslara böyük tələfat hesabına başa gəldi – o biri il çöllülər Moskvanın daşını daş üstündə qoymadılar. Ancaq fakt faktlığında qalır ki, Kulikova hadisəsindən sonra ilk dəfə rusların Çölə müstəmləkəçi marağı üzə çıxdı.

Novqorodu və başqa şimal knyazlıqlarını da Moskva eyni üsulla ələ keçirdi – döyüşdən çox hiylə ilə. O, yenə «din kartını» işə salmışdı.

Novqorod arxiyepiskopunun gizli məlumatlarından aydın olur ki, Moskva əvvəl Novqorodun, sonra da Pskovun hakimiyyətdə olanları ilə din xadimləri arasına çəkişmə salır. Hadisələr onu quranların xeyrinə inkişaf edir: 1478-ci ildə ordu işə qarışır və zəifləmiş Novqorod suquta uğrayır. O vaxtdan Novqorodda Moskva hakimləri ağalıq edirdilər. Moskva knyazı III İvan hamıya elan etdi ki: «bütün dövlət bizim əlimizdə olmalıdır». Ruslar yenidən artıdılar. Şimal mülklərini, varıyyətini ələ keçirib möhkəmlənəndən sonra IV İvan gözünü cənuba və qərbə dikdi.

1570-ci ildə Çöldən keçən polyak və noqay karvanlarını kazaklar talan etdilər. Bu əməldə onları ruhlandırmaq və kazakları öz tərəfinə çəkmək üçün İvan Qroznı kazakların atamanı Sarık-Azmanı böyük ənamla mükafatlandırdı. Bundan sonra hərbi yürüşlər üçün kazaklardan istifadə etməyə başladılar. Kazakları qamçı ilə, şımyıyatla ələ alırdılar. Şımyıyatı Sank-Azmanın, qamçını isə noqay xanlarının əli ilə çatdırırdılar.

1556-cı ildə Həştərxanı özünə tabe edəndən sonra xarici siyasətdə Moskva dahiyənə bırı sadə gediş gətdi. Belə işi ancaq qıpçağı çox yaxşı

tanıyan bir adam edə bilərdi. Ruslar hiylə və ya güclə noqay xanlarını – noqayların Böyük Ordasını tovladılar ki, Asiyadan Həştərxan torpaqları ilə Avropaya, iqlimi və torpağı daha yaxşı olan məkana getsinlər. Qədim diplomatiyanın müdrikliyi ilə noqaylara kömək edirdilər: «düşmənimin düşməni mənim dostumdur». Bir az sonra I Pyotrun zamanında həmin məqsədlə qraf Apraksinin müdrik məsləhəti ilə kalmıqları – «dünənki tatarları» Avropaya gətirildilər.

Birinci, Don qırpaqları bu gəlmələri hiss etdilər – kazakların noqaylarla, sonra da kalmıqlarla uzun müharibələri başlandı.

Sadələvh noqay və kalmıq hakimlərini adi hədiyyələrlə ələ alırdılar; tezliklə onlar Moskvadan asılı vəziyyətə düşdülər, rus çarının əmrini itaətkarlıqla yerinə yetirməyə başladılar. Hətta özlərinə xan seçəndə noqaylar rus çarının razılığını almalı idilər. İstərək xanın seçkisinde Moskvadan Həştərxan hakiminə /voyevoduna/ belə təlimat gəlmişdi: «Gələcəkdə Noqay Ordasına knyazı noqay yurdunda yox, Həştərxanda dövlət boyarlarının və hakimlərinin qarşısında seçmək lazımdır ki, onları çarın iradəsinə ömürlük tabe etmək və kölə saxlamaq mümkün olsun».

Noqayların və kalmıqların əli ilə Moskva Donla da, Tereklə də, Kırımla da vuruşurdu.

XVII əsrdə moskallar kazaklardan icazə istədilər ki, Moskvanı kırımlıların hücumundan qorumaq üçün onların torpaqlarında şəhər-qalalar tiksinlər. Vəd edirdilər ki, bu şəhərlərdən kazaklar xeyir görəcəklər. 1613-cü ildən Moskvanın uzaq müdafiə sistemi tikilməyə başladı: Sokolsk, Dobrı, Belokolodsk və başqa kiçik şəhərlər böyüməyə başladı. O zamanlar Moskva bazarları Çölün mallarını özünə sığışdırma bilmirdi, məsələn, iri-iri cəmdəklərə çəki ilə yox, gözəyari qiymət qoyardılar.

1676-cı ildə moskallar «dinməzcə» Dona girdilər. Guya razılıqla gəlmişdilər. Moskva 3205 nəfər sərbəst adam göndərdi ki, çöllülərin arasında, təzə rus şəhərlərinə yaxın yerdə məskunlaşsınlar. Ancaq bunlar Çölün iqliminə dözmədilər. O biri ili 2367 adam göndərildi. Bunlar əvvəlkiyərdən də tez qaçdılar. Həmin illərin belə statistikasını V.Q. Drujininin «XVII əsrin ortalarında Moskva hökumətinin Donda kazakların sayını artırma cəhdləri» kitabında görəyincə göstərilir. Rə-

qəmlərlə göstərilir ki, ruslar Dona yox, Dondan qaçırdılar. Çöllülər də onları qəbul etmədilər, onlara məlum idi ki, «moskalla dostluq elə, ancaq qoltuğunda daş saxla».

1653-cü ildə qoltuqlarındakı daş kazaklara lazım oldu – Romanov şəhərciyinin sahibkarı atamana şikayət etdi ki, Sokolsk draqları (xüsusi süvari qoşun hissələri) kazaklara göz verir, işıq verirlər: «Oğurlayınlar, dağıdırılar, yollarda talançılıq edirlər, orda-burda toplanıb otları daşıyırlar torpaqları tuturlar». Kazaklar tezliklə qonaqları yerlərində oturdular. Ancaq çox çəkmədi...

Tarixçilər üçün bu maraqlı olmalıdır ki, bu şəhərciklərdə moskallar kazakları dəstə ilə qulluğa çağırırdılar, əvvəl xıdmatçı, sonra sırası döyüşçü kimi 1671-ci ildə kazaklar çara sədaqətlə qulluq göstərmək üçün and içdilər, çar onlara xüsusi əmək haqqı təyin etdi. Çar onlara kazak adını verdi. Çöl silkindən çıxırdılar, bir azdan «kazak qoşun hissəsinin üzvü» sayılırdılar. Lap əvvəllərdə «kozak» yazılırdı.

Kazak stanitsalarına Moskvanın «adamları» yerləşdirildi. Bir azdan Cöldə ikidillilik meydana gəldi – türk dilinə rus dili qoşuldu.

I Pyotrun zamanında kazaklar bərdəfəlik rus qıyafəsinə salındı, Tula Tambov, Oryol və başqa vilayətlər alındı, kazaklar öldürüldü və ya sürgün edilirdi, qalanları da özlərini «rus» yazdırdılar.

1723-cü ildə Donda, sonra başqa kazak vilayətlərində tapşırıqla atamanlıqlar yaradıldı. Bu o demək idi ki, daha ataman əvvəllər olan kimi kazaklar arasından seçilmir, Moskva tərəfindən təyin olunur. Beləcə, kazak sərbəstliyi qurtardı.

Atamanlığa ancaq rus təyin olunurdu, kazaklara komandanlıq etmək hüququ ancaq ona (rusa) verilirdi. Rusca bilməyən kazakları orduya götürmürdülər. XVIII-XIX əsrlərdə Donda sanki iki Don var idi. kişilər daha çox rusca danışdırlar /bu, qulluq-xıdmat dili idi/, qadınlar isə əvvəlki kimi doğma türk dilində danışdırlar. Maraqlıdır ki, bu gün də rus Donunda kazakların ana dili tamamilə unudulmayıb. Onlar bu dili «ev dili» adlandırırlar, həmin dildə utana-utana, gızlı danışirlar.

9 sentyabr 1769-cu ildə ilk əmr verildi ki, kazaklar öz milli paltarlarından rus hərbi geyimlərinə keçsinlər. 18 avqust 1801-cü ildə yeni əmrlə

Don kazaklarını evdə də, qulluqda da rus geyimini daşımağa məcbur etdilər. Bir az sonra bu tale bütün kazak qoşun dəstələrini də bürüdü, onları məcbur etdilər ki, özlərini unutsunlar, yaddaşsız ivanlara dönsünlər.

* * *

Rusiya bu fəthi barədə susur. Ancaq bir şey var ki, onu nə gizləmək olar, nə susdurmaq – bu, arxivdir. Mühüm sənədləri saxlayan rəsmi dövlət arxivləri danışır. Aydın olur ki, İvan Qrozni və başqa rus çarları (I Pyotra qədər) kazaklarla-çöllülərlə bütün işləri səfirlik idarələri vasitəsilə aparırmışlar. Çünki Çöl xarici dövlət idi. Kazaklar rus təbəəsi deyildilər. Okadan, Kolomnadan Kaşirə qədər iki dövlət arasından sərəhəd keçirmiş.

Məhz I Pyotrın Azov üzərindəki qələbə şənliklərində düzəltdiyi sərxoş qırğından sonra Çöl hiss olunmadan öz azadlığını itirdi, bir «moskal votçinasına» (təhkimli mülkünə) çevrildi, bu gün də elə qalır.

XVII əsrdə rus işğalı bütün gücünü göstərəndə belə bir versiya yayılmağa başladı ki, guya kazaklar qaçqın rus kəndliləridir. Bu mənasız fikri kim yayıb? Ancaq bu var ki, Donu, Volqanı, Yaiki, Dnepr hövzəsini, Qafqaz ətəklərini – Rusiyadan on dəfə böyük ərazini məskunlaşdırmaq üçün Rusun kəndlisi çatmazdı.

İllər keçdikcə şərq slavyan haqqında «elmi nəzəriyyə» meydana gəldi – bunların mədəniyyəti qıpçağınkınnın eynidir. Atılanın gətirdiyi, məskunlaşdırdığı Çöl xalqının mədəniyyətinə «şərqi slavyanlar» yiyə çixıblar. Slavyanlıq ətə-qana beləcə dolub.

Qıpçaqlardan cürbəcür slavyanlar düzəldilər. Bəzilərini kənd-kənd Sibirə sürdülər, yuxarıdan təyin olunmuş atamanların vasitəsilə onları itaətci «rus» elədilər. Zaporozje və Don kazaklarını Peterburq bataqlıqlarında quruculuğa göndərdilər. Qafqaza göndərdilər ki, sürətlə slavyanlaşsınlar. Rusiya qıpçaq xalqının sümükləri üstündə qurulub. Coğrafi xəritəyə ötəri nəzər salın, qaratorpaq Rusiyanın az qala bütün yer adları türk köklüdür: Oryol – yüksəyə gedən yol, Oka – axar çay (Oka-aka-axmaq felindən), Tula – tolu (dolu), Saratov, Aydır, Buduluk və onlarla-onlarla irili-xırdalı yer adları – keçmişin lal şahidləri.

1298-ci ildə çöllülərlə görüşdən sonra Marko-Polo təəccüblü dərəcədə dəqiqliklə Dəşti-Qıpçaq xalqı haqqında yazır: «Onlar öz aralarında dost deyildilər və bütöv çarlıqda birləşmədilər. Buna görə də öz torpaqlarını itirir və hara gəldi səpələnirdilər».

Məsələn, Gürcüstanda svan hakimləri knyaz Dadişlikianilər çollu nəslindəndir. IX-XIII əsrlərdə müflis olmuş kazakların stanitsa və şəhərlərindən uşaqları, qadınları, qocaları dağlara göndərmək adı hal olub Qzak xan kiçik yaşlı oğlu Konçakı beləcə Qafqazda gizləyib, həmmir. Konçak rus knyazı İqoru əsir tutmuşdu və həmin Konçakı Çerniqov knyazlığı odda yandırdı.

Keyli litvalı və polyak knyazlarının da nəsil şəcərəsi «Çollə» bağlıdır. Bu işdə gerblərin və möhürlərin də iştirakı var; az qala hər iki nəfərdən birinin damğa və ya başqa simvolu şərq mənşəlidir. Dzyadulevçilərin Tuqan-Baranovskilərin və başqalarının nəsil şəcərələrini müəyyənləşdirməkdə damğaların böyük rolu var – halbuki bu fəmilələr ilk baxışda türk adına bənzəmir. Tuqurkan xanın nəslini indi Polovetslər-Roımskilər çağırırlar və XIII əsrdən Litvada yaşayırlar.

Hələ fəmiya nədir ki! Saksonlar, bavarlar – butov xalqlar hələ XVI əsrdə türkcə danışdılar. Onlar müxtəlif vaxtlarda Dəşti-Qıpçaqdan Mərkəzi Avropaya gəliblər. Antropologiyalarından aşkar qıpçaqlıq oxunur.

Fransanın şimalında, Bretan əyalətində bekudanlar deyilən xalq yaşayır. Eyni dildə danışsalar da fransızlar onları fransız saymırlar. Bekudanlar türklər-qıpçaqlardır.

Belə nümunələr başqa ölkələrdə də var. Bütün Avropanın coğrafiyasını bir-birinə qarışdıran qıpçaqlardan söz gedəndə «qərb xalqları» və «şərq xalqları» anlayışları şərtiləşir. İndiki İsveçrənin, İtaliyanın ərazilərində türk-qıpçaq nəsiləri dərin köklər atıblar. Hələ Macarıstan (Hunqariya), Avstriya, Çexiya, Polşa və Balkanlarda bu köklər daha aydın görünür. Heyf ki, bir-birlərindən xəbərsiz yaşayırlar.

Əlbəttə, Nikolay Mixayloviç Karamzin haqlıdır: tarix xalqların müqəddəs kitabı olmalıdır, onların məişətinin, fəaliyyətinin guzgusu, əcdadlarının sonrakı nəsillərə vəsiyyəti olmalıdır. Qoy bizim bu kitabı-

mız da qıpçaq xalqına öz tarixinin başlanğıcını tapmaqda kömək etsin. Özü özünü itirsə də, axı bu xalq dünyaya böyük mədəniyyət bəxş edib.

Rusiyaya səfərindən sonra bu sözləri yazan Markiz de Küstin yüz kərə haqlıdır: «Onlara baxanda, bu bədbəxtlər üçün yaşayışın nə olduğunu fikirləşəndə öz-özümə soruşdum ki, ya Rəbbim, insan sənə nə eləyib, niyə bu insanları Rusiyada yaşamağa məhkum etmiş?».

Allaha xəyanət etdiklərinə görə! Ucaldılmış qürurlarının ardınca öz günahlarını dartırlar – burlaqlar gəmini dartan kimi. Başqalarına ibrət olsun.

Ancaq gün gələcək ki, çöllülərin nəsilləri Tanrıxanın parlaq obrazını yada salacaqlar, yovşan otunun doğma ətrini xatırlayacaqlar və yəqin ki, Allah onları bağışlayacaq. O, rəhmlidir. Ulu xalq yaddaşsızlıq yuxusundan ayılacaq. Azad Çölün üstündən azad nəğmələr axacaq – min illər öncə olduğu kimi.

BUNLAR KAZAKLARDIR VƏ YA SON SÖZ YERİNƏ

1991-ci ilin noyabrında Stavropolda kazakların İttifaq Dairəsində mən öz axtarışlarım haqqında danışdım; kazaklar diqqətlə dinlədilər, sonra suallar ilə məni axşama qədər saxladılar. Ancaq mən özüm də mat qaldım. Bir cavan oğlan yaxınlaşdı və məni heyrətə saldı. Heç demə, babalarının bayaqdan haqqında danışdığım dili Donun stanitsalarında bu gün də qalır. Bu kazakların «ev» dili adlanır.

Hər şey keçən əsrdəki kimidir – keçən əsrdə Lev Nikolayeviç Tolstoy «Kazaklar» povestində deyirdi: «Gənc kazak tatarcanı (*türkçəni – TH*) bilməsi ilə əda satırdı və hətta əl-qol ata-ata qardaşı ilə tatarca danışdı». Buna daha nə əlavə etmək olar? Bu, bizim tariximizdir və gerçəklikdir. Rusiya Səhranı birdən udmayıb. Ovunu zəhərsiz ilan kimi yavaş-yavaş udurdu.

Lev Tolstoy doğru ifadə etmişdir: «Əslində rus mujiki (kəndlisi) kazak üçün yabançı, vəhşi və zəhləsi gedən bir varlıqdır. Kazak onun sifətini alverlərdə və köçkün malorossiyalılar (*ukraynalılar – TH*) içində görmüşdü. Kazaklar onları nifrətlə papaqçı adlandırmışlar».

Tarixləri haqqında öz görüşümü kazaklara donə-donə danışmışam, bu haqda qəzətlərə yazmışam. Və hər dəfə dinləyənlərin reaksiyası məni təəccübləndirib – əvvəl inamsızlıq göstəriblər, sonra maraqlanıblar. Ancaq Mixail Vasilyeviç Bratçenkonunku kimi reaksiyanı gözləmədim: o, gözünü məndən çəkib, üzünü o yana çevirdi və harasa tələm-tələsik yığışmağa başladı – özünü elə göstərdi ki, bizim söhbət tezliklə bitməlidir. Düşündüm: bu hara tələsir.

Biz Arxonda kolxoz idarəsinin isti-bürkü otağında oturmuşduq (Mixail Vasilyeviç Vladıqafqazdan mənimlə danışmağa gəlmişdi). Mən onu dinləyirdim və dürüst nıqtıqdan heyrətləndirdim – lap Moskva teatrları üçün nadir olan bir danışq ıdı. Biliyi isə ensiklopediyaya yazıl-

malı səviyyədə mükəmməl idi. O, təhsilini «əmin-amanlıq dövründə» Peterburqda alıbmiş. Sonuncu çar atamanının oğlu olub.

Bu söhbətdən mən özüm üçün çox şey götürdüm. Kazaklar «tatar» mənşəyi ilə razı deyillər (*elmi səviyyədə «türk» deyilən sözü çar dövründə rəsmi dairələrdə və məişət danışığılarında «tatar» işlədirdilər – T.H.*) - Brokhauzun və Yefronun Lüğətini götürün – Mixail Vasilyeviç sübut etməyə çalışırdı – orada aydınca yazılır: «Kazaklar (казачество) rus xalqının iki əsas tayfasının – velıkorus və malorus içindən çıxmış orijinal və çoxsaylı bir camaatdır».

- Mən razılaşa bilmərəm, bu ki kazakların sözü deyil, - mən müqavimət göstərdim. Kazakların özünü rus saymağa haqqı yoxdur. Mən həmişə kazaklardan soruşanda ki, «siz məgər rus deyilsiniz?», qətiyyətlə deyiblər ki, «qətiyyətlə yox, mən kazakam». Kazaklar velikorusları «kazaklar», malorusları isə «xoxollar» adlandırmışlar, onlar heç bir yaxınlıq axtarmamışlar. Kazaklar 1920-ci ildə ÜMİK-in (*Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi – T.H.*) məlum qərarından sonra rus olublar. Daha doğrusu, onları o vaxt «ukraynalı» yazdılar, 1930-cu ildən isə həmin onları «rus» elədilər.

Mixail Vasilyeviç bütün bunları məndən yüz dəfə yaxşı bilirmiş. Ancaq o, öz həyat təcrübəsindən utanır və susurdu. Mənim sözümə cavab vermədi. Kazakların hələ kazak olduqları vaxtdakı məişətindən danışdı.

O gün mənə çox şeylər açıldı. Ataman stanitsa həyatına başçılıq edərmiş, hər cür sərəncamları o verərmiş. Kazaklar atamanı Dairədə müəyyən müddət seçərmişlər. Əvvəllər maaşsız-filansız çox fəxri adlar varmış... Başqa sözlə, kazaklar hələ məişətdə qıpçaq adət-ənənələrini saxlayırdılar. Hər şey əcdadlarında olan kimi qaydasında gedirdi. Kazak kazakın bir şeyini oğurlasa, dərhal ona ölüm hökmü çıxarır və icra edirlərmiş.

Ancaq onlar rusların və ya polyakların ticarət karvanlarını talayanda başqa cür olarmış. Bu, artıq oğurluq və quldurluq yox, hərbi sənət sayılırmış. Başqasını sancmağa danlaq düşmür.

- Soruşmaq istəyirəm, ilk kazak atamanının adı nə olub? 1570-ci ildə bu kimdən başlayır?

Mənim bu sualıma tertslərdən (ukrayna kazaklarından) heç kəs cavab verməyib, Mixail Vasilyeviçdən başqa.

Doğrudur. Sarık-Azman! Kazak Don Ordusunun əsasını o qoyub. O. Rusiya tarixində bir nömrəli kazakdır. Uzun sözün qısa: rus dilində «poloves» sözü nədirsə, türk dilində də «sarık» sözü eynən odur («poloves» etnik anlayışı altında ruscada «çöllü» mənası qavranır. «Çöllü» dedikdə «Qıpçaq çöllü»nün Qıpçaq dövlətinin sakini düşünülür. Bu isə qıpçaq deməkdir – T.H.).

Sarık-Azmanın məsləkdaşları olan başqa atamanlar da türk adları daşıyırlar: Çerkəs, Ləpun, Sədrə, Yermak, Kaban, Tatar... Bunların hamısı sənətində şöhrət sahibi olmuş sərkərdələrdir. «Ataman» sözü də türkcədir – böyük rütbəli, başçı, sərkərdə deməkdir. Yasaul da, buncuk da, maydan da, sapoq da, başlıq da, step də... bunların hamısı xalis, doğma kazak sözləridir.

Belə bir müşahidəni də deyim. Stanitsalarda əsil kazak ailələrində soyadı tamamlayan bir ləqəb də olur. Bu, norma kimi nəsilədən nəsilə verilir. Mənasını heç kəs yadında saxlamayıb, ancaq ləqəb olduğu kimi işlənir: Kuçay, Badan, Xadir, Butay, Çərkəs, Adil və başqaları (*Xadir «Qadir», Adil sözləri ərəb mənşəlidir. Burada nəzərə alınır ki, bunlar Şərq mənşəlidir, həm də ərəb, fars sözləri rus dilinə türk dillərinin vasitəsilə keçmişdir – T.H.*).

Bu isə bu alınları, soyları başlayan qıpçaqların adlarıdır. Xalqın yadadı tükü tükədən seçir.

- Stanitsalarda hamı hamını tərbiyə edir. – Mixail Vasilyeviç davam etdi – Yadımdadır, on dörd yaşım olardı. Papiros çəkmək öyrənmişdim Küçədə özümdən razı halda gedirdim. Qarşıma bir qvardiyaçı çıxdı, mənə bir şapalaq çəkdi ki, gözlərimə qaranlıq gətirdi, hələ papirosumu odlu-odlu ağzıma dürtüdü. Elə bilirsən, bununla qurtardı? Qətiyyətlə. Mənə verdiyi bu dərsinə görə atam qvardiyaçıya bir butulka araq apardı ki, oğlu üçün üzr istəsin. Adət belə olub.

Kazaklarda birinci əsas qayda budur. kiçik böyüyə itaət etsin. İstisna etməyiblər – bütün qıpçaqlarda olan kimi.

Ancaq böyük kiçiyi yalnız yaxşıya alışdırarmış. Əgər bir şey qay-

dasınca olmasa, daha böyüyü tapırdı ki, pis müəllimi şillələrdi. Belə ki, onun gözlərindən beşqat qığılcım çıxırdı.

Kiçik böyüyün qarşısında papiros çəkə bilməzdi, içmək də öz yerində. Qarşılaşan papağını çıxarar, birinci salamlaşardı. Böyük olan yerdə oturmaq cavanlar üçün qadağan idi... Bizim Böyük Çöl belə qaydalarla yaşayıb.

İkinci qayda qarşılıqlı yardımdır: «Öz işini qoy, dostuna kömək elə». Yangından zərər çəkmiş kazakların ailələrinə yardım edirdilər. Qonşu «yeni məhsulacan ver» deyir, verirlər.

Mixail Vasilyeviç bir aydınlıq da gətirdi:

- Heç xahiş etməyə də bilirlər. Yeməyə qonşudan sorğu-sualsız kartof, qarğıdalı götürmək normal hal sayılmışdır. Tarlada ailə işləyir, kartofunu yığır. Bir yoldan keçən yaxınlaşır. Torbasını, səbətini doldurur. Məhsul sahibi heç nə deməz, üstəlik «halal xoşun olsun» söylər. Ancaq əndazəsini aşsa pis olar – qabını boşalda bilirlər.

- Üçüncü qayda Allaha dua etməkdir, ikinci badəni uluların ruhu üçün qaldırarlar.

Bir anlıq söhbətdən özümü ayırdım: qonşu kənddəki bir bayram mərasimini xatırımə gətirdim. Nə deyim, kədərli bir mənzərəydi. Kənddə canlanma duyulmur, elə bil heç kəsin evində üst-üstə bir şey qalmayıb. Kilsə dağılmışdı. Təzə kilsə büünövrəsi qoyulmasını bayram edirdilər. Vladiqafqazdan gəlmiş keşiş Vitali xeyir-dua verirdi. Başdan-başa sükut. Heç kəs xaç çəkmirdi, bir-iki qoca qarı əlini alınına apardı, kişilərsə əllərini ciblərinə qoyub dayanmışdılar. İki yüzə qədər adam vardı... Bunlar kazak deyildilermi? Ya hələ kazak deyildilər? Elə bil konsertdə dayanmışdılar.

Sonra keşiş mənə dedi ki, Ardon stanitsasında kilsə bomboşdur, dua üçün heç kəs gəlmir, təsadüfən elə belə dəyənlər olur. «Niyə belə?» soruşuram. O, ateizmdən danışmağa başladı.

Mən bilən hər şey Allahdan gəlir. O bizləri, öz köklərini unutmuşları cəzalandırır. Xalq hətta adını unudub. Çirkab içində çabalayıq, yaddaşımızdan bir zərrə bərpa etmək istəyirik – hər şeyi unutmuşuq.

Mixail Vasilyeviç söylədi ki:

- Əlbəttə, kazakların qanunları olmayıb, daha doğrusu, qanunları yazmayıblar, biliblər, nəsildən nəslə veriblər. Və ona sövqi-təbii ilə əməl ediblər. Məsələn, qonaqpərvərlik qanunu. Onu hansı kazaka şəxsən öyrədiblər?

- Həyat öyrədib

- Bəli, bəli, həyatda hər şey ağıllı şəkildə qurulub. Hər oğlan uşaqlıqdan kəndçi peşəsini bilib. Ancaq sonralar ona kazaklık sənətinin – ıgıdılıq, tənək kəsməyin sirlərini öyrədiblər. Təbii ki, əvvəlcə bir tikə çörək qazanmağı, işdən qorxmamağı öyrədiblər. Ona görə biz varlı, toy yaşamışıq ki, işləməyi sevmışıq.

Mən özüm də hiss etdim ki, Arxonkada təsərrüfat qaydasındadır, kəmək, kazaklar hələ zəhməti, işləməyi unutmayıblar. Heç mahnı oxumağı da yaddan çıxarmayıblar. Ancaq əski əmək-naxır mahnıları artıq yoxdur. Gəncləri televizordan ayırmaq olmur. Stanitsada cansıxıcıdır. Əvvəllər isə «Hər tində qarmon səslənirdi, çöldən gəlir, bütün stanitsanı dolanardılar. İnsanlar küçələrə sığmırdılar». İndi Arxonkada ancaq xor oxuyur, istəyənlər züü tuturlar:

Əlvida, kazak qızı, hey, əzizim,

Əlvida, göyərçinim, iki gözüm.

- Bax, mən də, daha nələrisə xatırlamaq çətindir, - deyər Mixail Vasilyeviç laqətsiz, ahıcasına gözlərini yumdu. Mən başa düşdüm ki, qurtarmaq vaxtıdır.

* * *

Bəs kimdir bu kazaklar? Mən məktəbdən iki kazak obrazı tanıyıram: bin qırmanlı, o biri oğru-qapağan – kasıbları talan edən. Bizə universitetdə öyrədirdilər ki, «bu kazaklar çox pis məxluqduurlar, fəhlələri döyüllər».

Bu sözlərdə siyasi haqq-hesab var idi. Kimə xoş idi ki, özünü kazak adlandırsın? «Murdar tatar!». Bundansa rus olmaq yaxşıdır. İnsanlar əcdadlarını xatırlamaqdan qorxurdular. Qorxu içində yaşayırdılar.

Bununla belə, Kremli rəhbərləri nə qədər istəyirdilər də, kazakdan rus, eston, moldovan düzəlmək olmazdı. Pasportda olar, ancaq əslən yox. Dediyim elə belə söz qalması deyər Don kazakı, Yevqraf Petroviç

Savelyevi, Allah ona rəhmət eləsin, misal gətirəcəyəm. O, XIX əsrdə kazak zümrəsi üçün çox işlər gördü. Ancaq onu eşidən olmadı.

Onun «Don kazaklarının tipi və onların şivə xüsusiyyətləri» kitabını oxuyandan sonra mənim bu sözümlərimə arada gəldi. Yaxşı kitabdır. On dan iqtibas gətirəcəyəm və bu başdan deyim ki, haqlıdır, tam haqlıdır. Savelyev: «Donun əhalisi XIX əsrin ortalarında qədim kazakların dörd əsas ünsürünü əhatə edir. Bu xalq antropoloji baxımdan velikoroslardan (*indiki anlayışla ruslardan – T.H.*) və maloroslardan (*indiki anlayışla ukraynalılardan – T.H.*) kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bədəni, ayaq, xüsusilə baldır, baş və sifət quruluşları kazakları yaxşı tanıyanlara imkan verir ki, onları başqa millətlərdən dərhal ayırsınlar. Hətta onlara xas olmayan paltar geydirib yad tayfanın izdihamına qatsan belə, təbii kazakı asanlıqla seçmək olur». Burada hər şey deyilib.

İndi tanıdığım və tanımadığım insanların sifətlərinə baxıram, kazak olanı dərhal tanıyıram və onda doğma hərərət duyuram. Sonra Savelyev Şimalı Qafqazın başqa xalqlarının zahiri görünüşləri ilə kazaklarınkini müqayisə edir və onların heyvətli oxşarlıqlarından danışır: «...illuziya dərhal itir; onlarla rusca danışmağa başlayanda, görürsən ki, bir kəlmə də başa düşmürlər».

Burada Savelyev sanki düz yerdə bürəyir - niyə bu suala cavab verməyib; əgər ana dilində danışdırlarsa, qafqazlılar niyə rusca bilməlidirlər? Doğrudanmı Savelyev qərarlaşa bilmir ki, kazaklar və qumuqlar bir xalqdır?

Senzura?! Bu sözü deməyə Savelyevi senzura qoymayıb yəqin.

Türk dilinin kazakların danışığına təsirini hamı deyir: «İndi bu şivə xalq məktəblərinin və hərbi təlimin nəticəsində o dərəcəyə çatıb ki, onun itib getməsinə çox qalmayıb».

Bunu əlavə etmək qalır: bu sözlər XX əsrin əvvəllərində yazılıb şivə isə itməyib. Kazaklar həmin dildə laqırtı vururlar, «ev dili» danışirlar. Öz ana dilində danışmaqdan kazak sınıntı çəkmir.

Savelyevin kitabı mənim gözlərimi açdı: məsələn, əski mahnıların da niyə Ana-Donu, Kırımı, Kubanı və doğma Dağıstandan uzaq başqa diyarları xatırlayırlar, təsadüfi deyil.

Bunlar onu da aydınlaşdırdı ki, nə üçün bizim qumuq aulu Aksayı «yeni» adlandırılırlar, ancaq, deyilənlərə görə, «əskisi» hardasa şimaldadır. Və doğrudan da, Rostov yaxınlığında Aksay şəhəri var... Deməli, mənim ulu babalarım haradan çıxıblar? Ağlım kəsmir, ancaq Rubruk belə bir fakt qeyd edir: 1253-cü ildə bizim Dağıstan Aksayı olmamışdır, indi bizimlə qonşu olan Əndirey-aul olmuşdur.

* * *

Axşamlar Belousların evində şəkillərə baxırdıq. Fekla Pavlovna onları polietilen kisələrdə saxlayır. Foto-şəkillər cürbəcürdür: əski və bir az köhnəlməmişləri. Ancaq mənim ev sahibəm hər şəkil haqqında tələsmədən danışır. Bir şəkil alıb dedi:

Siçan girib, didib (bu şəkillər elə yerdə saxlanıb ki, ora ancaq siçan girə bilər). - Bax bu mənim atamdır. Varlı-hallı kazak olub.

Mənə şəkildən bəzi bir cavan baxırdı: gərilməmiş sim kimi, oxu buraxmağa hazır yay kimi. Atası haqqında, onun qəfil qırılmış həyatı haqqında danışır... Bu kazak daxmasındakı bu sakit xatirə payı durur. Bu adam onun üstündə yatırmış. Çarpayının yanında köhnəliyindən güz-güsü tutqunlaşmış şəkaf qalır. Bu adam həmişə çərkəzi çuxasını bura asarmış.

Elə bil o vaxtdan bəri otaqda heç nə dəyişməyib. Yalnız adamın özü yoxdur. Kazakın özü yoxdur – onun nəsiləri daha kazak deyillər.

1918-ci ildən 1921-ci ilə qədər kazak stanitsalarında gülləbaranlar ildırım kimi çaxdı. Kazaklar amansızcasına bir-birini qırırdılar – qırmızılar ağların üstünə gəlirdilər. Ağlar qırmızılardan qanını axıdırdılar. Qardaşlar ləzzətlə, doyunca vuruşdular. Qırmızı şalvarlı, kazak atındakı kəs əllərini ovuşduraraq bütün boğazı ilə qışqırırdı: «Yaşasın şanlı kazak zəhmətkeşləri!» - bu səsi Fekla Pavlovna yadında saxlamışdı.

Stanitsalar seyrəlmişdi. Elə bil bostanda korlar ala qatmışdılar – əllərinə nə dəymişsə hamısını dartıb atmışdılar. Küçədə kişiyə rast gəlməzdin. Arxon stanitsasının yaxınlığında meşə vardı, kazaklar orada gizlənmişdilər.

Tələdən qaçmaq mümkündürmü?

Ölməyənləri hökumətin əmri ilə sürgün etməyə başladılar. «Get hara gedirsən». Mal-qaranı, var-dövləti qoymağı əmr etdilər. Kazakları qılpaq, qartal balası kimi sürgünə apardılar.

Həmin illərdə Lev Trotskinin əmri ilə Soloves adalarında kazaklar üçün əsil ölüm fabriki açdılar. Bu dəyirməndə beş milyonacan həyat üyütdülər. Yakov Sverdlovun milyon yarım kazakı dəfn etdiyi Krasnodarda ağaclar tam boy atmır. Terek kazaklarının işini Serqo Orjonikidzenin adamları bitirdilər. Onda Rusiya günlərlə yox, saatlarla boşalırdı.

Ağlamağa adam qalmamışdı.

Gülləbaran tüğyan etməkdə idi. Elə bil sifarişlə birdən aclıq başladı. Həmin dəhşətli ili insanları qırmaqda təbiət də komissarlara yardım edirdi: yumurta boyda dolu yağdı. Hər şeyi məhv etdi. Çöl qara geyinmişdi. Kazaklar ac qalmışdılar.

Hələ bu nədir? Qırğın günü bayrama dönmüşdü.

- Avaralar, müftəxorlar həyətlərimizdə öz evlərindəki kimi gəzirdilər. Sonra şəhərdən müfəttişlər gətirdilər. Yaxşı şeylərdən avaralara da pay düşürdü... Bu müfəttişlər həmin avaraları öz tərəflərinə çəkdilər.

Avaraların da yaxşı günləri tezliklə başa çatdı. Qolçomaqlaşdırma zamanı gəldi. Komissarlar bunlarla da məşğul olmağa başladılar. Qolçomaq «planını» doldurunca camaatı tamam daradılar.

İndiki kolxoz sədri Dmitri Mixayloviç Kaliniçenko da, düzdür, öz könlü ilə, sürgündə olmuşdu. Danışır, həbs olunmuş ailəni vağzala aparanda səkkiz yaşlı oğlan uşağını necə itiriblər. Bu fərasətli uşaq eşelənlər duran yerə özü gedib çıxıb. Gəlib gözətçiyə deyir ki: «Dayıcan, mənə də atamla sürgünə burax». Buraxıblar. Buraxmasaydılar, görün harda ölmüşdü.

Bax beləcə «zəhmətkeş kazaklar sosialist quruculuğu yoluna girdilər».

Qocalar Bobovnikov haqqında danışır. İnsanlar bu dəri pəncəkli sadisti xatırlayırlar. «Deyir, bütün kazakları komaya yığıb güllələyəcəyəm». Hələ gülürmüş də: «Uşaqların başı qarpız kimi partlayacaq». Möcüzə nəticəsində gələcək milyon kolxozun sədri Mitka Kaliniçenko onun əlinə düşmədi. Başqa kazak uşaqları Mitka qədər dü-

şükəli çıxmamışdılar (o nəzərdə tutulur ki, Mitka arxasınca qaçıb atası ilə sürgünə getdi, başqa uşaqlar stanitsada qulub Bobovnikovun qurbanı oldular – T.H.).

Mən Şimali Osetiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası NKVD-si uçlüyünün protokolundan çıxarışın surətini öz gözlərimlə gördüm. Hər soyadın qarşısında ya «10 il», ya da «Güllələnmə» yazılmışdı.

Yəqin bu sadistlərin ucbatından Fekla Pavlovnanın şəkillərindəki yaşlılar və yaşlı olmayanlar fərqlənirlər. Məni bağışlayın qardaşlar, Çöl camaatının nəvələri, bizim babalarımız şəkillərdə daha yaxşı görünür – onlar məğrur görünür, bu qüruru müasirlərimizin şəkillərində görmək olmur.

Bilə bilmirəm, onda fotoaparətlər daha yaxşı olub, yoxsa şəkilçənlər?

Mən Arxondan həmin yaşıl yolla qayıdardım. Ancaq ağaclar indi mənə sevdirmirdi. Elə bil arasından yol keçən bu ağaclar qəbırstanlıqda bitmişdi.

ARAŞDIRMALAR DƏRİNLƏŞDİKÇƏ TÜRKÜN HAQQINDA HƏQİQƏT ÜZƏ ÇIXIR

Ayrı-ayrı detal-ışarələrdən istər rus imperiyasında, istər Avropada türk xalqlarının tarixinin obyektiv yazılmasına şübhələr oyanırdı. Avropa mənbələrində şumer-türk yaxınlığı haqqında söhbətlər eşidilərdi. Etrüsklərin türk mənşəliliyinə işarə olunardı. Ukraynada qədim səngər qalıqları yerli deyilişə görə skif quzları (türk tərələri) adlandırılırdı. Heç demə, atalar düz deyibmiş: dama-dama göl olar... Birdən O.Süleymanovun «AziYa» əsəri şumer-türk problemi ilə bağlı fırtına qaldırdı. N.Baskakovun «Rus dilində türk soyadları», «İqor polku dastanında türk sözləri» kitabları rus-slavyan-türk əlaqələrinin alt qatlarına işıq saldı.

L.Qumilyovun türk etnosları haqqında kitabları və «Neva» jurnalında «Apokrifik dialoqları» çap olundu – o, sovet adamlarına türk haqqında çoxlu obyektiv söz dedi. Türkiyədə Adilə Ayda etrusklərin türk olduğunu, Avropaya ilk yazı-əlifbanı onların apardığını tarixi-elmi dəlillərlə əsaslandırdı. Və nəhayət, qumuq-qıpçaq oğlu M.Adcı «Qıpçaq çölünün yovşanı» kitabını yazdı, Moskvadakı evini satıb onu çap etdirdi. Sonra araşdırmalarını davam etdirərək, daha bir neçə kitab yazdı və bu gün «Türk və dünya: munis tariximiz» əsəri ilə son sözünü dedi.

Bu kitablar «Dəşti-Qıpçaq» dövlətinin yaranması və sonrakı taleyi haqqında müxtəsər, lakin mötəbər tarixdir. Dəşti-Qıpçağın şərq sərhədi Baykaldan şərqə keçir, qərb sərhədi Dunaydan və Alpdən qərbə gəlir – dövlətin bu başından o başına 8 aylıq at yoludur: şimalı Moskva çayı, Oka və Poles – keçilməz meşəliklər və bataqlıqlar, cənubu Şimalı Qafqaz və Bosfor uzununu sərhədlənir. Bu böyük koordinatı əhatə edən Attila çarlığı təkcə Asiyanın deyil, bütün Avropanın (həm də ən çox Avropanın) gələcək mədəni yüksəlişində, dini tərəqqisinin təşəkkülündə, siyasi təkamülündə, dövlət və ordu quruculuğunda böyük rol oynadı. Bu çarlıq, bu dövlət öz mənbəyini Sibirdən götürür. Ancaq Avropa tarixşünaslığı həmişə Avropa ilə Sibirin arasında qütb ayrılığı görmüş, bu iki anlayışı təzad nöqtələri, antonim varlıqları, bir-birini rədd

edən qəddar əksliklər kimi qələmə vermişlər. M.Adcı gizlədilmiş, basdırılmış tarixi mənbələrin əsasında göstərdi ki, Sibir və Avropa mədəni-tarixi bir vahid və geniş müstəvi imiş. Arxeoloji faktlara söykənən akad. A.P.Okladnikov yazır: «Qədim türk Sibirini Şərqdən çox Qərblə bağlı imiş. Onun (*Sibirin – T.H.*) mədəniyyəti əvvəl hesab edildiyindən daha zəngin və daha parlaqdır. Baykal, Anqara, Lena sahillərində Şərqi və Qərbi qədim mədəniyyətlərinin yolları birləşir və ayrılır... Tapıntılardan görürük ki, türklərin Baykalətrafi qalalarından başlanan yolu Dona və Dunaya aparır».

Niyə Orxon-Yenisey yazıları adı ilə tanınan qədim türk runik yazısını danımarkalı, məhz avropalı oxudu? Çünki Avropadakı runik yazının mexanizmini Danımarka dilçisi Vilhelm Tomsen yaxşı bilirdi. Bu həmin runik yazı idi ki, onun ixtiraçısı qədim türklər idi – onu türk etrusklər Avropaya aparmışdılar. V.Tomsenə o qalırdı ki, Avropa ilə Sibirdəki eyni mənşəli runların arasındakı min beş yüz illik (e.ə VII əsr - etrusklər dövrü və b.ə. VIII əsr - Orxon-Yenisey kitabələrinin yazıldığı dövr) inkişaf fərqini həll etsin və türkcəni öyrənsin. Bu həmin «Şərqi və Qərbi qədim mədəniyyət yollarının birləşən və ayrılan» faktlarının aşkarlanması, «türklərin Baykalətrafi qalalarından Dona və Dunaya aparan yollarının» öyrənilməsi nəticəsində əldə olunmuşdu. Bəli, V.Tomsen sübut etdi ki, qıpçaq xalqının tarixindən təcrid olunmuş Avropa içiboş və etibarsızdır. O, Qədim Rus dövləti ilə Skandinaviyanın əlaqələrini öyrəndi, Rusiyanın siyasətsiz, obyektiv tarixini ilk yazılardan biri oldu. Kiyev-Rus dövləti haqqında həqiqəti dünya ondan öyrəndi.

Aydın oldu ki, bu dövlətin rusun sayılan mədəniyyətinin əsası qıpçağındır. Axı Kiyev-Rus dövlətinin köklü əhalisi rus yox, ukraynalıdır. Müqayisə edin **Kiyev-türkcə qıy** (kənar) sözü ruscaya tərcümə olunur: **окраина** Sonra Ukrayna halına düşür. Ukrayna Rusiyaya birləşdiriləndə onların əhalisi qohum xalq sayılırdı. Ukrayna kaqanlığının əhalisini əvvəlcə ruslar «yadelli çərkəslər» adlandırdılar. Məhz ilhaqdan sonra ukraynalıları slavyan qələmə verməyə başladılar. Əgər ukraynalılar türkcə-qıpçaqca danışmırdılarsa, niyə II Yekaterina təlimat verdi ki, onları **русская** usullarla ruslaşdırsınlar. Hətta 1876-cı ildə II Aleksandr qanun verdi ki, Ukrayna dilinin kütləvi istifadə olunması, o

dildə kitab nəşri, məktəblərdə tədris, hətta nəğmə oxunması qadağan olunsun. Deməli, Ukrayna-Qıpçaq dilinin üzündəki slavyan tozunun silinməsindən qorxublar. 1980-ci illərin ortalarında, SSRİ dağılmağa başlarkən eşitdik ki, Ukraynada anadilli məktəblərin olmamasından şikayətlənirlər. Heç demə, sovet dövründə də I Pyotrun, II Yekaterinanın, II Aleksandrın siyasəti gözlənirmiş ki, ukraynalılar öz qeyri-slavyan mənşəli qədim ana dillərini birdən xatırlaya bilərlər. Tədqiqatçılar yaxşı bilirlər ki, T.Şevçenkonun leksikonunun 60 faizdən çoxu türk sözləridir. Bütün bunlara görə V.Tomsenin nadir elmi tapıntılarının Rusiyada və SSRİ-də oxunması qadağan olundu.

XIX əsrin 30-cu illərində İosif fon Hammer ərəb, fars, Çin və Qərbi Avropa mənbələri əsasında almanca yazdığı əsərində Çöl-Qıpçaq mövzunu obyektiv təhlil etdi. 1884-cü ildə Vladimir Tizenhauzen «Qızıl Ordanın tarixinə dair materiallar toplusu»nu (2 cildə) çap etdirirdi. Kitabda Şərqi mənbələrinin Dəşti-Qıpçaq haqqında, qıpçaqların – türklərin şəxsiyyəti, hərbi və mədəni səviyyələri barədə, Rusiya tarixinin təşəkkülündə Çöl-Qıpçaq mədəniyyətinin qurucu rolu ilə bağlı məlumatlar heç bir təhlilsiz nümayiş etdirilir.

M.Adcı rus tarixşünaslığında hökm sürən tatar-monqol əsarəti anlayışının anti-tarixi məzmununu obyektiv açıq. Məsələ odur ki, bugünkü Rusiyanı Rusiya şəklinə salan, onun tarixini yaradan həqiqətlərin hamısı rus tarixçiləri tərəfindən elə bünövrəsindən əks tərəfdə təqdim olunmuşdur. Buna görə fransız tarixçisi de Küstin təklif edirdi ki, «Karamzin başda olmaqla bütün rus tarixçilərinin oxunması qadağan olunmalıdır». Hələ görün sovet dövründə saxtəliq gücü 100 dəfə artan «tədqiqatçılar» rusların xeyrinə və türklərin əleyhinə fikirləri necə zilə qaldırmışlar!..

Rusiya tarixinin slavyanlaşdırılması naminə saxtəlaşdırma əməliyyatı çox qədimlərə gedir. Bu «iş» Vladimir Monomax başladı, Nestorun «Salnamə»sini slavyanlaşdırdı. Kiy (Kiyev) şəhərini 3 yüz il cavanlaşdırdı. Arxeologiyanın və ərəb mənbələrinin təsdiqlədiyinə görə, ərəbin V-VI əsrlərində Kiy (Kiyev) şəhərdən ibarət yaşayış məntəqəsidir. Kiy (Kiyev) bina ediləndə qıpçaq şəhəri idi. Və ümumiyyətlə, slavyanların Şərqi Avropaya gəlməsi b.e.ə. I minilliyin axırlarına təsadüf edir. Salnamələrin qıpçaqcadan tərcüməsi, slavyanlaşdırılması zamanı, Rus tarixini qıpçaqlardan «təmizlərkən» adı xəyata yol verirlər:

dil materialı tərcümə olunur, ona istənilən məzmun verilir, ancaq miniatürlərdə dəyişiklik etmək unudulur – salnamədəki miniatürlərdə qıpçaqların sifəti, silahları, alətləri, binalarının arxitekturası, mebelləri, at üstündə oturuşu qalır. İndi babalarının o miniatürlərə heyfləri gəldiyi, məhv etmədikləri üçün slavyanların nəvələri dizlərinə döyürlər. XI-XV əsr ərəb və fars səyyahlarının təsvirinə görə, Dəşti-Qıpçaq dövləti İrtışdan Dunaya, Krımdan Böyük Bulqara qədər sahədə yerləşibmiş.

Dəşti-Qıpçaq dövlətini Attila qurdu. Bu dövlət eramızın II-V əsrlərindəki Böyük köçün nəticəsidir. Təbiətin dönməz və əbədi qanunlarından biri – hava sıx (və soyuq) olan yerdən seyrək (və isti) olan tərəfə cərəyan edər. Cəmiyyət də bu işdə təbiəti təqlid edir: sıx olduğu yerdən seyrək olan yerə, soyuqdan istiyə əhalinin axını baş verir. Bu, təbii qanun. Xəlxin adı ilə tanınır (təşbeh özümündür). Türklərin Altaydan Avropaya axını həmin təbii prosesdir. İş də odur ki, türklər keçdiyi yerlərdə əhalini qırmaq, incitmək, talamaq tərzini seçməyib. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Dəşti-Qıpçaq dövləti, ümumən, insanların istifadə etmədiyi yerlərdə qurulub: belə ki, qıpçaqlar Uraldan Mərkəzi Avropaya qədər indiki Cənubi Rusiyanı məskunlaşdırma-məskunlaşdırma gediblər. Bu istifadəsiz torpaqlar becərməyə, otarılmağa başlanırdı: qurdun uladığı yerlərdən insan nəfəsi, nəğmə səsi gəlməyə başlayırdı. Attila keçdiyi yerlərə mədəniyyət yayırdı – qurmaq, tikmək, at sürmək, araba sürmək, mal-heyvan saxlamaq öyrədir. Avropaya Allahı etiraf etdirirdi – xristianlığı yayırdı. Bizans tarixçiləri Attilanın xristian olduğunu təsdiqləyirdi. Attilaya qədər ancaq Bizans və Romada xristianlıq var idi. Onun Avropanı tutması ilə bütöpərəst Avropa dövlətlərinin hamısında xristianlıq dini fəaliyyətə başlayırdı. Deməli, bu, qıpçaqların, Attilanın xidmətidir. Attilanın bayrağında xaç olub. Attila Avropanı müşriklərdən qurtarırdı.

Bizans elçisi Prisk qıpçaqlarda ağ daşdan hamam görür – bu hamamda suyun yox, havanın temperaturu əsas imiş. Bu, indiki mədəni dünyanın hesabındakı fin hamamıdır (yadımıza salağ ki, onun sınıonımı kimi həm də türk hamamı anlayışı var – deməli, bu, Türkiyəyə babalarından qalıb).

Həmin Prisk təsvir edir ki, Attilanın qonaqlığında qızıl-gümüş qab-larda xörək yeyilir, qızıl-gümüş badələrdə içki içilir. Ancaq Attila özü

ağac bədədən, taxta xörək qabından istifadə edir – bu, hakimin, sərkərdənin təvazö etalonunun əbədi və əlçatmaz örnəyidir. Nə olsun ki sonralar Avropa tarixşünaslığı Attilanı və qıpçaqları vəhşi obrazında təqdim etdilər, qaniçən, talançı kimi tanıtmğa çalışdılar. Bu, yuxarı təbəqənin ideologiyasıdır, xalq isə öz epik əsərlərində bu qıpçaq sərkərdəsini Atli, Etsəl adları ilə öz milli qəhrəmanı kimi verdi, «Nibelunq nəğmələri»ndə onu tərənnüm etdi (german-skandinav xalq ədəbiyyatına diqqət yetirin). Bəli, xalqın rəğbəti olmasa, o belə asanlıqla bu ölkələrə girə və nəslə əsrlərlə yaşa bilməzdi.

Çöllünün – türkün – qıpçağın üç arzusu olub: at yəhərləmək; ət yemək; arvad almaq. Bu arzuların sahibi talayan, qaniçən ola bilməz. Qıpçaq öz uşağına əvvəl atda oturmağı, sonra yeriməyi öyrədir. Həmin atla və həmin atın üstündə Avropanı fəth edib.

Qıpçaq qırmaq, məhv etməklə yox, sənətkarlıqla, hərbi mədəniyyəti ilə ölkələri ram edib. Atla davranış mədəniyyətinin ustası qıpçaqdır – türkdür. Türk cilovun, ram etməyin ustalığını atın üstündə kəşf etdi – sonra asanlıqla ölkələri cilovladı. Eynən sevgili atındakı kimi, cilovdan idarə vasitəsi, yönəltmə aləti kimi istifadə etdi – əzab vermək, incitmək üçün yox (bənəzətmə özümündür).

Dəşti-Qıpçaq dövlətinin coğrafiyasını gözünüzi qabağına götürün. 8 aylıq at yolu uzunluğunda və min il müddətində mövcud olmuş bu dövlətin sahibi olan xalqa avropalılar köçəri deyirlər. Bizans, Roma Attilaya vergi verirdi. Doğrudanmı, Avropanın ən adlı-sanlı dövlətləri «köçəri tayfaya» baş əyirdi? Doğrudanmı, «köçəri tayfa» köçə-köçə ağ daşdan hamamlar tikirdi? Doğrudanmı, Avropada özündən deyən dövlətlərə və xalqlara xristianlığı, peyğəmbəri, Allahı «köçəri tayfa» tanıdırdı? Konstantinopol ilkin qıpçaq xristianlığının ənənəsini qoruyur – Bizansın qədim pravoslav kilsəsini xatırla; Roma isə kilsə kanonlarını tez-tez dəyişir – Romanın katolik kilsəsini xatırla.

Beləliklə, Attiladan bəri qıpçağın müqəddəs arzularından biri arvad almaq idisə, bu, ailə qurmaq tələbatı deməkdir. Doğrudanmı, ailə qurmaq mədəniyyəti köçəri tayfanın xasiyyətidir? Bu «köçəri tayfa» Dəşti-Qıpçaq dövləti qurulandan min il sonra dünya mədəniyyətinə Böyük Bulqar xaqanlığından Mefodi və Kirill qardaşlarını verdi. Onlar öz ulu run yazılarını təkmilləşdirib qlaqoluk əlifba düzəldilər. Orta əsr-

lərin slavyanca və slavyan abidəsi sayılan abidələri ilkin məhz həmin əlifba ilə və qıpçaqca yazıldı – sonra slavyancaya və kiril yazısına köçürüldü (yadıma salmaq ki, Kirill adlanan qardaş bütün ömrünü Konstantin adı ilə yaşamış və ölümündən cəmi bir neçə gün əvvəl müqəddəs Kirill günü həmin adı qəbul edib). Qıpçaq Avropanı aristokratiya ilə tənginləşdirdi; geyindikləri kaftan və bütün aristokrat geyimlərinin adı türk sözüdür, demək, türkün geyim formasıdır; aristokrat boyar titulu «bəyər»dən törəyib.

Qıpçaq Avropalılar öz dil tarixlərinə və süfrə mədəniyyətlərinin tarixinə baxsınlar: əvvəl **ayran**, **yoğurt**, **pendir** yeyiblər, kaşaya sonralar keçiblər.

«Qıpçaq çölünün yovşanı» kitabı bizə deyir ki, hər türk xalqının tarixini öz oğlu yazmalıdır. Düz deyir, türk xalqlarının və milli dövlətlərinin dünyaya təqdim olunan, dünya ensiklopediyalarına salınan tarixlərinə yadlar – özgələr yazıblar – öz xalqlarının və dövlətlərinin mənafevi baxımından təsvir ediblər. Türk xalqlarının tarixi bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilib: ona görə də ümumi kökə gedən yol həmişə qaralıq qalıb.

Müqayisəli tədqiqin türk xalqlarının tarixini necə şəffaflaşdırma biləcəyinə bir misalla kifayətlənilirəm: təxminən üç min il əvvəl Altayda və ətrafında türk tayfalar ittifaqı düzəlir – deməli, xalq birliyi yaranıb. Uzun zaman bu ittifaqa **imək** tayfası başçılıq edib – «imək» altaycada ilan deməkdir. Bu, bizim Maktə (Mıdıya) dövlətinin tarixi ilə bir vaxta düşür. Maktədə (Mıdıyada) əsas tayfa **mak** olub: bu tayfa öz toteminin – İLANIN adı ilə belə tanınıb. Tarixçilərimiz isə Mıdıyanın tarixini qaralıq quyuya döndərmişdilər – heç demə, üstünə işıq düşən bir müstəvi imiş.

Bu gün dünyanın taleyüklü problemlərini zərurilik dərəcəsinə görə sıralasaq ilk üçündən biri, yaxud məhz birincisi Avropa-Asiya məsələsidir. Bu gün dünyada sülhün təminatçısı birinci novbədə, Avropa ilə Asiyanın arasındakı münacişənin həllindən asılıdır. Avropa-Asiya münasibəti, əski kommunizmlər demiş, dünya iqtisadiyyatını kommunizm bolluğuna qaldırar, yaxud bəşəriyyəti çörəyə məhtac qoya bilər. Avropa ilə Asiyanın qarşılıqlı sevgisi mədəniyyətlərarası əlaqələri sərhədsizlik və doğmalığa təntənəsinə qovuşdurur.

İki qitə arasındakı əlaqənin başlanğıcı tarixin çox dərinliyinə gedir və məhz həmin dərinlikdən də bu ziddiyyət duyulmuşdur. Əslində, bu Avropa və Asiya əlaqəsi birbaşa ziddiyyətlə başlamışdır: bu qitələr bir-birini müharibə ilə tanımışlar. Və belə demək olarsa, tanışlıqlarını müharibə ilə sınağa çəkmişlər. Hər bir müharibə sülhlə nəticələndiyi üçün bu tanışlıq və dostluqlar müharibə və döyüşlərdə bərkimmiş, pozulmuş, bərkimmiş və beləcə bu münasibət yayvarı yol gəlmişdir.

Avropanın və Asiyanın böyük oğulları, güclü, özünə güvənən sərkərdələri ara-sıra bu münasibətləri nizamlamağa cəhd göstərmiş, çalışmışlar; ona görə ara-sıra ki, belə nadir insanlar tarixdə məhz ara-sıra olurlar.

Tarixə məlum olan ilk belə nizamlayıcı addımı İsgəndər Makedoniyalı atmışdır. Eradan əvvəl İsgəndər kontinentləri bir araya gətirmək üçün məlum genişmiqyaslı fəthinə başladı – kontinentləri bir bayraq altında dostluqla yaşamağa dəvət etdi. Bu fəthin xoşməramlılığını, insanların Allah sevgisinə çağırmasını qavramaq üçün bu yetər ki, İsgəndər Makedoniyalı İsgəndər – Zülqərneyn adı ilə Qurana düşmüşdür. Yaxud onu yada salmaq gərəkdir ki, Türkünstanda ya yeri, ya özü bu gün də yaşayan şəhərlər saldırdı (Bax: Mahmud Qaşqarlı. Divanü lüğət-it-türk). Və maraqlıdır ki, onun saldırdığı – Quranda təsvir olunan metal körpülər öz coğrafiyasına görə məhz Türkünstan – qədim Turan koordinatlarına uyğun gəlir (Bax: V.Məmmədəliyevin tərcüməsində Quran, Əl-Kəhf surəsi, 83-99-cu ayələr, Azərənəşr, 1991, səh. 273-275).

Əlbəttə, Türkünstan quruculuğunu təkcə İsgəndərin türk etnosundan olması ilə bağlamaq olmaz. Yəni onun türklüyünü iddia edənlərin mötəbər dəlilləri var: İsgəndərin çıxdığı Makedoniya bu gün də türk dövləti olaraq qalır; IX əsr tatar-bulqar dastanı «Şan qızı»nda Turan sərkərdəsi kimi verilən xan Alamirin (Əl Əmir) tarixi prototipi Makedoniyalı İsgəndər sayılır (Bax: «Şan qızı dastanı», Ankara-İstanbul).

Bu Türkünstan quruculuğu, şübhəsiz, onun müxtəlif coğrafiyaların insanların bir-birinə bağlamaq, ümumiyyətlə, bəşərin bir səviyyədə, eyni mədəniyyət etiketləri ilə yaşamasını görmək istəyindən gəlir. Bu məqamda Azərbaycanın XVI əsr yazılı abidəsi «Şeyx Şəfi təzkirəsi»ndəki bir tarixi əfsanəni xatırlamaq yerinə düşər. Söylənir ki, İsgəndər yürüşlərindən birində bir derya kənarında düşərgə salmış. Deryada

bir gəmi görünür. İsgəndərin adamları gəmidəkiləri düşərgəyə gətirirlər. İnsanlar bir-birini anlamırlar. Gəmidəki kişilərdən birini yerli qadınla evləndirirlər. Onların övladı olur. Uşaq həm atasının, həm də anasının dilini bilir. Və uşağın tərcüməsindən başa düşürlər ki, bu, elə təxminən İsgəndər kimi böyük bir hökmdarın kəşfiyyət gəmisidir. Gəndənlər ki, ölkələr tapsın, iqlimlər kəşf etsin, həmin hökmdar qoşun çəki bəşəri fəth eləsin. Bunu eşidən İsgəndər qərarlaşır ki, bütün dünyanı fəth etmək, bütün insanları bir araya gətirmək mümkün deyil və ordusunu başına alıb Vətəninə qayıdır.

Əfsanə İsgəndərin qayəsini çox gözəl ifadə edir. Doğrudan da, İsgəndərin məqsədi qəsbkarlıq, işğalçılıq, başqa sərkərdələrin tipində fəthəlik olsaydı, yoluna davam edərdi, yaxud heç olmasa, geriye yolunun üstündəki ölkələrdən qənimətlər yığa-yığa qayıdardı. Deməli, İsgəndərin məqsədi məhz yuxarıda dediyimiz bəşəri niyyət olub və Allahın bəşəri elçisi kimi çıxış etmək istəyirmiş. Buna görə də adı Qurana düşüb.

Beləliklə, avropalı sərkərdə Avropa ilə Asiyanı birləşdirə bilmir və Avropa-Asiya əksliyi qalmaqda olur.

Təxminən min il sonra, başqa bir türk, bir asiyalı türk bu işi təkrar elədi. Attila Sibirədən-Altaydan Avropaya, Dunaya qədər gəldi. Vahid mədəniyyət zonası, vahid iqtisadi zona yaratmağa çalışdı. Çox iş gördü. Xüsusilə Avropaya çox xeyir verdi. Avropanı bütpərəst ibtidaliliyindən qurtardı.

Attilanın da yürüşündə İsgəndər Makedoniyalının niyyəti təkrar olunurdu. O, ulu əcdadı Oğuz xanın vəsiyyətinə əməl edirdi.

Oğuz xan oğullarına demişdi.

Kün tuğ bolsun, gög kurıqan

(Günəş bayrağınız olsun, göy çadırınız-çətiriniz)

Yəni Oğuz xan övladlarına işğalçılıq aşılamırdı: tövsiyə edirdi ki, onlar Günəşin işığı düşən hər yerdə, mavi səmanın altında hər iqlimdə yaşaya bilsinlər.

Attila soyuq Sibirədən isti Avropaya Günəşi bayraq edib gəldi. Onun da yaratdığı nizam, tarazlıq ölümünə qədər davam etdi.

Ancaq İsgəndərdən fərqli olaraq qərribə bir mexanizm qoydu getdi: Attila Avropa və Asiya zəminində bir Avrasiya kontinenti yaratdı. Avrasiya kontinenti onun qurduğu Dəşt-i Qıpçaq (Qıpçaq Çölü) dövlətinin hüdudlarından ibarət idi: Asiyanın bir hissəsi+Avropanın bir hissəsi.

Bu gün Attilanın Dəşti-Qırçaq dövləti yoxdur, ancaq Avrasiya anlayışı qalır. Və bu gün insanlar Avrasiyanı əski Attila coğrafiyasında qavrayır.

Attilanın yaratdığı Avrasiya qurumu onun Avropa ilə Asiyanı dostluq müstəvisində birləşdirmək ideyasının əyani faktıdır. Bu mənada onun işi Makedoniyalı İsgəndərin tədbirlərindən daha əməlidir, daha nəticəlidir.

Avrasiya coğrafi məntəqəsi Avropa ilə Asiyanın ortaq məxrəcidir. Deməli, Avropa ilə Asiya məxrəcə gələ bilər.

Bu məntiqi müxtəlif nəsillərin filosofları, tarixçiləri, bəşəriyyətə qayğısı olan siyasi xadimlər dönə-dönə qaldırdılar. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində Birinci Dünya müharibəsi zamanı bu ideya bir də dirçəldi. Bu müharibənin səbəbkarı Avropa idi. Ancaq müharibənin odu-lovu Sibirə qədər gedirdi. Və çox qəribədir ki, insan qırğınlarının şahidi Avrasiya oldu, məhv edilən əkin yerlərinin, dağıdılan şəhər və kəndlərin əksəriyyəti yenə Avrasiya məkanına düşürdü.

Belə vəziyyətdə, Avropa ilə Asiyanı ölüm və aclıq kabusu dolandıran böyük dılı alim Trubetskoyun daxil olduğu mütəfəkkirlər nəslini Avrasiya problemini qaldırdılar. Onlar Avropa və Asiya xalqlarının dillərini, ədəbiyyat abidələrini, mədəniyyətlərini müqayisəli-qarşıqlı öyrəndilər, bu kontinentlər arasında doğmaları gördülər, tapdılar, dedilər.

XX əsrin ikinci yarısında L.Qumilyovun mənsub olduğu alimlər nəslə söhbəti yeni tədqiqatlarla təzələdilər. Hər iki nəsil tədqiqatçılar türkün mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə xüsusi diqqət yetirirdilər (və nə qədər qərribə görünsə də, həm Trubetskoyun, həm Qumilyovun damarlarında türk qanı vardı. Bu da göstərir ki, türk həmişə sülh, birlik, əlaqə tərəfdarı olub).

Bu gün Avropanı və Asiyayı da, bütün dünyanı da hər cür münaqişələrdən, hər cür qada-bələdan Avrasiya ideyası qurtara bilər. *Bu ideyanın müəllifi Attiladır.*

Ancaq bu böyük ideyanın təntənəsinə mane olan Avropadır. Bu problemi həllolunmaz şəkllə salan Avropanın din ocaqlarıdır. Din amili mənəvi-ideoloji keyfiyyət olaraq bütün siyasi-ideoloji təqdimat və təyinatlardan daha nüfuzədir və təsirlidir. Çox təəssüf ki, Allah yolu-

nu təbliğ etməli olan Avropa dini – xristianlıq bu gün Şeytanın dəyirmanına su tökür. Böyük Şəhriyar deyən kimidir:

Şeytan bizim qibləmizi çöndərüb,

Allah deyən yoldan bizi döndərüb...

Beləcə, bu gün Avropa Şeytana qulaq asır. Yoxsa niyə demokratiyadan, insan hüquqlarından geniş tribunalar açan Avropa Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində təcavüzkar, işğalçı Ermənistanı müdafiə edir? Ancaq Şeytana qulaq asan müharibəni alqışlayar. Xristian Avropası müharibə meylindən uzaqlaşmaq üçün Şeytana müharibə elan etməlidir.

Murad Adcı doğru yazır ki, avropalılar, səlib yürüşlərində də gördüyü kimi, bütün mürtəcə ekspansiyaları dini simvollar altında başlamışlar. Və doğru müqayisə aparır: «Tarix heç bir müsəlman və ya buddist koloniyası tanımır, hamısı xristianlara məxsusdur»

Bəli, ən dəhşətli də budur ki, bu gün Avropa və Asiya münaqişəsi din qavrayışına qədər dərinləşib.

Çox dəhşətlidir ki, Avropa-Asiya ziddiyyətləri əslində olan kimi yox, özlərinin düşündükləri demokratiya, azadlıq bayrağı altında «həll olunur»: bu anlayışlar bizim bildiyimiz, hamının bildiyi, lügətlərdə əks olunan mənalarda işlənmiş; onların demokratiya adına atdıqları addım antidemokratiyadır, onların azadlıq kimi təqdim etdiyi bir hadisə, ümumiyyətlə, azadlıq deyil, onların istədikləri, tərəfini saxladıkları bir subyektdən mənafeyi baxımından azadlıqdır – avropalılar sözlərə istedikləri mənaları yerləşdirirlər. Yəni iş o yerə çatır ki, hətta ağa qara, qaraya ağ deyə bilirlər. Ona görə ziddiyyətlər getdikcə dərinləşir, mübahisələr intəhasızlığa qədər yüksəlir. Avropa ilə Asiyanın ideya mübarizəsi, mövqe mübahisəsi, iş də budur ki, Allahın özünə qədər gedir.

Bütün bu dəyərləndirmələr, özünəməxsus şəkildə mənalandırma avrosentrizm doktrinasına xidmət edir. Bu hərəkət nə qədər güllənc görünsə də, bir uşaq mübahisəsinə, uşaq öyünməsinə bənzəyir – hər şeyi öz adlarına çıxırırlar, keçmişin nə yaxşısı olubsa onlarındır, pis, qüsurulu bizimdir. Onlara görə, mədəniyyətin beşiyi Avropadır, guya Asiya cəhalət yuvası olub. Sadəcə bir ağ yalan – sovet dövründə bizə təlqin edirdilər ki, İslam qadına kölə kimi baxıb. Quran tərcümə olunmuşdu, oxuduq, gördük ki, dınımız qadını ali varlıq kimi qiymətləndirir,

peyğəmbərimiz buyurub ki, cənnətin yolu ananın ayağının altından keçir. «Dədə Qorqud kitabı»mızda «Ana haqqı – Tanrı haqqı» sayılır.

Buyurun, buna görə Qurani milli dillərə tərcümə etməyə imkan vermirdilər. Və ya çox şeylərə görə, bir də məhz buna görə, Şərfin, bilavasitə isə türkün Ananı Tanrıya bərabər tutduğunu əyani göstərən münasibətini təhrif edən Qərbin doktrinasını aşkar alt-üst etdiyinə görə, «Dədə Qorqud kitabı»nı mürtəcə əsər kimi yasaq elədilər.

Bir zaman O.Süleymenov belə məsələ qaldırdı ki, «İqor polku haqqında povest», əslində, türkcə yazılmış, sonra rusçaya tərcümə edilmiş və əsl yandırılaraq tərcümə orijinal kimi təqdim olunmuşdur. Bu fikir elmi mübahisə və müzakirə mövzusunə çevrilmək əvəzinə, Moskva tərəfindən siyasi atəşlə qarşılandı. Bir qədər sonra ««İqor polku haqqında povest»də türkiizmlər» əsərində N.A. Baskakov yazdı ki, adı çəkilən dastan türk-rus ikidilliliyi mühitində yaradılıb və onu yazan şəxs türk dünyasını gözəl bilib və görünür, onun türklər – qırpaqlar ilə qohumluq bağlılığı da olub. Əslində, türkcəni doğmalarıyla duyan böyük türkoloq öz mövqeyini Ezop pərdəsinə bükərək, Oljasın konsepsiyasını təsdiqləyirdi. Görünür, povesti rusca və türkcəni eyni dərəcədə mükəmməl bilən, Karamzin və Derjavin kimi türk şerinə bələd olan türkcəcdadlı bir şair tərcümə etmiş və tərcümədə əslinin poetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bunu bir şair həssaslığı ilə ilk dəfə duyub elan edən Oljas olmuşdur. Andrey Çernov imzalı bir gənc rus şair-filoloqu «Rus qafiyəsinin qaynaqları başında» adlı məqaləsində O.Süleymenov və N.A.Baskakovun fikirlərinə özünəməxsus şəkildə işıq salır. A.Çernov yazır ki, «İqor polku haqqında povest» nəsr kimi düzilsə də, bütövlükdə mətn şeirdən ibarətdir. Deyir: «Mən cəhd etdim ki, «Povest»i şeirlə yazıya alım, aydın oldu ki, qədim rus mətni, sadəcə, şeir deyil, həm də qafiyəli şeirdir». O, nəsr kimi verilən mətni misralarla düzür. Povestdə mətn belə gedir:

Одинъ братъ,	Bir qardaş,
Одинъ свѣтъ свѣтлый -	Bir işıqlı işıqsan -
ты, Игорю!	sən, İqor!

• Мәң Çernовун «У истоков русской рифмы» məqaləsini keçən əsrin 80-ci illərində «Литературная газета»dan kasib götürülmüşəm. Məqaləni D.Lixaçov təqdim etmişdir.

оба есвь Святъславличя!

Съдлай, брате,
свои бръзьи комони,
а мои ти готови,
осьдлани у Курьска напреди.

А мои ти куряни свѣдоми кѣмети:

подъ трубами повити,
подъ шеломи възльляни,
Конец копия въскрьмлени,
пути имь въдоми,
яруги знаемы
луци у них напряжены,
тули отворени,
савли изьострени;
сами скачаютъ, акы сърыи
вльци въ поль,
Ищучи себе чти, а князю

Славъ

mətni belə təqdim edir.

Одинъ братъ,
Одинъ свѣтъ
Светлыи - ты, Игорю!
Оба есве
Святъславличя!
Седлай, брате, свое
Бръзые комони,
А мои ти готови, оседлани
У Курьска напреди,
А мои ти Куряни
Сведоми кѣмети:

İkimiz də biz –
Svyatoslaviçlərik!
Yəhərlə, qardaşım,
öz yüyək atlarını,
mənimkilər hazırıldı,
hələ əvvəlcə Kurskdan
yəhərlənilər.
Mənimkilər təcrübəli
döyüşçülərdir:
kəğənayla köklənilər,
dəbilqələrini geyiblər,
nizələrinin ucları şişlənib,
yolları məlumdur,
yarğanlara bələddirlər,
yayları dartılıb.
Qalxanları əllərində,
qılıncları itilənib;
özləri çöldə boz qurd kimi
çarırlar,
özlərinə şərəf,
knyazlarına
şöhrət axtararaq.

Подъ трубами повити,
 Под шеломи възяедеяни
 Конец копия въскормлени
 Пути имъ ведоми,
 Яруги имъ знаеми,
 Луци у нихъ напряжени,
 Тули отворени
 Сабли изьострени,
 Сами скачють,
 Акы серьи волци,
 Въ поле ищучи
 Себе чти
 А князю славе.

Mətnin şeirliyi göz qabağındadır. Qafiyələri qeyri-professional gözlə də görünür. Eynən «Dədə Qorqud kitabı»nda olan poetexnikadır misralar bərabərhecalı deyil, eyni qafiyə bir neçə misra dalbadal və ya misraaşırı gələ bilir, yer-yer alliterasiya işlənir.

Bu da bir mətn:

Мало ли ти бяшетъ горь подь облакы вьяти,
 Лельючи корабли на сине море?

Yenə nəsr, ancaq A.Çernovun dediyinə görə, bu parçadan şeir almaq üçün onu F.Korş rus bilin örnəyi ilə belə düzüb:

Мало ли ти бяшетъ
 Горь подь оболочи вьяти
 (лелеючи) корапле на сине море?

Bu halda misralarda qafiyə görünür. A.Çernov isə həmin mətni belə misralaşdırır:

Мало ли ти
 Бяшетъ горь,
 Подъ облакы вьяти,
 Лелеючи корабли
 На сине море?

Bu düzümdə qafiyələr aydın seçilir (ти – вьяти, горь – море).

Başqa bir nümunə – «Povest»də belə yazılmışdır:

Спаль князю умь
 похоти
 и жалость ему знамение заступи
 искусити Дону великаго

A.Çernov bu «nəsr» də belə şeirləşdirir:

Спала князю
 Умь похоти,
 И жалость ему
 Знамение заступи
 Искусити
 Дону Великаго.

Burada **похоти**, **заступи**, **искусити**, mətnin davamında isə **приломити** – **приложити** – Donu **испити** qafiyələrini göstərir. Həm də bu hər iki mənzum parçada misralar «Dədə Qorqud kitabı»ndakı kimi azhecalı olur. Deməli, «Povest»i türkcədən tərcümə edən şəxs rusca mətndə bilin şeir formasını nəzərə almamış, əslindəki şeir poetexnikasını saxlamışdır ki, bu da, görüldüyü kimi, türk şeirinin, məhz Dədə Qorqud şeirinin poetexnikasıdır. Buna görə də rus filoloqları «İqor polku haqqında povest»in mətnini real şəkildə qavraya bilməmiş, mətnin şeir formasını birmənalı qiymətləndirməmiş, hətta tərcümənin şeir olub-olmaması barədə ümumi məxrəcə gəlməmişlər. Və ümumiyyətlə, «Povest» rus filologiyasında nəsr sayılmışdır. A.Çernovun məqaləsində daha heyrətli qeyd var. O göstərir ki, «Povest»in əvvəlində Boyanın ahənginə təqlid olaraq əski ifadələr işlənir. Bu Boyanı ruslar özlərinin mifoloji nəğməkar-şairi sayırlar. N.A.Baskakov «Povest»in dilində Boyanı slavyanların türk-bulqar dilindən ən qədim alınmalarından sayır, sözün türkcədə **varlı** və **əfsunçu** mənalarının üstündə durduğunu deyir. Təbii ki, əfsunçu anlayışı şaman və ozan ünvanlarına uyğundur. Bu əlamət-təyinatla Boyan bilavasitə Dədə Qorqudu xatırladır. IX əsr bulqar-tatar ədəbi abidəsi «Şan qızı dastanı»nda Boyan mifoloji musiqi ilahisidir, Davud peyğəmbər kimi ecazkar bir nəğməkar-

dır. Bugünkü rusca lüğətlərdə bayan sözü belə açılır: 1. qədim Rusiya da el şairi; 2. çoxdilli böyük qarmon.

Beləliklə, Rusiyanın qədim şair-nəğməkarı və bugünkü milli musiqi aləti türkün musiqi tanrısının adından gəlir. Bu da özlüyündə «Povest»in qədim türk dastan təməli haqqında nəsə deyir. Hesab etmək olar ki, «Povest»də «eski ifadələr» anlayışı altında tərcümənin edildi. XVIII əsr ruscasına sığmayan qədim türkcə elementlər dayanır (məsələn, lıdır ki, qədim slavyancada «çox danışmaq», «əfsunlamaq» mənalarının **баяти** sözü işlənib – Baskakov, 144. Müasir ruscada «demək, söyləmək» mənasında **баять** feili var). Bu, adi təsir deyil, bu, slavyanlaşmış türkcədir; «Povest»in dili assimilyasiya olunmuş türkcədir.

Və heyratimizin ən dəhşətli də budur ki, Çernov deyir: «Povest («İqor polku» nəzərdə tutulur – Т.Н.) və ona bənzər əsərlər, hər halda musiqi ilə söylənmişdir (скорее всего пелись). Olsun ki, nə vaxtsa alimlər ritminə görə onun melodiyasını canlandıracaq – dirildəcəklər». Hər halda, F.Köprülünün «Mütəsəvviflər»indən bəri qədim türk şeiri ilə məşğul olan filoloq-mütəxəssislər mübahisəsiz olaraq aksiom kimi qəbul edirlər ki, türkün nəinki dastanları, ümumiyyətlə, qədim-ilkın şeirləri istisnasız olaraq musiqi ilə deyilmişdir, söylənmişdir. Görünür, A.Çernov bu həqiqəti bilməmişdir. Çernovun mısəl gətirdiyi yerdə türk sözləri var. Həm də bu türkiizmlər mətnin bədii yükünü, məna ağırlığını daşıyan lüğət vahidləridir: **komon** (at), **yarıq** (yarğan, döyüş üçün əngəl olan relyef), **sablya** (qılınc) və s. Hər hansı əsər başqa dilə tərcümə ediləndə bu qəbildən sözlər orijinaldakı kimi saxlanır. Maraqlıdır ki N.A.Baskakov **гоголь** (küləyənquşu), **кречет** (şunqar), **qurd**, **börü**, **şonqar**, **ögüz** (öküz), **buğa**, **qaranquş**, **laçın** türkiizmlərinin «Povest»in dilində təşbeh kimi işlənməsini göstərərək, deyir ki, bu şəkildə bənzətmələr məhz türk düşüncəsinin məhsuludur. Deyir və türk dastanlarından misallar verir. Çernovu bu türkiizmlər düşündürməliydə. Və görünür, bu türkiizmlər onu türk şeirinin tarixi haqqında bilik almağa vadar etmişdir. Deməli, «İqor polku haqqında povest» də Dədə Qorqud şeiri kimi rus «ozanı» - boyançısı tərəfindən melodiya ilə ifa olunmuşdur. Bu da diqqəti çəkir ki, «Povest»in müəllifini səciyyələndirən mütəxəssislər onun obrazında belə bir cizgi də görürlər: o, böyük ədəbi-poetik qabiliyyət sahibi və mükəmməl musiqi bilicisi olub. Bu, ozan demək

dir. Bu müqayisə məni bu qənaətimdə bir daha möhkəmləndirir ki, «Dədə Qorqud kitabı» şeirlərində azhecalı misralar üstünlük təşkil edir. Bizə məlumdur ki, «Dədə Qorqud» dastanlarının yazıya alındığı dövrlərdən birinin (XI əsrin sonu) ərəfəsində «İqor polku haqqında povest» yaranırdı və (XII əsr – povestdəki hadisə 1185-cı ilin yazında baş verib) təbii ki, «İqor polku» ondan təsirlənməliydə.

Bizim üçün maraqlı odur ki: 1. «İqor polku» «Dədə Qorqud kitabı»nın və ümumiyyətlə, türk dastan şeirinin poetexnikası ilə yazılıb, bu poetexnika rus-slavyan şeirindən gəlmiş, deməli, «Povest», doğrudan da türkcədən tərcümədir; 2. A.Çernov «İqor polku haqqında povest»i bütöv mənzum sayır və mənzumənin mısralarını azhecalı olaraq müəyyənləşdirir. Bu halda «Dədə Qorqud kitabı»nı nəsr sayanlara bir cavab da verilmiş olur – yad mühitdə qədim əlamət daha mühafizəkar saxlanılır və analogi olaraq «Dədə Qorqud» şeirini də ona («İqor polku haqqında povest» şeirinə) uyğun ölçüdə qəbul etməliyik və həqiqətən, Dədə Qorqud mətni məhz qısa həcmli misralardan ibarət şeir olmalıdır (biz şəxsən 35 il əvvəl bu qənaəti söyləmişik).

A.Çernovun məqaləsi rus iqrşünaslığı üçün çox cəsarətli işdir. Belə ki, bu, təzə qalmaqal açma bilərdi, çünki təhlil aşkar göstərir ki, «İqor polku» rus-slavyan şeiri deyil. Məqalə akademik D.Lixaçovun təqdimatı ilə çap olunub. Görünür, Lixaçov qəsdən yazını çap etdirib. Bu halda D.Lixaçov nəzərdə tutur ki, «qoy deyək, bizimdir, deyək, bizimdir, camaat da elə bilsin ki, doğrudan, bizimdir». Yəni A.Çernov həqiqəti demək, dastanın türk mənşəyini aşkar etmək üçün yox, guya özlərininkini dərininə tədqiq etmək istəmişdir. Maraqlı da budur ki, dərinə gedəndə həqiqət beləcə açılır – paxırın üstü açılır, əsil metalın özü görünür. Buna görə də Avropa və rus türkün tarixi mədəniyyət xəzinəsinə qapalı saxlamaq istəyir, tarixlə bağlı ya susmağı üstün tutur, ya da həqiqəti öz xeyrinə saxtalaşdırmağa çalışır.

Bu fikrin davamı kimi başqa bir fakta diqqəti çəkmək istəyirəm. Müəllifi də, tarixi də məlum olan bir türk dastanı var – 865-882-ci illərdə Mikayıl Baştu¹ tərəfindən yazılmış «Şan qızı dastanı»nı nəzərdə tuturam. 1930-cu illərdə bulqar-tatar² ziyalı İbrahim Muhəmmədkə-

¹ Baştu qara bulqarların baş şəhəri – paytaxtı olub. Bugünkü Kiyevin əvvəlki adıdır.

² 1917-ci il Oktyabr inqilabı adlandırılan siyasi hadisəyə qədər tatarlar bulqar, Tatarstan Bulqarstan adlanırdı.

rim oğlu (Muhəmmədkərimoviç) Niqmatulin dastanı rusçaya sətri tərcümə etmiş və ərəb əlifbası ilə olan əslini yandırmışdır.

Niyə, nə üçün?

Türk xalqlarını 1929-cu ildən latın əlifbasına keçirən bolşeviklər bundan sonra ərəb əlifbası ilə yazılı nümunələrə islam dininin obrarı kimi, millətin (bu halda məhz, türkün) dədə-baba ruhunun varlığı və yaşadıcısı kimi baxmağa başladılar. «Yeni əlifba» adına tarixi çəkilirdə ruslar-bolşeviklər türkü bəxtəvər etmək məqsədini izləmişdilər. Mənəvi əsir vəziyyətinə salmaq üçün milləti keçmişindən, qəhrəmanlıq tarixindən təcrid etmək istəyirdilər və istəklərini dərhal həyata keçirməyə başladılar. Lunaçarski Lenin haqqında xatirələrində yazırdı ki türklərin latın əlifbasına keçmək hərəkətini eşidəndə Vladimir İliç necə deyərlər, çirtıy çalıb oynadı. Yəni sevinib-oynayırmış ki, əski yazılarından və deməli, əcdadlarının sözündən-düşüncəsindən məhrum etməklə (əlifbanı bilməyən gələcək nəsillər keçmiş yazıları oxuya bilməyəcəklər) bolşeviklər dünyanın ən mübariz, döyüşkən etnosu olan türkü asanlıqla kölə vəziyyətinə salacaqlar – qalanları ilə bacarmağa asan baxırdılar.

Beləliklə, türkün milli tarixinin repressiyasında ərəb əlifbalı yazılarla mübarizəni ön plana çəkəndilər.

Müəllimim akademik M.Şirəliyevdən eşitmişəm ki, 1937-ci ildə o ərəb əlifbası ilə olan qəzet, jurnal və kitablarını kəsə-kəsə daşıyıb qayınatasının həyatında yandırır (təsəvvür edin, nadir kitabları göz yaş axıda-axıda yandırmışlar). Yoxsa ziyalı evlərini xüsusi itlərlə axtaran KQB (Komitet Qosudarstvennoy Bezopasnosti – Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi) işçiləri «molla» siyasi damğası ilə həmin ziyalını sürgünə göndərməliymişlər.

Qazaxıstanın Petropavlovsk şəhərinin sakini, bulqar-tatar oğlu İbrahim Niqmatulin babalarının nəsil-nəsil qoruyub saxladığı «Şan qızı dastanı»-nı bu yolla xilas edib (Allah bu cavana, 1941-ci ildə rus-alman müharibəsində 25 yaşında həlak olmuş bu türk oğluna rəhmət eləsin!).

Özünə SSRİ adı götürmüş rus imperiyası da aşağı-yuxarı Avropanın, avrosentrizmin mövqeyində dayanırdı. Rus sovet imperiyası öz içindəki rus olmayan xalqları əsarətdə saxlamaqla eynən avrosentristlər kimi xalqları öz gerçək keçmişindən ayırırdılar. Bu yolda türk xalq-

ları xüsusi problem təşkil edirdi. Ukraynanı qeyri-slavyan (yaxud məhz türk) saysaq, SSRİ əhalisinin tən yarısı türk xalqlarından ibarət idi və bunlara ayrıca nəzarət vardı.

Türkün zəngin tarixi zəngin də yazılı ədəbiyyatda, mükəmməl mədəniyyət abidələrində inikasını tapmışdı. Buna görə də müəyyən əsərlərin üstündə yasaq vardı, onları xalqın müasir övladlarına çatdırmaq münasib sayılmırdı. Yadıma salmaq ki, türkün nadir yazılı abidələrindən biri olan M.Qaşqarlı «Divanı» (Divanü lüğət-it-türk) 1930-cu illərdə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində çapa hazırlanmış, lakin tərcüməçilər repressiya qurbanı getmiş və əsər işıq üzü görməmişdir. Bir onillik sonra başqa nəhəng türk abidəsi «Dədə Qorqud kitabı» irtica qurbanı oldu.

Belə yasaq əsərlərdən biri də, görünür, «Şan qızı dastanı» olmuşdur. Dastanın qədim əlyazmasını məhv etmək məcburiyyətində qalan çox cavan İ.Niqmatulin böyük fədakarlıq və işgüzarlıq göstərərək onu rusçaya tərcümə etmiş və bu yolla onu bəla fırtınasından xilas etmişdir. Təbii ki, ev axtarışlarında rusca yazılar təftiş olunmuş.

Bu məşhur abidənin sonralar heç bir kitabxanada saxlanmaması, heç bir ziyalının evindən çıxarmaması göstərir ki, bu əsər «xüsusi təhlükəlidir» (особо опасно) yasağı altında olub. Və görünür, bu istedadlı cavan həmin təhlükəni duyub. Və bunu düşmənin öz dilində qorumağı yeganə çıxış yolu bilib.

«Şan qızı dastanı»nın «xüsusi təhlükəli» əsərlər siyahısına düşməsi nə ilə izah olunur?

Hesab etmək olar ki, əsas iki səbəbi varmış.

Birinci: Dastanda bugünkü Ukrayna türk bulqar dövləti kimi təsvir olunur. Bulqar dövləti bütün coğrafiyası ilə bugünkü Ukraynanın sərhədlərini əhatə edir. Ərazidə slavyan deyilən heç bir etnos yoxdur. Slavyanlar müəyyən məsafədə yaşayırlar. Dastanda bulqarlar slavyanlara *ulçular* deyirlər. Bunların hamısı tarixi həqiqətdir. Və rus tarixçilərinin dandıqları bu həqiqəti dastanın dili ilə müasir insanlara çatdırmaq, əlbəttə, yasaq olmalı idi. Yekaterina dövründən xüsusi fəallığa başlayan və gələ-gələ fəallığı artan assimilyasiya bulqar türklərini slavyanlaşdırdı və ruslar ona malorus adını verdilər. Əlbəttə, bu saxta-karlıq rədd edən «Şan qızı dastanı» rus senzurası tərəfindən yasaqdan

da yasaq sayılmalıydı. Bu haqda Murad Adivinin əsəri aydın məlumat verir, tarixi gerçəkliyi bütün mənzərəsi ilə göstərir. Və buna görə də birinci səbəbi geniş şərh etməyə ehtiyac görmürəm.

İkinci: Baştunun «Şan qızı dastanı» rusların qəhrəmanlıq dastanı sayılan «İqor polku haqqında povest»lə bağlı tarixi həqiqəti aşkarlamığa kömək edirdi.

Bu, «İqor polku haqqında povest»in türkcədən tərcümə edilmiş olması məsələsidir.

S.Oljasın qəfil bəyanatı və N.Baskakovun ona arxa durması elmi ictimaiyyəti təlatümə gətirdi.

Deyək ki, məsələn, «Dədə Qorqud kitabı» «İqor polku»nun poetikasının türk mənşəyini ümumi şəkildə aydınlaşdırmağa xidmət edərsə «Şan qızı dastanı» onun türk kökünü bilavasitə göstərən konkret detallar təqdim edir. Yəni «Şan qızı» «İqor polku»nın türkcədən tərcümə edilmiş olmasını özünəməxsus şəkildə sənədləşdirir.

Heç demə, «Şan qızı» «İqor polku»nun sirrini açacaqmış. Və heç demə, bunu bizdən iki yüz il əvvəl bilməmişlər və xof içində gizlədirmişlər. Və görünür, bu sirri açma biləcək xeyli türk yazıları repressiya qurbanı gedib. Deməli, povestşünas D.Lixaçov havayı demirmiş ki «İqor polku haqqında povest»in müəllifini bilmək nəyimizə gərəkdir? Əlbəttə, müəllifi məchullaşdıranda «əsər bizimdir» demək asandır. Baştunun türk eposu ilə «İqor polku haqqında povest»in arasındakı əlaqə ondan başlanır ki, «Şan qızı»nın müəllifi Mikayıl Şəmsin ölümü haqqında yazılı mənbələrdə saxlanmış əfsanəni «Povest» bir əhvalat obrazı kimi içinə almışdır. Deməli, «Povest»in türk müəllifi öz sələfi türk şairindən bəhrələnmişdir.

Bir paralelə diqqət yetirək – «İqor polku haqqında povest»dən «rus nəğməkarı» Boyanın dilindən söylənmiş bu sətirləri D.Lixaçov müasir rusçaya belə çevirir:

Сказали Боян и Ходына:

«Тяжко голове без плеч,
беда телу без головы» -

так и Русской земле без Игоря.

Boyan və Xodına dedilər:

«Çiyinsiz başa ağırdır,
Başsız bədənə müsibətdir», -
Beləcə Rus torpağına da İqorsuz fəlakətdir.

«Şan qızı dastanı»ndan türk nəğməkarı Boyanın qədim bulqarca mürşələrini İ.Niqmatulin müasir rusçaya belə tərcümə edir:

Боян пел: Тяжело голове без плеч,
Тяжело и плечам без головы, -
Тяжело детям без отца,
Еще тяжелее отцу без сыновей.

Boyan oxurdu: Çiyinsiz başa çətindir,

Başsız da çiyinə çətin, -
Uşaqlara atasız ağırdır,
Ataya oğullarsız daha ağır.

Buyurun, hər iki əsərdə nəğməkarın adı eynidir (Boyan); həm də müvafiq məqamlarda eyni ata sözü işlənir. Və eyni üslubi qəlibdən istifadə olunur: hər ikisində ata sözünün açılışına söylənən süjetdəki hadisə təşbeh gətirilir. Birincisində: «beləcə Rus torpağına da İqorsuz fəlakətdir»; ikincidə: «atasız oğullara, ondan da betər oğullarsız ataya ağırdır». Yəni atalar sözü və ondan istifadə mexanizmi eynən kalka olunur. Bu paraleli bu gün mən aşkar etmişəm, ancaq tatar tədqiqatçıları onlarca təşbehlərin, hadisələrin, onomastik vahidlərin eyniliyini göstərirlər. Hər iki əsərdə hələ Dunay yoxdur, Sula işlənir. «Dastan»dakı büt-pərəst ticarət tanrısı Taş-Baş «Povest»də büt-pərəst tanrı olaraq fonetikasını ilə Dajd-Voj şəklinə düşmüşdür. «Povest»də rus hökmdarı Oleqin titulu türkcədir: *kaqan*. Çünki onun özü də türkdür: *Uluğ xaqan*. İqorun özü türk adını daşıyır: *Uğur*. Rus tarixçilərinin göstərdiyi kimi, qədim rus dövlətinin əsasını qoyan şəxsin adı Uqer Laçıdır (sonralar rus salnamələri onu İqor Rurikoviç kimi vermişlər). Hətta ən şovinist rus filoloq və tarixçi mütəxəssisləri bu adların türk mənşəliyini qəbul edirlər: *Oleq<Uluğ, Olqa<Uluqa, İqor<Uğur*. Rusların bu ən sevimli milli kişi və qadın adları necə dəsti ilə bir yerə yığılıb? Çox sadə və aydın cavabı var: bulqar-qırçaq (poloves) qəhrə-

manlıq dastanını ruslar öz dillərinə çevirib özlərinin etdikdən, poloves tarixinin şanlı səhifələrini öz adlarına yazdıqdan sonra bu mükəmməl dastanla, bu şanlı tarixlə öz mənəvi sərvətləri kimi fəxr etməyə başlayırlar. Və beləliklə, bütün xalqlarda olduğu kimi, ruslar «öz» dastanlarının sevimli qəhrəmanlarının adlarını öz övladlarına ad verirlər.

Bu əsərin təməl olaraq türkün olmuş olmasını bir məntiqlə də qavramaq olar: sonda poloveslər – türklər qalib gəlirlər. Heç bir xalqın qəhrəmanlıq dastanı qəhrəmanın məğlubiyyəti ilə qurtarmaz. «İqor polku»nda İqor nəinki məğlub olur, hətta biabırçı şəkildə məhv edilir. Deməli, bu, bünövrəsində rusun qəhrəmanlıq dastanı olmayıb. Sadəcə, rusların XII əsrdə (1185-ci il) qıpçaclara biabırçı məğlubiyyətini örtbasdır edən sonrakı rus millətçiləri özlərinə bir qəhrəman milli sərkərdə rəmzi düzəltmək üçün İqorun uduzmasını lirik-həzin təsvirlərlə zərifləşdirmiş və məğlub sərkərdəni vətənpərvər obraza çevirməklə təsəlli tapmışlar. Burada türk qalib gəlir. Deməli, bu, türkün qəhrəmanlıq dastanı olmuşdur. Onu rusca improvizə edən şəxs mükəmməl işləyə bilməyib, izi itirə bilməyib. Həm də rusun qəhrəmanlıq keçmişini və qəhrəmanlıq dastanı ənənəsinin yoxluğundan özgəsininkini özününküləşdirmək mexanizmi də olmamışdır. Bütün bunlar avrosentrizm fəsadlarının Rusiya variantıdır.

* * *

«Türk və dünya: munis tariximiz»dəki nəyəsə etiraz edib şəkk gətirənlərə, Avropanın tarixindəki çox şeyləri Asiya ilə izah etməyə xor baxanlara, hər avropalının kökündə asiyalı görmək istəməyənlərə tərcüməçi bu suallarla müraciət edir:

1. Avropa xalqları Hind-avropalı adlanırmı, dilləri Hind-Avropa dil ailəsinə daxildirmi? Hind Asiyadır, ya Avropa? Deməli, avropalıların kökü bilavasitə Asiyadan başlanırmı?
2. Xalqların Böyük köçünü qəbul edirsənmi? Bu axın Altaydan başlayıb, Avropada qurtarırmı?
3. Böyük Bulqarıstan Xaqanlığını qəbul edirsənmi? VII-IX əsrlərdən sonra burada slavyanlaşmanın türkün assimilyasiyası üstündə olduğuna şübhənmi var?
4. Qıpçaq Çölü (Dəşti-Qıpçaq) dövlətini qəbul edirsənmi? Bu dövlətin

tarixi, tarixi coğrafiyası haqqında o dövrün Asiya və Avropa tarixçilərinin, xüsusilə ərəb tarixçilərinin məlumatlarını rədd etməyə gücün çatarmı?

5. Attilanı tarixi şəxsiyyət sayırsanmi? Onun türk-qıpçaq olmasına şübhənmi var? Görmürsənmi ki, Attila öləndən onun tarixini təhrif etməyə, ölümündən min il sonra isə tarixdən tamamilə silməyə çalışıblar?
6. Avrasiya faktını qəbul edirsənmi? N.Trubetskoyun, L.Qumilyovun Avrasiya nəzəriyyəsinə qarşı dura bilərsənmi? Əgər yox, bəs onda Avrasiyanın parlaq səhifələri Qıpçaq Çölü ilə bağlı deyilmi?
7. Arxeologiyayı elm sayırsanmi, arxeoloji tapıntıların tarixi dəlil olmasına şübhənmi var?

Bu sualları təkzib edə bilmirsənsə, bu kitaba şəkk gətirmə, özünü günaha batırma, axı Türkün böyük Tanrısına cavab verəcəksən.

Tofiq Hacıyev

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ YERİNƏ BİR NEÇƏ SÖZ	5
UNUDULMUŞ VƏTƏN VƏ YA ÖN SÖZ YERİNƏ	6
HİNDİSTAN YARIMADASI VƏ ONUN SAKİNLƏRİ	12
TÜRK HİMNİNİN PARS MELODİYALARI	22
MOSKALÇI TARİXLƏR	32
ŞƏKİLLƏR SALNAMƏ SƏHİFƏLƏRİNDƏ	67
VƏHŞİ ÇÖLÜN DÜNYASI	78
VƏHŞİ ÇÖL – BÖYÜK SƏHRA	107
TANRIXAN VƏ OĞLU XRİSTOS	141
PARÇALANMA VƏ PARÇALAYANLAR	163
DƏŞTİ-QIPÇAQ TANINMAZ ÖLKƏDİRMİ?	194
BUNLAR KAZAKLARDIR VƏ YA SON SÖZ YERİNƏ	225
ARAŞDIRMALAR DƏRİNLƏŞDİKÇƏ TÜRKÜN HAQQINDA HƏQİQƏT ÜZƏ ÇIXIR	234